

Ա.Ա.ԲՈԶՈՅԱՆ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

1900

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

А. А. БОЗОЯН

ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА
ВИЗАНТИИ И КИЛИКИЙСКАЯ
АРМЕНИЯ
В 30—70-ые ГОДЫ XII ВЕКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1988

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Ա. ԲՈԶՈՅԱՆ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՔՐՂԱՔՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԲ ԴԱՐԻ
30—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

2622

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1988

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԿՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են ներառվածից զրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Կ. Ն. ՅՈՒՋԲԱՆՅԱՆԸ
և պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Գ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԸ

Բողոյան Ա. Ա.

Բ 802 Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը
և Կիլիկիայի Հայաստանը ԺՔ դարի 30—70-ական
թվականներին: Պատ. խմբ.՝ Պ. Մ. Մարգարյան —
Եր. ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988.—286 էջ,

Աշխատությունը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական
իշխանության և Բյուզանդական կայսրության քաղաքական
փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությանը:
Գրքում մանրամասնորեն բնութագրված է Բյուզանդական
կայսրության արևելյան և Ռուսիայի իշխանության արտա-
քին քաղաքականությունը ԺՔ դարի 30—70-ական թվական-
ներին: Կայսրեն օգտագործված են Հռոմկայի կաթողիկո-
սարանի դիվանագիտական փոխհարաբերությունների վավե-
րագրերը: Հետադասության մեջ ճշտված են ԺՔ դարի 40—70-
ական թվականների Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարչինե-
րի իշխանության ժամանակը և զործունեության ոլորտները,
գործ է կատարված գերականազնելու նրանց իշխանության
տարածքը:

Գիրքը հասցեագրված է հայագետներին, բյուզանդագետ-
ներին և Մերձավոր արևելքի պատմությանը հետաքրքրվող
ընթերցող լայն շրջաններին:

0504020000

Բ ————— 29—87
703 (02)—83

ԳՄԻ 63.3(22)1

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, 1988

Ն Ե Ր Ա Մ ՈՒ Բ Յ ՈՒ Ն

1081 թ. Բյուզանդական կայսրության գահին տիրացավ
Ալեքս Ա Կոմնենոսը: Այդ իրադարձությամբ Բյուզանդական
կայսրության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ Կոմնենոս կայ-
սրերի կառավարման դարաշրջանը (1081—1185): Այդ ժա-
մանակաշրջանը նշանավորվեց հսկասական տեղաշարժերով,
որոնք իրենց կնիքը դրեցին Բյուզանդական կայսրության
ներքին կյանքի և արտաքին քաղաքական հարաբերությու-
նների հետագա ընթացքի վրա: Կոմնենոսների իշխանության
տարիներին կայսրությունը հասավ տնտեսության և մշակույ-
թի զարգացման որակական նոր աստիճանի, բարձրացավ
Բյուզանդիայի միջազգային հեղինակությունը, ձեռնարկվեցին
հեռավոր ազդարշավներ Հյուսիսային Ասորիք, Իտալիա և
Եգիպտոս: Առաջին Կոմնենոսների իշխանության ժամանա-
կաշրջանի մասին Կարլ Մարքսը գրել է. «...հայափրաց ար-
շավանքները կրկին բարձրացրեցին կայսրության նշանակու-
թյունը, հեռացրեցին Արևելքից սպառնացող վտանգը՝: Մին-
նույն դարաշրջանում պետության ներսում և հատկապես ար-
բունիքում ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում էին հզոր,
ընդդիմադիր խմբակցություններ և պալատական կուսակցու-
թյուններ, որոնք հակադրվում էին կայսրության պաշտոնա-
կան արտաքին ու ներքին քաղաքականությանը: Նրանց հա-
կահարված տալու համար պահանջվում էին հսկայական
ազդեցական և տնտեսական ուժեր:

Կոմնենոս կայսրերի հեռավոր ազդարշավները Հյուսի-

¹ К. Маркс, Хронологические выписки. I. от—91 приблизи-
тельно до+1320, Архив Маркса и Энгельса/Под ред. В. Адора-
тского, т. V, Л., 1938, с. 188.

սային Ասորիք, Իտալիա և Եգիպտոս չէին արտահայտում երկրի իրական տնտեսական և ռազմական հզորությունը: Պատահական չէ, որ նշված տարածքներում ռազմական դործողություններ ծավալելուց շատ շանցած կայսրությունը կորցնում էր նվաճված տիրույթները: Այդ ռազմարշավները հիմնականում ունեին մեկ նպատակ՝ պահպանել Բյուզանդական կայսրության տարեցտարի նվազող միջազգային հեղինակությունը:

Կոմսենոսների ժամանակաշրջանի Բյուզանդական կայսրության քաղաքական ու տնտեսական աստիճանական վերելքը ընդհատվեց 1176 թ., երբ Իկոնիայի սուլթան Ղլիմ Արսլանը Միթոկենֆալի ճակատամարտում պարտության մատնեց Մանուել Ա Կոմսենոսի բանակը: Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ կրկին սկսվեց երկարատև ներքին և արտաքին քաղաքական լծացման ժամանակաշրջան, որը հյուժեց երկրի տնտեսությունը և, որի հետևանքով, 1204 թ. Կոստանդնուպոլիսը հանձնվեց շորթորդ խաչակրության բանակներին²: Բյուզանդական կայսրությունը այդ իրադարձությունից հետո մասնատվեց:

Մինչդեռ ժԱ դարի 70-ական թթ. Կիլիկիա երկրամասը, երբեմն, որպես սահմանային գոտի հարում էր Բյուզանդիայի տարածքներին, սակայն ավելի հաճախ ամբողջությամբ ենթարկվում էր կայսրությանը: Կիլիկիան համարվում էր Հռոմեական կայսրությունից Բյուզանդիային անցած, նրանից անբաժանելի տարածքային ժառանգություն: Է դարում այդ երկրամասը Արարական խալիֆաթի և Բյուզանդական կայսրության բանակների միջև քաղաքական բախումների ռազմական թատերաբեմ դարձավ: 703 թ. Բյուզանդական կայսրությունը կորցրեց Կիլիկիան, իսկ Ժ դարի ընթացքում կրկին վերագրավեց այն³: 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտից հետո, Բյուզանդական կայսրության ռազմական ուժերը

շախտախմբեցին Սեյլուկյան մեծ սուլթանության բանակների կողմից: Այդ իրադարձությունից հետո վերացվեց Բյուզանդական կայսրության վերահսկողությունը Կիլիկիայի տարածքի վրայից:

ԺԱ դարում Բյուզանդական կայսրությունը բանության և դիվանագիտական համոզման ճանապարհով տեղահան է անում հայկական բնակչության մի նշանակալի դանդաված Մեծ Հայքի տարածքներից և բնակեցնում է Կապադոկիայում ու Հյուսիսային Ասորիքում⁴: Տեղահանված հայկական բնակչությունը իրեն հատկացված տարածքներում պահպանում էր որոշ ինքնավարություն, իսկ Փիլարտոս Վարաժնունու և նրա հեռակորդների իշխանության տարիներին ձեռք է բերում փաստական (de facto) անկախություն: Այդ հիմքի վրա ժԱ դարի վերջին Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ձևավորվում են մի շարք հայկական իշխանություններ, որոնք ժԲ — ժԳ դարերի ընթացքում կարևոր դեր են խաղում Մերձավոր արևելքի քաղաքական կյանքում: Սակայն նրանցից շատերը չկարողացան դիմանալ հզոր նարևանների քաղաքական ճնշմանը և հեռացան պատմության թատերաբեմից: Փչերին էր վիճակված դիմանալ մինչև ժԲ դարի 30-ական թթ.: Դրանց մեջ հիշատակելի են Կիլիկիայի Ռուբինյան, Լամբրունի ու Պապիտոնի Հեթումյան իշխանությունները: ԺԱ դարում Փոքր

² Քեն ժԲ դարի նշանավոր հակոբեկ մատենագիր Գրեգորիոս Բար Սալիբին հայերի մուսթը Հյուսիսային Ասորիք թվագրում է 725 թ. (Գրեգորիոս Բար Սալիբիի հակահառույթները հայոց դեմ, թարգմանել է ասորի բնագրի Է. Գոդոն Կոստապոլսան, Վիեննա, 1938 (Ազգային մատենադարան, հ. մեկ), էջ 87): Այնուամենայնիվ հայկական բնակչության զանգվածային գաղթը դեպի Կապադոկիա, Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք սկսվում է ժԱ դարում (առև Ա. Արզոյանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ: Տեղագրական, պատմական և ազգագրական ուսումնասիրութիւն, հ. Ա. Գահերե, 1937, էջ 478—481): Վ. Փեմուրեյան, Հայերի արտագաղթը դեպի Գամիքը (11-րդ դարում), ՏՀԳ, 1955, № 2, էջ 78—81, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, 1976, էջ 506—515, Ս. Ս. Լիկյան L'immigration Arménienne en Cappadoce au XIe siècle, Byzantion, t. XLV, 1975, fasc. 1, p. 41—117).

² К. Н. Юзбашян, Классовая борьба в Византии в 1180—1204 гг. и четвертый крестовый поход, Ереван, 1957.

³ ՏԵ՝ Ա. Ն. Տեր-Անեղյան, Արարական սահմանային ամբողջունելիքի գոտին (սուղուր), ՊՔԷ, 1981, № 2, էջ 140, 143:

Ասիայում հայերի ստեղծած քաղաքական միավորումներից ամենակենսունակը հղամ Կիլիկիայում Ռուբինյանների ստեղծած հայկական իշխանությունը, որը գոյատևեց մինչև 1375 թ.:

Մինչև ժՔ դարի առաջին կեսը ներառյալ, հայկական այն իշխանությունները, որոնք ինքնուրույնաբար շարունակում էին իրենց գոյությունը Կիլիկիայի տարածքի վրա, քաղաքական և տնտեսական սերտ կապերով էին կապված Բյուզանդական կայսրությանը ու ճանաչում էին նրա դերակալությունը: Կայսրությունը Փոքր Ասիայի այս տարածաշրջանում (region) պահում էր մեծաթիվ բունակ և նշանակում էր իր զորահրամանատար-կառավարիչներին: Սակայն, հակառակ Բյուզանդիայի եռանդուն տիեզերակալական քաղաքականությանը, Ռուբինյան հայկական իշխանությանը հաջողվեց միավորել Կիլիկիայի գրեթե բոլոր շրջանները, դուրս գալ Բյուզանդական կայսրության ստորակայի (vassal)⁵ կարգավիճակից և ժՔ դարի երկրորդ կեսին կատարել իր առաջին հաջող և նպատակաուղղված դիվանագիտական քայլերը միջազգային փոխհարաբերությունների ասպարեզում, որը երկրին բերեց լիակատար՝ և՛ փաստական, և՛ իրավաբանական (de jure) անկախություն: 1198 թ. Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը թագավորություն հռչակվեց: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրության և Ռուբինյան իշխանության միջև ժՔ դարի 30—70-ական թթ. ծավալված քաղաքական հակամարտության ուսումնասիրությունը Կիլիկիայում թագավորության հռչակման նախօրեին ներկայացնում է որոշակի գիտական հետաքրքրություն:

Աշխատության մեջ արտացոլված կարևոր խնդիրներից մեկն էլ Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական շրջանների վարչատարածքային բաժանման որոշ առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն է Կիլիկիայի օրինակի

⁵ Վասալ և սյուզերեն տերմինների փոխարեն օգտագործում ենք Հ. Գ. Մարգարյանի «Նշխարային Հայաստանի և Վրաստանի ժՔ դարի պատմության մի քանի հարցեր» (Երևան, 1980) աշխատության մեջ կիրառված ստորակա և գերակա համարժեքները:

վրա: ԺՔ դարի ընթացքում Բյուզանդական կայսրության ներսում վարչատարածքային բաժանումների համակարգը մասնավոր ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Հետևաբար ժՔ դարի 40—70-ական թթ. Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչների ժամանակադրական հերթականության քաջահայտումը, կայսրության փոքրասիական տարածքների վարչական բաժանման առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը կարող է նոր խթան դառնալ Կոմենենոսների դարաշրջանի Բյուզանդիայի ներքին՝ վարչատարածքային քաղաքականության հետազոտության բնագավառում:

Բյուզանդական կայսրության և Ռուբինյան հայկական իշխանության միջև ժՔ դարի 30—70-ական թթ. քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունները ներկա աշխատանքում ուսումնասիրված են հայկական, բյուզանդական, ասորական, արաբական և լատինական սկզբնաղբյուրների համեմատական քննության լույսի ներքո: Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները դիտված են Մերծավոր արեվելյի քաղաքական պատմության հետնախորրի վրա, քննության են առնված այն բոլոր արմատական վերափոխումները, որոնց ենթարկվեցին Բյուզանդական կայսրության և Ռուբինյան հայկական իշխանության միջազգային քաղաքական փոխհարաբերությունները: Աշխատանքում օգտագործվել են նաև հայոց կաթողիկոսարանի և բյուզանդական արքունիքի ու եկեղեցու միջև վարվող դիվանագիտական փոխհարաբերությունների վավերագրերը, որոնք լուսաբանում են հայ բյուզանդական եկեղեցական երկխոսության քաղաքական շարժառիթները: Ռուբինյան իշխանությունը և Հռոմիլյայի կաթողիկոսարանը պայքարի տարբեր ճակատներում փորձում էին հասնել մի ընդհանուր քաղաքական նպատակի՝ հայկական պետականության վերականգնմանը: Կիլիկիայի սահմաններում բյուզանդական տեղական վարչության կառուցվածքի և Ռուբինյան պետության ձևավորման ընթացքի ուսումնասիրությունը նպատակ է հետապնդում քննության առարկա դարձնել նշված տարածաշրջանում գործող այն քաղաքական ուժերի պատմությունը, որոնց անմիջական միջա-

մտութիւնը վերականգնվեց հայկական պետականութիւնը Կիլիկիայում:

Փորձէնք օտոմանել այն հիմնական խնդիրները, որոնց լուսաբանմանն էլ նվիրված է ներկայացվող աշխատութիւնը.

ա) ժՔ դարի միջազգային-քաղաքական պայքարի միջավայրում հետևել Բյուզանդական կայսրութիւնը և Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնը միջև ծավալված քաղաքական փոխհարաբերութիւնների ընթացքին այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ նրանցից առաջինը աննկատելիորեն դեպի անկում էր գնում, իսկ երկրորդը, հետզհետեւ, բարձրանում էր:

բ) հաշվի առնելով հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերութիւնները և յուրաքանչյուր կոնկրետ ժամանակաշրջանի միջազգային իրադրութիւնը, բացատրել Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնը քաղաքական դաշինքի հիմնական դրդապատճառները Դանիշմանյան ամիրայութիւնը, Իկոնիայի սուլթանութիւնը, Հալեպ-Մոսուլի ամիրայութիւնը, Անտիոքի և Եգեսիայի իշխանութիւնների հետ ժՔ դարի 30—70-ական թվականներին,

գ) վեր հանել բյուզանդական աստիճանավորների գործունեութիւնը ուղորտները Կիլիկիայում և նրանց առարելութիւնը Ռուբինյան հայկական իշխանութիւնը դեմ մղվող պայքարում,

դ) եկեղեցիների միութիւնը վերաբերող հայ-բյուզանդական դիվանագիտական վավերագրերի ընձեռած նյութի հիման վրա հետազոտել այդ բանակցութիւնների քաղաքական դրդապատճառները:

Բյուզանդական կայսրութիւնը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, փորձում էր վերականգնել իր իշխանութիւնը Փոքր Ասիայում: Հովհաննես Բ և Մանուէլ Ա Կոմնենոսների արևելյան քաղաքականութիւնը հիմնական խնդիր էր ելակետային դիրքեր գրավել Սև և Միջերկրական ծովերի ափամերձ շրջաններում, օգտագործելով գինաստիական ամուսնութիւնները՝ կայսրութիւնը ենթարկել Մերձավոր արևմտյան խառնակրթ իշխանութիւնները, բարձրացնել կայսրութիւնը միջազգային-քաղաքական հեղինակութիւնը: Այդ քա-

ղաքականութիւնը իրագործելու հիմնական պայմաններից մեկը Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայկական բնակչութիւնը հպատակեցումն էր Բյուզանդական կայսրութիւնը արտաքին քաղաքական շահերին: Այդ նպատակին հասնելու համար կայսրութիւնը կազմակերպում էր հեռավոր ուղեգնացողներ դեպի Հյուսիսային Ասորիք, բյուզանդամետ ուժերի օգնութիւնը երկպառակտական պատերազմներ էր հրահրում Կիլիկիայում, ստիպում էր Հոմակայում հաստատված հայոց կաթողիկոսարանին՝ ընդունելով բյուզանդական եկեղեցու դավանաբանական-ծիսական պայմանները, ճանաչել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութիւնը գերագահութիւնը:

ժՔ դարի 30—70-ական թթ. Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանութիւնը քաղաքական գործիչների առջև դրված էին բազմաբնույթ խնդիրներ (որոնց ճիշտ լուծումը կարող էր երկիրը հասցնել լիակատար անկախութիւնը և թագավորութիւնը հռչակման):

ա) ազատագրել Ռուբինյան իշխանութիւնը Բյուզանդական կայսրութիւնը ստորակայի կարգավիճակից, պաշտպանել Կիլիկիայի տարածքային ամբողջականութիւնը և փաստական անկախութիւնը, արդիւն էլ Բյուզանդական կայսրութիւնը, Իկոնիայի սուլթանութիւնը, Դանիշմանյան ամիրայութիւնը, Հալեպ-Մոսուլի ամիրայութիւնը, Անտիոքի և Եգեսիայի լատինական իշխանութիւններին միջամտելու երկրի ներքին գործերին,

բ) ենթարկել Կիլիկիայի տարածքում ամբողջներ ունեցող բոլոր հայ և այլազգի ավատատէր ընտանիքներին, որոնք անջատվողականութիւնը և օտարերկրյա կողմնորոշման կրողներ էին,

գ) Ռուբինյան իշխանութիւնը գերակայութիւնը ներքո համախմբել Կիլիկիայի տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, կարգավորել երկրի ներքին՝ և՛ հասարակական, և՛ տնտեսական փոխհարաբերութիւնները,

դ) գուրս բերել երկիրը միջազգային-քաղաքական մե-

կուսացումից, վերականգնել հայկական պետականությունը և Կիլիկիայի տարածքում ստեղծել թագավորություն:

Չնայած ժԱ դարի վերջից Հյուսիսային Ասորիքում և Փոքր Ասիայում գոյություն ունեին բազմաթիվ անկախ հայկական իշխանություններ, այնուամենայնիվ, մինչև ժԹ դարի 30-ական թվականները ինքնուրույն պետականության դադարափառ այդ բազարական միավորումներում դեռ ծիրը շարձակած, հարևան պետական միավորումների ռազմական ուժերի միջամտությամբ արժատախիլ էր արվում: Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված այնպիսի անկախ հայկական իշխանություններ, ինչպիսիք էին Փիլարոսս Վարաժնունու և Գոզ Վասիլի՞՞ ղեկավարած պետությունները իրենց առջև չդրեցին և չէին կարող դեռևս դնել հայկական պետականության վերականգնման խնդիր: Նրանք չկարողացան կոզմոսորոշվել իրենց շրջապատող ժողովուրդների և պետական միավորումների հետ բազարական փոխհարաբերություններում և փյուզվեցին: Այդ իշխանությունների անկման պատճառները բազմաթիվ են, կանգ առնենք զրանցից հիմնականների վրա:

ա) նրանց ստեղծած պետությունների մեջ համախմբված հայկական ռազմաավատատիրական վերնախավը չկարողացավ նոր պայմաններում հարմարվել արդեն իսկ տեղում ձեվավորված ավատատիրական հարաբերություններին,

բ) ամենամյա պատերազմները ամբողջովին հյուժեցին

6 ժԱ դարի վերջի և ժԹ դարի սկզբի հայկական իշխանությունների մասին տե՛ս Կամազենացի, Փիլարոսս Հաջ Կիլիկեհայ նոխոթեան բուն հիմնադիրը, Հայեպ, 1930, Մ. J. Laurent, Byzance et Antioche sous le curoualate Philarète, REA, 1929, t. IX, fasc. 1, p. 61—72; C. J. Jarnley, Philaretos armenian bandit or byzantine general? REA, 1972, t. s., t. IX, p. 331—353; B. A. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкедониты на восточных границах византийской империи (XI в.), Ереван, 1980, с. 152—169; B. П. Степаненко, Из истории международных отношений на Ближнем Востоке XII в. Княжество Васила Гоха и Византия. В кн.: Активные традиции и византийские реалии, АДСВ, Свердловск, 1980, с. 34—44.

նրանց իշխանության ներքո գտնվող երկրամասերի անտեսությունը:

գ) Ղզտնվեց ազգային և ավատատիրական փոխհարաբերությունների կարգավորման այն նշգրիտ ուղին, որը կողմնակց հետագայում երկրի դուրս բերումը ներքին և արտաքին բազարական ճղնածամից ու միջազգային մեկուսացումից:

Նման ղժվարությունների առաջ էին կանգնած ժԱ դարի երկրորդ և ժԹ դարի առաջին կեսին Փոքր Ասիայի և Մերձավոր արևելքի գրեթե բոլոր պետական միավորումները, Բյուզանդական կայսրությունը կորցրեց սեփական փոքրասիական տիրույթները, Մելիթըհհի մահից (1092) հետո մասնատվեց Մեծ սելջուկների սուլթանությունը⁷, բազարական պայքարի թատերաբեմից բավական արագ դուրս եկան Դանիշմանյան, Արտուքյան⁸, Մերձավոր արևելքում դեռևս իրենց գոյությունը շարունակող արաբական ամիրայությունները, շուտով իրենց տարածքների մեծագույն մասը կորցրեցին արևելքի խաչակրաց իշխանությունները⁹: Հատկանշական է, որ ժԱ—ժԹ դարերում Փոքր Ասիայում և Մերձավոր արևելքում ձևավորված բոլոր պետական միավորումներից ամենակենսունակը եղան Կիլիկիայի Խուրինյան հայկական իշխանությունը և Իկոնիայի սուլթանությունը¹⁰: Այդ իսկ պատճառով, այդ պետությունների սոցիալ-տնտեսական և բազարական պատմության ուսումնասիրությունը ներկայացնում է գիտական որոշակի հետաքրքրություն:

7 B. A. Կամազյան, Հայաստանը և սելջուկները XI—XII դդ., Երեվան, 1980, էջ 218:

⁸ I. Melikoff, Dänishmendides, EI, n. éd., t. II, Leide: Paris 1965, p. 112—114; Cl. Cahen, Le Diyar Bakr au temps des premiers, urtukides, JA, t. 227, 1935 № 1, pp. 220—276.

⁹ Cl. Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté Franque d'Antioche, Paris, 1940, p. 368—373, 420—434.

¹⁰ B. A. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, В кн.: Академик В. А. Гордлевский, Избранные сочинения т. 1, М., 1960, с. 29. 216. Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071—1330, London, 1968.

Յկեղեցու պատմության և տարբեր աթոռների միջև դի-
վանագիտական փոխհարաբերությունների հարցերը վաղուց
ի վեր գրավել են բյուզանդականների և հայագետների ուշա-
գրությունը: Աշխատություններ են նվիրվել Կոստանդնուպոլի-
սի պատրիարքության, Հռոմի պապության, Հայոց կաթողի-
կոսարանի և ասորի հակորիկ պատրիարքության փոխհարա-
բերությունների պատմությանը¹¹: Սակայն ուսումնասիրու-
թյունների գերակշիռ մասը գրվել է եկեղեցու պատմության
խնդիրների տեսանկյունից, հետազոտողները փորձ չեն կա-
տարել այդ անցուդարձերը շաղկապել Մերձավոր արևելքում
տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական տեղա-
շարժերի հետ: Այդ իսկ պատճառով փորձել ենք ընդգծել, որ
տարբեր եկեղեցական կազմակերպությունների միջև ժամա-
նակ առ ժամանակ փոխանակվող դեպանագնացությունները
և հարևան կրոնական համայնքների միջև բորբոքվող ծխա-
ղավանաբանական պայքարը իրականությունից կտրված սխո-
լաստիկ վեճ չէր, այլ արտացոլումն էր այն միջազգային-քա-
ղաքական պայքարի, որը կրքեր էր բորբոքում առօրյա կյան-
քում, միմյանց դեմ էր հանում հակառակորդ պետություննե-
րի բանակները:

ԺՒ դարի բրիտանական եկեղեցիները միջազգային
եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում նույն սանդղա-
հարթակի վրա չէին կանգնած, ունեին շեշտակիորեն տար-
բերակվող նկրտումներ և հեղինակություն: Հռոմի պապական
եկեղեցին խաչակրաց առաջին արշավանքների հաջող էլթից
հետո շահագանց բարձր քաղաքական դիրք գրավեց ինչպես
Արևմտյան Եվրոպայում, այնպես էլ Մերձավոր արևելքում:

¹¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատմ., հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, 88.
961—1028, W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung
der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis
zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453), Berlin, 1903;
J. M. Hussey, Church and Learning in Byzantine Empire 867—1185,
London, 1937; S. Der Nersessian, Armenia and the Byzantine Em-
pire, Cambridge, Massachusetts, 1945, pp. 42—52; G. Every, The
Byzantine Patriarchate (451—1204), London, 1962.

ԺՒ դարի արևմտաեվրոպական միջազգային իրավունքի տե-
սանկյունից Հռոմի պապությունը դիտվում էր ավատատիրա-
կան աստիճանակարգը գլխավորող տիրակալների առաջնորդ:
Նա իր իշխանությունը պարտադրում էր Եվրոպայի գրեթե
բոլոր պետություններին, օժում էր գերմանական՝ արևմտա-
հռոմեական կայսրերին: Չնայած վերջիններս ժԱ—ԺԲ դա-
րերում բազմիցս փորձեցին պապերից խլել նշված առանձ-
նաշնորհումները և վերջ դեռ հռոմեական կղերի արտոնյալ
վիճակին, այնուամենայնիվ գերմանական կայսրերի քաղա-
քական պայքարը ավարտվեց Հռոմի պապության հաղթա-
նակով¹²:

Բյուզանդական եկեղեցական կազմակերպությունը են-
թարկվում էր պետությանը: Եկեղեցական գործերում Կոս-
տանդնուպոլիսի պատրիարքի հետ միասին առաջնային դեր
էր խաղում բյուզանդական կայսրը, որը համարվում էր
Քրիստոսի փոխանորդը Երկրի վրա¹³: Կոստանդնուպոլիսի
պատրիարքը կայսեր արտաքին ու ներքին քաղաքական ձեռ-
նարկումների հյու կամակատարն էր, բյուզանդական տիեզե-
րակալական զաղափարախոսության կրողը: Բյուզանդիայի
արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը զուգորդվում
էր զաղափարական զավթողամուլ քաղաքականության հետ,
որով կայսրությունը ստիպում էր առանձին բրիտանական
եկեղեցիների ղեկավարներին ընդունել օրթոդոքս եկեղեցու
վարդապետությունը և գերազահությունը: Այդ իսկ պատճա-
ռով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Բյուզանդական
կայսրության և Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքության քաղա-
քական և եկեղեցական փոխհարաբերությունները մյուս բրի-
տանական եկեղեցիների և պետությունների հետ:

Ի տարբերություն Կոստանդնուպոլիսի օրթոդոքս եկեղեցու,

¹² R. Foiz, La papauté médiévale: vue quelques-uns de ses his-
toriens récents, RH, 1957, t. CCXVIII, p. 55.

¹³ L. Bréhier, Le monde Byzantin, t. II. Les institutions de
l'Empire Byzantin, En série: L'évolution de l'humanité, Paris, 1919,
p. 16, 432—439.

հակորիկ ասորիների պատրիարքությունը և հայկական կաթողիկոսարանը սեփական ազգային պետությունների շարժումների պայմաններում ձեռք էին բերել պետական կազմակերպությունը բնորոշ հատկանիշներ.

ա) միջազգային քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերություններում հանդես էին գալիս իրենց ժողովուրդների անունից,

բ) իրավասու էին տնօրինելու քաղաքացիական և եկեղեցական դատական վեճերը, կարող էին նույնիսկ հաշտարար (կամ միջնորդ) դատավորներ լինելու հայկական իշխանությունների և նրանց հարևան պետությունների միջև,

գ) ստորագրում էին միջազգային եկեղեցական և քաղաքական բնույթի փաստաթղթեր:

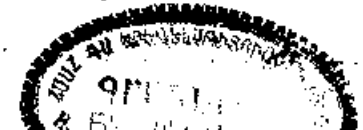
Հակորիկ ասորիների եկեղեցական կազմակերպության ղեկավարները, հայկական կաթողիկոսարանի համեմատությամբ, առանձնահատուկ դիրք էին զբաղում իրենց ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում: Ասորի բնակչությունը փորձ չէր կատարում վերականգնելու սեփական ժողովրդի պետական անկախությունը, այդ իսկ պատճառով ասորի հակորիկյան հասարակության մեջ չկար սփռվելու որևէ կայուն խավ, որն իր գործունեությամբ հակադրվեր հակորիկյան պատրիարքության եկեղեցաքաղաքական ձգտումներին: Այդ եկեղեցու ղեկավարները իրենց գործողությունների մեջ չափազանց ազատ էին, նրանք փոխադարձաբար օգնում էին օտարազգի, մանավանդ մահմեդական տիրակալներին և ավատատիրական վերնախավին, պահանջելով այդ պետություններից անձեռնմխելի դարձնել իրենց եկեղեցու ունեցվածքն ու իրավասությունները և ազատորեն սեփական հավատքը դավանելու իրավունքը, պաշտպանում էին այլ կրոնական համայնքների ուսնձգություններից հակորիկ բնակչության իրավունքները:

Ի տարբերություն հակորիկ ասորական եկեղեցու, Հռոմկլայի հայկական կաթողիկոսարանը ներկայացնում էր մի ժողովուրդ, որը թեև ոչ հեռավոր անցյալում կորցրել էր սեփական անկախությունը, այնուամենայնիվ չէր զազարել, ուղիներ

Վճռված

փնտրել անկախ պետականությունը վերականգնելու համար: Ժողարում հայոց կաթողիկոսարանը ազգային պետականության վերականգնման համար պայքարող ամենատեղեղ կազմակերպություններից էր: Այս առումով մեզ հետաքրքրող հարցին ճիշտ մոտեցում է ցուցաբերել ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանը. «Հայաստանի և Անդրկովկասի Բագրատունիների գլխավորած միասնությունը քայքայվելուց հետո՝ հայ եկեղեցին հայ ֆեոդալական միակ կազմակերպությունն էր, որ հավանում էր կարծես գրավել հայ պետականության թափուր տեղը, ներկայացնել հալածիկ օտարների առաջ, բանակցություններ վարել նրանց հետ հայ ժողովրդի անունից»¹⁴: Ահա այս առումով ուշագրավ է կաթողիկոսարանի քաղաքական և դիվանագիտական պայքարը Փոքր Ասիայի և Մերձավոր արևելքի պետական միավորումների, երբեմն էլ Ռուբինյան հայկական իշխանության դեմ, ամեն գնով պաշտպանելու իր ինքնուրույնությունը և չձուլվելու որևէ պետական միավորի հետ: Այդ իսկ պատճառով Հայոց կաթողիկոսարանը ժժ դարի 40-ական թվականներից մինչև ժԳ դարի 90-ական թվականները իր նստավայրը շփոխադրեց որևէ հայկական իշխանության տարածք, այլ հետապնդելով «համահայկական» քաղաքական նպատակներ, գերադասեց մնալ մուսուլմանական պետություններին ենթակա Հռոմկլա ամրոցի պաշտպանության ներքո: Հայոց կաթողիկոսարանը ժժ դարի 30—70-ական թթ. յուրահատուկ քաղաքական կուրս էր վերցրել հարևան ժողովուրդների և եկեղեցական կազմակերպությունների նկատմամբ: Մասնակցելով Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ժախջված քաղաքական պայքարին, Հայոց կաթողիկոսարանը փորձում էր հաշտության եզրեր դնել քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ փոխհարաբերություններում: Նման դիրքորոշման հիմնական սրբապատճառն այն էր, որ հայկական բնակչությունը Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ապրում էր հույն, ասորի,

14 Ա. Հովհաննիսյան, Դավադեր հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 286:

լատին քրիստոնյա բնակչության հետ կողք-կողքի: Պետականության հասնելու համար անհրաժեշտ էր այդ բոլոր ժողովուրդների քաղաքական և եկեղեցական կազմակերպությունների աշակցությունը: Այս իմաստով առանձնակի հետաքրքրություն է ձեռք բերում Հայոց կաթողիկոսարանի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը: Բյուզանդական կայսրության և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության հետ եկեղեցիների միության բանակցություններ վարելու ջնքացքում: Եկեղեցական այդ հարաբերություններն աշխատության մեջ դիտվում են ժՔ դարի 30—70-ական թթ. Մերձավոր արևելքի քաղաքական պատմության հետախորհի վրա: Հանգամանք, որը թույլ է տալիս նկատել եկեղեցական բանակցությունների քաղաքական շարժառիթները:

Իհարկե վերջը նշված ոչ բոլոր հարցերն են, որ աշխատության մեջ սպառնիչ լուծում են ստացել, բանի որ այս մենագրությունը իր սուղ ժամալի մեջ հավակնություն չունի պատասխանելու ժՔ դարի 30—70-ական թթ. Կիլիկիայի մուսուլմանական և Բյուզանդական կայսրության քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունների պատմության բոլոր հարցերին:

ՄԿՁԲՆԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺՔ դարի 30—70-ական թթ. հայ-բյուզանդական քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունների պատմության բազմաթիվ խնդիրներ իրենց արձագանքն են գտել այդ ժամանակաշրջանի և հետագայի միջնադարյան բազմաժանր և բազմալեզու սկզբնաղբյուրներում: Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի պետական միավորումներին սահմանակից Կիլիկիայի հայկական իշխանության արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրությանը անհնար է ձեռ-

նամուխ լինել առանց հայկական¹, բյուզանդական², ասորական³, լատինական⁴ և մուսուլմանական⁵ արևելքի ժողովուրդների լեզուներով ստեղծված մատենագրությունների հաշվառման: Մեզ հետաքրքրող պատմական սկզբնաղբյուրներին անդրադարձած հետազոտողներից շատերը այդ աղբյուրները ըստ լեզվական պատկանելության բաժանում են տարբեր խմբերի, սակայն մենք կփորձենք աշխատության մեջ օգտագործված սկզբնաղբյուրները ներկայացնել ըստ ժանրային պատկանելության, բանի որ մատենագրական յուրաքանչյուր ժանր, չնայած լեզվական խոչընդոտին, ժա-

¹ Մեզ հետաքրքրող հայկական սկզբնաղբյուրների մասին տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, երկրորդ գիրք (X—XV դդ.), Երևան, Հ. Գ, Երևան, 1970, էջ 88—236, Լ. Հ. Բարայան, Գրվազնիք Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX—XIII դդ.), Երևան, 1981:

² Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների ընդհանուր բնութագրումներ տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), München, 1897, S. 79—91, 274—286; H.—G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, S. 600—629; H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, B. 1, München, 1978, S. 400—441.

³ Ասորական սկզբնաղբյուրների համար տե՛ս (A. Lüders, Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen, Berlin, 1964, S. 5—16; A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922, S. 292—320; B. Pajr, Краткий очерк истории сирийской литературы. /Перевод с английского К. А. Тураевой, под редакцией и с дополнениями проф. П. К. Кокочева. СПб., 1902, с. 175—204.

⁴ Այս առկան տակ նկատի ենք ունենել արևմտաեվրոպական և իսլամական արևելքի լատինագիր մատենագրությունը, որի մասին տե՛ս M. A. Заборов, Введение в исторногеографическую хронографию крестовых походов (латинская хронография XI—XIII вв.), М., 1966.

⁵ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի անցուցարձերին անդրադարձած պարսկա-արաբական պատմական մատենագրության մասին տե՛ս Cl. Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche, Paris, 1940, pp. 33—95; N. Elisséeff, Nûr ad-Dîn. Un grand prince musulman de Syrie du temps des croisades (511—569 h./1118—1174), t. I, Damas, 1967, pp. 1—85.

ապում է կոնկրետ նպատակի, հեղինակները ձգտում են պահպանել տվյալ գրական տեսակին բնորոշ ամանդական, տեղական յուրահատկությունները: Ըստ այդմ էլ, ներքոհիշյալ սկզբնաղբյուրները ներկայացնում ենք հետևյալ ենթաբաժիններում. ա) պատմագրություն, բ) վավերագիր, գ) պատմագեղարվեստական մատենագրություն, դ) հակաճառական գրականություն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այստեղ ի վիճակի չենք ամբողջությամբ ներկայացնել մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանին և տարածքին վերաբերող բոլոր մատենագրական երկերը ու սահմանափակվում ենք միայն նրանցով, որոնք անմիջականորեն առնչվում են արժարժված հարցերին:

ա) Պատմագրություն

Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի պատմությանը նվիրված ժԲ—ժԳ դդ. պատմագրական սկզբնաղբյուրները բազմաթիվ են և բազմաբնույթ. պատմությունների կողքին մեզ են հասել ժամանակագրություններ և տարեգրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը մասնագիտից պահանջում է ջուղաբերել առանձնահատուկ մոտեցում, բանի որ ներկայացնում է որոշակիորեն տարբեր պատմագրական ավանդույթ:

Աննա Կոմենենեն (1081—1153) ժԲ դարի բյուզանդական պատմագրական դպրոցի լավագույն ներկայացուցիչներից է: ԺԲ դարի 30—40-ական թթ. շարունակելով իր ամուսնու՝ Նիկիփոր Վրիենոսի անավարտ աշխատությունը, նա շարադրել է իր հոր՝ կայսր Ալեքս Ա Կոմենենոսի դարաշրջանի բյուզանդական կայսրության պատմությունը⁶: Պատմագրու-

⁶ Այս աշխատության վերջին հրատարակությունը տե՛ս Anna Comnena. Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081—1118): Texte établi et traduit par B. Leib, t. I—III, Paris, 1945—1947
Նշված հրատարակությունը մենք ձեռքի տակ չենք ունեցել, այդ իսկ՝ պատճառով օգտագործել ենք Դյուվանի կազմած բնագիրը ('Ανεξάρτητο Κομνηνικό περιγραφή του χειρογράφου 'Αλεξιάδ. - In: ΠΟ, t. 131, p. 59—1307): Աշխատանքում հաճախակի օգտագործում ենք նաև այդ բնագրի առևերին թարգմանությունը (Anna Comnena. Alexiada) Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского, М., 1963):

հին փառաբանում է Ալեքս Ա-ի պետական գործունեությունը, այդ իսկ պատճառով պատմագրության մեջ այս աշխատանքը համառոտակի անվանվում է «Ալեքսիադա»⁷: Առանց հաշիվ անելու այս երկը անհնար է անդրադառնալ Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմենենոսների ժամանակաշրջանի բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության խնդիրներին ու կայսրերի հետագուց զավթողական ռազմարշավների ուսումնասիրությանը: Վերոհիշյալ կայսրերը որոշ շտկամաներով շարունակում էին Ալեքս Ա Կոմենենոսի իշխանության տարիներին սկսված Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի տարածքների վերագրավման քաղաքականությունը: «Ալեքսիադայում» նկարագրվում են Ալեքս Ա-ի արևելյան ռազմարշավները, բացահայտվում են Կոմենենոսների դարաշրջանի բյուզանդական դիվանագիտության որոշ սկզբունքային մոտեցումներ, սակայն մեր աշխատանքի համար այս երկը հատկապես հետաքրքիր է նրանով, որ այնտեղ է պահպանվել Գեաթոլյան համաձայնագրի բնագիրը, կնքված 1108 թ. Բոհեմունդ Անտիոքացու և բյուզանդական կայսրության միջև⁸: Այդ փաստաթուղթը թույլ է տալիս հետադոտողին թափանցել բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության տիեզերակալական էության խորքերը Հովհաննես Բ Կոմենենոսի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք ծրագրված ռազմարշավի (1136—1138) նախօրյակին, բանի որ ժԲ դարի Կոմենենոս տիրակալների նվաճողական արտաքին քաղաքականությունը արևելքում արդարացնելու համար պատմագիրները հաճախ վկայակոչում են Գեաթոլյան հաշտության պայմանագիրը⁹:

⁷ Հ. Հոնցիցը իրավացի է, անվանելով Աննա Կոմենենի աշխատությունը «բյուզանդական մեծ արձակ—վեց Ալեքս Ա կայսրի մասին» (տե՛ս H. Hunger, Նշվ. աշխ., B. I, էջ 404):

⁸ E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 125—130; Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Бозмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260—274.

⁹ Այդ մասին վկայում է Միքայի Ասորին. «Երբ նա (Հովհաննես Կոմենենոսը—Ա. Բ.) չկարողացավ գրավել այն (Ասորիքը—Ա. Բ.), ըստ-

Ալեքս Ա-ին հաջորդած երկու բյուզանդական կայսրերի իշխանութիան՝ դարաշրջանի պատմությունը շարադրում է Մանուել առաջինի արքունական դպիր (ὁ βεζιλικός γραμματικός) Հովհաննես Կիննամուսը: Քեկ պատմագրության մեջ նրա աշխատանքը երբեմն անվանվում է «Համառոտ պատմություն» (ἁπλοῦς)¹⁰, այնուամենայնիվ մենք այն կանվանենք «Պատմություն»¹¹: Այդ երկը պահպանվել է ԺԳ դարի եզակի մի ձեռագրում, որից կատարվել են հետագա բոլոր ընդօրինակությունները: «Պատմություն» մեզ հասած բնագիրը ընդհատվում է 1176 թ. դեպքերի նկարագրության մասում, ուր պատմիչի միաբը մնում է անավարտ¹²: Հովհաննես Կիննամուսը ընդհանուր զձերով է ներկայացնում Հովհաննես Բ Կոմենենոսի կառավարման ժամանակաշրջանը, ավելի հանգամանորեն անդրադառնալով Մանուել Ա-ի իշ-

խնը (Նդեբաշի տերը—Ա. Բ.) եկավ նրան փետրելու և նրանք հաշտություն կնքեցին պայմանով, որ երբ կայսրը տիրանա Ասորիքի տարածաշրջանին (des regions), այսինքն՝ Հալպին և մնացածին (du reste), նա զրանք կտա Ֆրանկներին, իսկ Ֆրանկները նրան կհանձնեն Անտիոքը, ինչպես նրանք խոստացել էին նրա հայր Ալեքսիոս (Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1166—1199) Editer pour la première fois et traduite en français par J.—B. Chabot, t. III, Paris, 1906, p. 245 (այսուհետև—Մ. Տ., t. III).

¹⁰ *Ioannis Cinnami*, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio (sic) Comnenis gestarum/Ad fidem codicis Vaticani recensuit Augustus Meineke. Bonnæ, 1836 (այսուհետև՝ I. C.): Նույնպես բնագրի նաև միտին մենք հավասարապես օգտագործել ենք նաև Հովհաննես Կիննամուսի երկի ռուսերեն թարգմանությունը (սե՛ս Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнины (1118—1180). Труд Иоанна Киннама/Перевод под редакцией профессора В. Н. Карпова, СПб., 1859).

¹¹ *Sé'u P. Wirth*, Zur Frage nach dem authentischen Titel von Johannes Kinnamos' Geschichtswerk,—Byzantion, t. 41, 1971, S. 375—377.

¹² *М. М. Фрейдкенберг*, Труд Иоанна Киннама как исторический источник, ВВ, т. XVI (1959), с. 30.

խանութիան ժամանակաշրջանին¹³: Հովհաննես Կիննամուսը մանրամասնորեն ներկայացնում է Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությունը, նկարագրում է Հովհաննես Բ-ի և Մանուել Ա-ի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան ռազմաշրջանները, հիշատակում է Կիլիկիայում կառավարած բյուզանդական պաշտոնյաներին, անդրադառնում է կայսերական դիվանագիտության կարևորագույն ձեռնարկումներին:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմական գործիչները, դեպքերի ու իրադարձությունների մասին հանգամանալից պատմում է նաև ԺԲ դարի վերջին և ԺԳ դարի սկզբին ապրած բյուզանդական մատենագիր Նիկետաս Խոնիատուսը: Վերջին երկու Կոմենենոսների (Ալեքս Բ-ի և Անդրոնիկոս Ա-ի) կառավարման տարիներին Նիկետաս Խոնիատուսը Բյուզանդական կայսրության վարչական ապարատում զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ, այնուհետև ծառայության է անցել Անգելոսների մոտ, նշանակվել է Փիլիպպուպոլսի (ներկայիս Պուլդիզիվ) կառավարիչ: 1204 թ. լատինների կողմից Կոստանդնուպոլսի զբաղումից հետո, Նիկետաս Խոնիատուսը որոշ ժամանակ թափանցելով Բյուզանդիայի տարբեր շրջաններում, բնակություն է հաստատում (1205/7). Բյուզանդական կայսրության նոր մայրաքաղաք Նիկիայում՝ Լասկարիսների արքունիքում, ուր ապրում է մոտավորապես մինչև 1216 թ.: Այդ ընթացքում (1206—1216) Նիկետասը ավարտում է իր պատմական երկու Նիկետաս Խոնիատուսը իր աշխատությունը սկսում է Ալեքս Ա-ի մահով (1118 թ.) և շարադրանքը հասցնում է մինչև 1206 թ. իրադարձությունները¹⁴: Ըստ Յ. Շալանդոսի, Նիկետաս Խոնիատուսը

¹³ Այս հանգամանքը նկատի ունի Հ. Հունգերը, երբ այս երկի վերնագրի մասին գրում է. «...պատմագրող վերնագիրը ցույց է տալիս, որ Հուսուսի վերաբերում է միայն Հովհաննես Բ-ի կառավարմանը, այդ իսկ պատճառով աշխատության իսկական վերնագիրը պետք է համարել «ἱστορίας»-ը» (*H. Hunger*, նշվ. աշխ., Ե. I, S. 410).

¹⁴ *Sé'u Nicetae Choniatae Historia*, Recensuit *Kaakes Aloysius*

Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների կառավարման ժամանակաշրջանի պատմությունը գրել է 1183—1204 թթ. ընթացքում¹⁵; Բյուզանդագիտության մեջ երկարատև վիճարանություններից հետո հաստատվել է այն ճշմարիտ կարծիքը, որ Նիկեոսա հունիատուր ժանոթ է եղել Հովհաննես Կիննամոսի պատմությանը և, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է նրանից¹⁶; Ի դեպ, այս տեսակետը լիովին իրավացի է միայն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ժամանակաշրջանի իրադարձությունների շարադրման մասի վերաբերյալ: Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության ժամանակաշրջանի իրադարձությունների նկարագրման մասում հիշյալ երկու բյուզանդական պատմիչները հեռանում են միմյանցից և՛ փաստերի ընտրության, և՛ շարադրանքի հաջորդականության, և՛ իրադարձությունների զնահատության խնդրում¹⁷: Նկատելի է նաև, որ Նիկեոսա հունիատուր լինելով 1204 թ. Կոստանդնուպոլսի առան ալանատուր, այդ տեսանկյունից է դիտում Բյուզանդիայի ողջ ժԳ դարի պատմությունը: 1204 թ., շորտրոգ խաչակրաց արշավանքից հետո, Բյուզանդական կայսրության տրոհման արմատները փնտրելով նախորդ մի քանի կայսրերի անհեռատես քաղաքականության մեջ, հունիատուր ի հակադրություն Կիննամոսի, որը հերոսական գծերով է ներկայացնում Մանուել Ա-ի գործունեությունը, երբեմն կծու հումորով ծաղրում է նրան, երբեմն էլ՝ նվազեցնում է քաղաքական գործերում այս կայսեր դերը¹⁸:

van Dielen, In: Corpus Fontium Historiae Byzantinae, v. XI 1/2 Berglini et Novi Eboraci, 1975 (այսուհետև՝ N. Ch.); Օգտվել ենք նաև առևերին Բարգմանությունից (սե'ս Никита Хонята, История/Перевод под редакцией проф. В. И. Долоцкого. Т. I (1118—1185), СПб., 1860).

¹⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II(1), p. XXIV.

¹⁶ V. Grecu, Nicetae Choniatis a-t-il connu l'histoire de Jean Sinaumos?, REB, t. VII, f. 2, 1950, p. 194—204; H. Hunger, Die hochsprachliche..., B. I, S. 410; A. П. Кажден, Еще раз о Киннаме и Никите Хоняте, In: BS, XXIV, 1963, p. 4—31.

¹⁷ A. П. Кажден, Еще раз..., с. 30.

¹⁸ S'e H. Grossu, Отношения византийских императоров

Եթե վերահիշյալ բյուզանդական մատենագիրների երկերում առանձնացվում է յուրաքանչյուր կայսեր գործունեությունը և կարծես ամփոփ զնահատականի են արժանանում նրանց ձևնարկումները, ապա՝ այլ բնույթի երկեր են ժԳ դարի «Հայոց պատմությունները»: Հատկանշական է, որ շնայած այդ ժանրի երկերի հայկական մատենագրության մեջ ունեցած դարավոր ավանդներին, ժԳ դարում «Հայոց պատմություն» շատեղծվեց: Այդ տեղատվության հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր պետականությունը, իսկ կրթություն ստացած անհատների մի նշանակալի մասը դեպերում էր հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս. լկար քաղաքական կամ եկեղեցական մի այնպիսի կազմակերպություն, որը շահագրգռված լիներ նմանատիպ երկի ստեղծմամբ: Մակայն արդեն ժԳ դարում պատմական Հայաստանի մշակութային նշանավոր կենտրոններում կրկին փորձեր են կատարվում ստեղծելու այդ մատենագրական տեսակին պատկանող երկեր, որոնց մեջ առանձնակի տեղ են գրավում Կիրակոս Գանձակեցու (1201/2—1271) և Վարդան Արևելցու (ժԳ դար) «Պատմություն Հայոց»-ները: Չնայած այս երկու պատմագիրներն էլ իրենց երկերում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի իրադարձությունները շարադրում են հետևելով ժԳ դարի սկզբնադրյուններին, այնուամենայնիվ հիշյալ պատմիչների բազմաթիվ դիտարկումներ, առանձին իրադարձությունների մասին կոնկրետ վերաբերմունքով, օգնում են ժամանակաշրջանի խառն քաղաքական իրադարձությունների ընկալմանը: Կիրակոս Գանձակեցին¹⁹, որպես կանոն վերապատմում է ժԳ դարի հայտնի ժամանակագիրներ Մատթեոս Ուռնայեցու, Գրիգոր Երեցի և Մամուել Անեցու երկերի համապատասխան հատվածները, սակայն երբեմն շփոթում է անձնավորությունները, խստորեն չի հետևում ժամանակագրական հերթա-

Иоанна II (1118—1143) и Мануила I (1143—1180) Комнинов к вопросу об унии с западом, Труды Киевской духовной Академии (отдельный оттиск), 1912, с. 15.

¹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությանը Կ. Ա. Մեխի-Սեահրանյանի, Երևան, 1961:

կանությանը, եւոյն իրադարձութիւնը պատմում է մի քանի անգամ²⁰,

Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմութիւնը» Հայոց արևելյան կողմերում ապրող, քննող պատմիչի ստեղծագործութիւնն է: Հեղինակը հաճախ օգտագործում է վավերագրեր²¹, Կիրակոս Գանձակեցու երկը բաղկացած է 65 դուխներէից, որոնցից միայն առաջին երկուսն են, ուր կարելի է տեղեկութիւններ գտնել ժԲ դարի իրադարձութիւնների վերաբերյալ: Պետք է նշել, որ մեզ հետաքրքրող մասում Գանձակեցին չի տալիս ժամանակաշրջանի ամբողջական պատմութիւնը, նրա շարադրանքը թուոցիկ է, քննվող հարցերի քանակը՝ սահմանափակ:

Կիրակոսի երկի համեմատությամբ բազմականաչափ մանրապատում է Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատութիւնը²², ուր հեղինակը ժամանակագրական հերթականությամբ շարադրում է ժԲ դարի 30—70-ական թթ. անցուդարձը: Վարդանն իր աշխատության մեջ, բացի հայալեզու սկզբնաղբբերներից, առատորեն օգտվել է Միքայել Ասորու ժամանակագրութիւնից, որը 1248 թ. հաշ պատմիչի աշակցուն մասնակցությամբ թարգմանվել է հայերէն: Վարդանի երկում ևս, ինչպես նկատեցինք Կիրակոս Գանձակեցու պատմութիւն մասին խոսելիս, իրադարձութիւնների նկարագրութիւնն առանցքի Հայաստանի արեւելյան մասում կատարվող անցուդարձերն են: Մեզ հետաքրք-

քրրող պատմական անցքերին անդրադառնում է նաև ժԳ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելլյանը Սյունյաց նահանգի պատմութիւնը նվիրված աշխատութիւն մեջ²³,

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմական իրադարձութիւնները ավելի հանգամանորեն են նկարագրված մեզ հասած ժԲ դարի ժամանակագրութիւններում և տարեգրութիւններում: Դրանց մեջ մասնավոր ուշադրութիւն են արժանի Մատթեոս Ուտայեցու և նրա երկի շարունակող Գրիգոր Երեցի Տարեգրութիւնները²⁴, Մատթեոս Ուտայեցու երկը բաղկացած է երեք մասից (և ընդգրկում է 952—1128 թթ. իրադարձութիւնների նկարագրութիւնը), որոնցից միայն երրորդն է իր ժամանակագրական սահմաններով առնչվում մեր հետադատութիւն նյութին: Ուղղակի վկայութիւն լուսնի արևին, թե հատկապես ե՞րբ է Մատթեոսը ձեռնամուխ եղել Տարեգրութիւն շարագրանքին²⁵, սակայն հայտնի է, որ առաջին երկու մասերը գրելուց հետո օգտու Եսայի, — ինչպես գրում է հեղինակը, — ոչինչ արարաք հոգս վասն այս ժամանակագրութեանցս և թողեալ էաք ի բացեալ գարուստ գրչութեանցս...»²⁶: Ուտայեցին երկարատև ընդմիջումից հետո ձեռնամուխ է լինում երրորդ մասի շարադրմանը. «Սու արգ սկսաք սսել և զայլ ևս զամաց քսան և հնգից»²⁷ և երեսուն լիցի վճարումն գրոցս, վասն զի անեաց թուականութիւնս Հայոց բազում նե-

23 Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արաբեալ Ստեփաննոսի Օրբելլյան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, Քիֆլիս, 1910:

24 Օգտագործել ենք՝ Մատթեոս Ուտայեցի, ժամանակագրութիւն, Վարդապատ, 1898 (այսուհետև՝ Մատթեոս):

25 Ակադ. Հր. Աճառյանը նկատարում է, որ Մատթեոսը սկսել է շարագրել իր երկը 1113 թ. (տե՛ս Հ. Անանեան, Մատթեոս Ուտայեցի, ՀԱ, 1953, էջ 352, հմտ. նաև Մատթեոս Ուտայեցի, ժամանակագրութիւն, թարգմանութիւնը, Երաժշտութիւնը և ժամագրութիւնները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ XI):

26 Մատթեոս, էջ 277:

27 Երաժշտական հրատարակութիւն մեջ պահպանվել է մեր կարծիքով ավելի ճիշտ ընթերցում՝ «սոթանց» (Պատմութիւն Մատթեոսի Ուտայեցու, Երաժշտ. 1859, էջ 345):

20 Բերնեյ միայն մեկ հատկանշական օրինակ. «Ջոր լուեալ կայրն լունաց, որ Ալեքս կոչիր, առաքի բազում զօրօք ի վերայ իշխանացն Հայոց՝ Ստեփանեայ և Քորոսին զԱնդրոնիկոս» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 109—110): Այստեղ Ալեքս կայսեր անվան հիշատակութիւնը ակնհայտ վրբում է, սպասելի էր Մանուկ անձնանվան հիշատակութիւնը:

21 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—147, 169—170, 295—300 և այլն:

22 Վարդանի պատմական երկագրութիւնը ունի երկու հրատարակութիւն, որոնք բազմաթիվ զրվագներում լրացնում են մեկը մյուսին: Այդ հրատարակութիւններն են. Մեծին Վարդանայ Բարձրարեղծից Պատմութիւն Տիեզերական, ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Լմին, Մոսկվա, 1861 և Հասարակ պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ Վարդան, 1861 և Վարդան, 1862):

հովիթհամբ. և ի նույն հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի և Թաղաւորութեանն Յունաց Ալէքսիս դարձաք յօժարական ժտօր և սկսաք առ ի պատճել ղկատարածն և ղնեղութիւնս շար ժամանակիս այսորիկ»²⁸։ Մեղրերված հատվածից հետա- կորեն երևում է, որ հեղինակը գրքի երրորդ մասի շարադ- րանքը սկսելով ՇՄ (=1101/2) թվականի ղեպքերի շա- րադրանքով, երբ գահակալում էին Գրիգոր Բ (1066—1105) Հայոց կաթողիկոսը և Ալեքս Ա Կոմնեննոս (1081—1118) բյուզանդական կայսրը, նպատակ է ունեցել աշխատությունը սկսելու 1131/2 թ. իրադարձությունների արձանագրու- մամբ։ Չնայած վաղարշապատյան հրատարակության (1898) մեջ նախկին տպագրության «քսան և եօթանց»-ի փոխա- բնն ընտրված է «քսան և հնգից» ընթերցումը, սակայն այս վերջինը չի համապատասխանում իրերի վիճակին, քանի որ երրորդ մասը սկսելով ՇՄ թվականին տեղի ունեցած ղեպ- քերով, տարեկիբը իր «արուեստաւոր բնութիւնը» հասց- նում է մինչև Հայոց ՇՀէ (1128/9) թվականը, տարի առ տարի նկարագրելով իրեն ղրագեցնող իրադարձությունները²⁹ (ՇՀէ—ՇՄ=Իէ)։ Այս համադրությունից պարզվում է, որ «քսան և հնգից»-ը գրչագրական սխալ է։ Նման ենթադրու- թյուն կատարելուց հետո, անհրաժեշտ է անդրադառնալ Մատ- Թեոս Ուռհայեցու Տարեգրության ամենավերջին հատվածին, ուր խոսվում է ՇՁԵ (1136/7) թ. իրադարձությունների մա- սին։ Այս հատվածի և Մատթեոսի բուն երկի մեջ կա ութ տարվա ընդմիջում³⁰։ Այս հատվածը շէր կարող գրվել Եղե- սացի Մատթեոսի կողմից³¹, քանի որ նրա հեղինակը Քլաու-

նից է։ Այդ մասին է վկայում հետևյալ արտահայտությունը. «պաշարեալ քաղաքին Քանոյ՝ մերոյ իշխանին Պաղտունին կոչեցելոյ», հանգամանք, որը ընդհանրապես բնորոշ չէ իրեն Ուռհայեցի անվանող Մատթեոսին։ Մակայն նման արտա- հայտությունները հատկանշական են Գրիգոր Երեցին, որը սեփական աշխատության մեջ իրեն բխմիցս Քեսոնցի է անվանում³²։ Հետևապես, պետք է ընդունել, որ Մատթեոս Ուռհայեցու Տարեգրությունը սկսարվում է Հայոց ՇՀէ թը- վականի ղեպքերի մասին շարադրանքով³³։

Գրիգոր Երեցի Տարեգրությունը Մատթեոս Ուռհայեցու երկի օրգանական շարունակությունն է, և ամբողջովին նը- վիրված է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի իրադարձու- թյունների նկարագրությանը, այն սկսվում է ՇՁԶ (=1137/8) թ. ղեպքերի շարադրանքով և հասնում է մինչև ՌժԱ

²⁸ Մատթեոս, էջ 370 «Եւ ես եւուստ երկս Գրիգոր սրտապնդելով զնոս ժրանալ ի պահպանութիւն քաղաքս (իմա Քեսան—Ա. Բ.), 398 «Գմեզ զամենեանս զտեսողս, որք էաք ի քաղաքին Քանոյ...»

²⁹ Նախորդ բոլոր ուսումնասիրողները ենթադրում են, որ Մատթեոս Ուռհայեցին իր երկը հասցրել է մինչև ՇՁԵ (1136/7) թվականը։ Լր. Անատոյանը գրում է. «Մատթեոս պետք էր շարունակեր այս տեղին (այս- տիկն» 1101/2 թ.—Ա. Բ.) և բերեր ետև մինչև 1128՝ որ էր ղրոսկեան աւարտած ժամանակը՝ Տիղզ 27 տարի, յետոյ այդ թուականին եւ շարու- նակել եւ գալ մինչև 1137 թուականը՝ այն է ընդամէկը 36 տարի... Ան- համաձայն է միայն վերի, «Եւ երեսուն լիցի վճարումն որոցս» խոսքը՝ փոխանակ 36-ի ասոր համար ալ հաստատ կեցարով կրեանի՞ ըսել թէ փոքրիկ սխալ մըն է» (չղատառը մերն է—Ա. Բ.) կամ «Նարկ էր որ Մատթեոս՝ երրորդ գիրքը գրել սկսած ասին՝ նպատակ զրած ըլլաք պատ- մալիներ հասցնել մինչև 1137՝ որ էր երրորդ գիրքը գրել սկսած թուա- կանին անմիջապէս առաջի տարին» (Լ. Անտոնան, Մատթեոս Ուռհայեցի, ՀԱ, 1953, էջ 353)։ Լ. Բարթիկյանը համամիտ է Լ. Անատոյանի կարծիքին (հմմտ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ XII, հմմտ. նաև Նույն տեղում, Գ մասի ծանոթ., 2.6, էջ 136, 137)։ Ակադ. Մանուկ Աբեղյանը ևս նկատելով վերոհիշյալ անհամաձայնությունը գրում է. «Այսպես ուրեմն, ես (Մատթեոս Ուռհայեցին—Ա. Բ.) մտադիր է եղել իր ժամանակագրությունը հասցնել մինչև ՇՁ (=580—551/2 = 1131/2) թվականը, բայց բերել հասցրել է մինչև 1136 թվականը (տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Երևան, 1970, հ. Գ, էջ 88)։

Մատթեոսը Տարեգրության երրորդ մասի նախարանը (Մատթեոս, էջ

²⁸ Մատթեոս, էջ 280—281։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 277—367։

³⁰ Մատթեոսի Տարեգրության այս մասում չեն հիշատակվում միայն ՇԿԵ (1116/7) և ՇԼ (1121/2) թթ. մնացած բոլոր տարիները հերթակա- նությունը արձանագրվել են։

³¹ Մատթեոս Ուռհայեցին երրորդ գրքի սկզբում շեղում է, որ ինքն իր երկը գրել է. «Ի քաղաքս Միջագետաց յմուհն ժողովեալ գրեցաք» (Մատթեոս, էջ 278), երկրորդ գրքի սկզբում անվանում է իրեն «Մատ- Թեոս Ուռհայեցի» (էջ 113)։

(=1162/8) Թ.³⁴ Տարեգիրք հեռանկով իր նախորդի շարադրանկանակին, հանգամանորեն անդրադառնում է Հյուսիսային Ասորիքի, Կիլիկյան իշխանության, խաչակիր իշխանությունների և Իկոնիայի սուլթանության տարածքում կատարվող իրադարձություններին, որով անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է դառնում հիշյալ պատմությունների այդ ժամանակաշրջանի պատմության համար: Ի տարբերություն Մատթեոս Ուսուցիցու, որի երկում պատմական իրադարձությունների առանցքը Եղեսիան է, Գրիգոր Երեցի Տարեգրությունում իրադարձությունների կենտրոնում Փետուն քաղաքն է:

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերություններին անդրադարձած ԺԳ դարի Տարեգրությունների մեջ առանձնանում են Սմբատ Գունգասարյի (Սպարապետ) անունով ներկայացվող Տարեգրքի երկու խմբագրությունները³⁵: Մինչև ԺԲ դարի 60-ական թթ. դեպքերի շարադրանքը պարունակող մասում մեզ հե-

277—278), հավանաբար գրել է ամբողջ գիրքը շարադրելուց հետո, քանի որ ասում է թե այս հատվածում շարադրված է քանիսի տարվա պատմություն: Մատթեոսը, «երևուն՝ լիզի վճարուն քրոջս», արտահայտությունը շեշտում է երրորդ գրքի շարադրանքի ավարտման թվականը 504—30—551/2=1131/2 թ.): Ամենայն հավանականությամբ Մատթեոսը եղված թվականին ավարտել է իր Տարեգրությունը: Ելնելով այս հաշվարկից կարելի է նշարտարեն թվագրել այս երկի յուրաքանչյուր մասի գրման ժամանակը: Այս փաստարկով էլ կարելի է հերքել Հր. Անատյանի և Մ. Արեղյանի ենթադրությունը:

34 Մատթեոս, էջ 367—429:

35 Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունը հրատարակվել է Երկու անգամ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի որոշակի բնագրական տարբերություններ (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հիթմայ առաջնայ տրբայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս և Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց, Մոսկվա, 1856, Տարեգիրք արարեալ Սրբառայ Սպարապետի Հայոց որդոյ Կոստանդնայ կոմսին Կոնկիտայ, ի լոյս ընծայիաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. Շահադարեանց, Փարիզ, 1859): Այս Տարեգրության ընդարձակ խմբագրությունը պահպանվել է ԺԳ—ԺԴ դարի մի եզակի ձեռագրում (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրքը, Վենետիկ, 1956):

տարբերող աշխատության հիմնական սկզբնաղբյուրը Մատթեոս Ուսուցիցու և Գրիգոր Երեցի Տարեգրություններն են, սակայն 70-ական թթ. պատմական իրադարձությունների շարադրման հատվածում այս երկը դառնում է ինքնուրույն և եղակի սկզբնաղբյուր: Սմբատի Տարեգրքի ընդարձակ տարբերակի լույս ընծայումից հետո, հայագիտական գրականության մեջ կատարվածի տակ է դրվել այդ երկի հեղինակային պատկանելության հարցը³⁶:

ԺԲ դարի ժամանակագրությունների մեջ միջնադարում ձևնարկի արժեք է ունեցել Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» աշխատությունը³⁷: Այն ներկայացնում է աշխարհի արարչագործությունից մինչև ԺԲ դարի 60-ական թթ. պատմության համառոտ ժամանակագրական շարադրանքը, որին զուգահեռ արվում են ցանկեր ժամանակագրական տարբեր համակարգերի զուգահեռ թվագրություններով: Մեր տրամադրության տակ եղած այս երկի բնագրի համեմատական հրատարակությունը չի արտացոլում Սամուել Անեցու աշխատության նախնական վիճակը: Այն լի է հետազայի բազմաթիվ ընդմիջարկություններով ու հավելումներով, որոնցից շատերը վերաբերում են ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմության դեպքերին³⁸: Մեզ հետաքրքրող պատմաշրջա-

36 Լ. Հ. Թաբայան, Սմբատ Սպարապետը և «Տարեգրքի» հեղինակի հարցը, ԳՖՀ, 1978, № 1, էջ 248—253, La Chronique attribuée au Connétable Smbat: Introduction, traduction et notes par G. Dédéyan, Paris, 1980, 20—26, 56՝ նաև այս վերջին գրքի մասին գրականությունը, Լ. Գ. Մարգարյան, Ա. Ա. Բոզոյան, ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 285:

37 Սամուելի ջահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յազազս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայիս ժայրաբաղ արարեալ. առաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելումներով և ծանօթագրութիւններով Ա. Տէր-Միքիլեանի, Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետև՝ Սամուել):

38 Սամուել Անեցու ներկա հրատարակության բնագրի բազմաթիվ հատվածներ քաղված են Միքայել Ասորու 1248 թ. հայերեն Քարգմանությունից (հմմտ. Սամուել, էջ 130 (ՇԶԳ), էջ 131 (ՇԶԴ), 136 (ՌԷ) և այլն): Հուսանք, որ բնագրի նոր հրատարակությամբ, Սամուելին պատկանող երկի բնագրի մաքրված կլինի հետազայի բոլոր հավելումները:

նին անդրադարձած ժամանակագրությունների մեջ հիշատակելի են նաև Մխիթար Այրիվանեցու³⁹ երկը և ԺԳ—ԺԸ դարերի Մանր ժամանակագրությունները, որոնք հրատարակել է մեծավաստակ հայագետ Վազգեն Հակոբյանը⁴⁰,

Հյուսիսային Ասորիքի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին ամենայն բարեխղճությամբ անդրադարձել է ԺԲ դարի հակոբիկյան եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ասորին (1166—1199) իր ժամանակագրության մեջ⁴¹, որը սկսվում է աշխարհի արարչագործությամբ և ավարտվում է 1195 թ. դեպքերի նկարագրությամբ⁴², «ժամանակագրությունը» բաղկացած է 21 գրքից, որոնք մասնատված են գլուխների, ուր զուգահեռաբար շարադրված են բաղաբական և եկեղեցական պատմության անցուղարձերը, մի երրորդ սյուն էլ հատկացված է բնական աղետների, հիվանդությունների և այլևայլ զեպքերի արձանագրումներ: Մեզ հետաքրքրող մասերում Միքայելն օգտվել է Բարսեղ Եղեցացու⁴³, Հովհաննես Քեսուցու և Դիոնիսիոս Բար Սալիբիի աշխատություններից⁴⁴, հակոբիկ պատրիարքարանի գիվանատան վավերագրերից⁴⁵, Միքայել Ասորին անտարբեր չէ Կիլիկիայում և

³⁹ Մխիթարայ Այրիվանեցու Պատմութիւն Հայոց. Ի յուր բնօրինակ Վերսիլ էմին, Մոսկվա, 1850:

⁴⁰ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., Ե. 1—11, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951—1956:

⁴¹ Միքայել Ասորու ժամանակագրության ասորերեն բնագիրը գիտությունը մատչելի է դարձել միայն ԺԹ դարի վերջում. Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1163—1199), Éditée par la première fois et traduite en français par J.-H. Chabot, 1899—1910, t. I—IV:

⁴² M. S., t. I, p. XXIII.

⁴³ Մ. Զարրովը այս ասորի հեղինակին սխալմամբ անվանում է «հայկական պատմիչ» (տե՛ս M. A. Зоборов, К вопросу о значении известий восточных современников крестовых походов, ИФЖ, 1968, № 3, с. 158):

⁴⁴ M. S., t. I, p. XXXIV—XXXV.

⁴⁵ Այդ մասին է վկայում ԺԹ գրքի Ծ գլուխը, ուր հատվածաբար բերված են հայ-բյուզանդա-ասորական ԺԲ դարի 70-ական թթ. եկեղեցական

Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ, ժամանակ առ ժամանակ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքն ու բռնած դիրքը, այդ իսկ պատճառով, քննության առարկա դարձնելով նրա յուրաքանչյուր վկայությունը, ամենայն լրջությամբ պետք է խորամուխ լինել հակոբիկ-ասորական եկեղեցու ձգտումների և տկնկալիքների մեջ և կարողանալ բացատրել պատմիչի կողմնորոշման եկեղեցաբաղաբական դրդապատճառները: Ասորական պատմագրության այս նշանավոր հուշարձանը արգեն միջնադարում կանոնականացվել է: Այդ է պատճառը, որ ԺԳ դարի նշանավոր մատենագիր և եկեղեցական գործիչ՝ հակոբիկ եկեղեցու մափրիան⁴⁶ Բար Երեւոսը (1226—1286) այդ երկը ամբողջությամբ ներառել է իր ժամանակագրության մեջ⁴⁷ և իրադարձությունների նկարագրությունը հասցրել է մինչև 1285/6 թթ.⁴⁸, Այդ իսկ պատճառով, ներկա աշխատությունում գիտում ենք Բար Երեւոսին միայն այն ժամանակ, երբ փորձում

փոխարարությունների ժամանակ փոխանակված վավերագրերից հատվածներ (տե՛ս M., S., t. III, p. 324—336): Նշված հատվածը բնագրում ինքների կորստյան պատճառով Ժ.—Բ. Շարան վերականգնել է բոլոր Բար Երեւոսի յուրքի համապատասխան հատվածի: Հրատարակչի նշմարադրությունը հաստատվում է, երբ համապատասխան հատվածը հանդիպում ենք նաև Միքայել Ասորու 1246 թ. հայերեն թարգմանության բնագրի համապատասխան մասում (հմտ. Տեառն Միկայելի պատրիարքի Ասորու ժամանակագրութիւն, Երուսաղիմ, 1870, էջ 459—463):

⁴⁶ Եկեղեցական աստիճանակարգում մափրիանը երկրորդ անձնավորությունն է հակոբիկ պատրիարքից հետո, նրան են նվիրվում հակոբիկ եկեղեցու արևելյան թեմերը (տե՛ս A. Lüders, Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen.—Berlin, 1964, S. 13):

⁴⁷ Այդ մասին տե՛ս M. S., t. I, p. XLIII; P. Гусейнов, Сирийские источники XII—XIII вв. об Азербайджане, Баку, 1960, с. 53—63.

⁴⁸ Բար Երեւոսի պատմությունը հրատարակվել է և թարգմանվել լատիներեն ղեռն ԺԸ դարում (տե՛ս P. Гусейнов, նշվ. աշխ., էջ 56, ծան. 1): Աշխատության մեջ օգտագործել ենք նաև Բար Երեւոսի աշխատության անգլերեն թարգմանությունը (Ernest A. Wallis Budge. The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj 1225—1286 the son of Aaron,

ենք ընկալել կամ լրացնել Միքայի Ասորու ժամանակագրության մեզ հասած բնագրի պակասները⁴⁹:

Չնայած Միքայի Ասորի պատրիարքի ժամանակագրությունը մեզ է հասել միայն մեկ ասորերեն ձևագրով, սակայն այդ երկի նկատմամբ հետաքրքրությունը այնքան մեծ է հզել, որ միջնադարում այն թարգմանվել է արաբերեն⁵⁰ և հայերեն⁵¹: Ժ.—Բ. Շարուն էլնելով Բար Երբրոսի մի վկայությունից ենթադրում է նաև, որ հայերեն թարգմանությունը կատարվել է Միքայի Ասորու ժամանակագրության հեղինակային ինքնագրից⁵² 1248 թ.⁵³, Թարգմանությունը կատար-

the Hebrew physician commonly known as Bar Hebraeus Being the first part of his political history of the world/Translated from the syriac with an historical introduction, appendixes, and an index accompanied by reproductions of the syriac texts in the Bodleian manuscript 52. Volume I: English translation.—Amsterdam (London, 1932, 1976).

⁴⁹ Բուցի այս եզրի ձևագրից, որը արտագրվել է հրատարակվել է Ժ.—Բ. Շարունի կողմից 1899 թ. (տե՛ս M. S., t. I, XXXVII—XLIII), գրություն ունի նաև մեկ՝ 1897 թ. կատարված ընդօրինակություն (ՏՃՄՄ. M. S., t. I, p. XLII):

⁵⁰ Միքայի Ասորու երկի արաբերեն թարգմանության մասին տե՛ս M. S., t. I, p. XLIII—L:

⁵¹ Միքայի Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունը հայտնի է երկու խմբագրությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրը արձանագել է առանձին հրատարակության (տե՛ս Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորուց ժամանակագրություն, Կրուսոշեմ, 1870 և ժամանակագրություն Տեառն Միխայելի Ասորուց պատրիարքի հանձնել ի հնագույն գրչուրել, Երուսաղեմ, 1871) (այսուհետև՝ Միխայել, 1870 և Միխայել, 1871):

⁵² Թարգմանական հիշատակարաններից նախնականը մեր կարծիքով Վարդան Արևելցուն է (Միխայել, 1870, էջ 608—622), որ համապատասխանում են փրկչական (1248) և Հայոց (ՈՂԷ=1248/9) թվականները, իսկ մյուսում (Միխայել, 1871, էջ 42—43) թվագրված է 4 անգամ. փրկչական (1248), Հայոց Մեծ (ՈՂԷ=1248/9), Կոստանդին Բարձրաբերդցու կաթողիկոսության (1221—1267), և Հեթում Ա. Քալավորի (1226—1270) իշխանության 25-րդ տարով: Մեր կարծիքով այս երկրորդ հիշատակարանը կառուցված է ավելի ուշ Վարդան Արևելցու 1248 թ. դրած հիշատակարանի հիման վրա:

⁵³ M. S. t. I, p. L: Վարդան Արևելցու հիշատակարանում նա նըր-

րել է ասորի Իշող քահանան⁵⁴ («փոխեցաւ ի ձեռն Իշոխայ սրբասնեալ քահանայի վարժելոյ ի հանձար բշկական տրհեստի») ⁵⁵, իսկ Վարդան Արևելցին հավանաբար հայացրել է բնագիրը («Այլև մեք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան վարդապետ, որ ըստ մերում կարի կատարեցաք ի գիրքս յայս») ⁵⁶ և իրադարձությունների նկարագրությունը հասցրել է մինչև 1229 թ.: Վերահիշյալ թարգմանությունները, մանավանդ հայերենը օգնում են ուղղելու մեզ հասած ասորերեն բնագրի բազմաթիվ թյուրիմացություններ և լրացնելու բազմաթիվ բացերը ⁵⁷:

ԺԳ դարի Անանուն Եզեսացի ժամանակագրի երկը հայտնաբերվել է 1899 թ. և իր վրա է գրավել մասնագետների ուշադրությունը: Այն հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում ժԲ դարի 30—70-ական թթ. քաղաքական իրադարձությունների մասին: Չնայած մեզ հետաքրքրող մասում Անանուն Եզեսացին որոշ զուգահեռներ ունի Միքայի Ասորու ժամանակագրության հետ, սակայն այդ հանգամանքը մասնագետների կողմից բացատրվում է. արևդահնուր աղբյուրների առկայությամբ ⁵⁸, Աշխատանքում օգտագործվում է միայն Անանուն Եզեսացու քաղաքական պատմության հայերեն թարգմանությունը ⁵⁹:

ված է, որ ասորերեն բնագիրը տրամադրել է Իգնատիոս պատրիարքը («ն էր պատրիարք Ասորուց ուզգախոաց Մար Իգնատի Անտիոքու, որ զօրինական շերհացո տե՛ս Միխայել, 1870, էջ 612):

⁵⁴ Իշողի թարգմանական գործունեության մասին տե՛ս Իշոխ, Գիրք ի վերայ բնութան: Քննական՝ բնագիրը, Թարգմ. գրադարից ուսանելն և առաջարկը Ս. Վարդանյանի, Երևան, 1979, էջ 7—8:

⁵⁵ Միխայել, 1870, էջ 612—613:

⁵⁶ Միխայել, 1870, էջ 613:

⁵⁷ Այս մասին մանրամասնորեն խոսում է Ժ.—Բ. Շարուն Միքայի Ասորու ժամանակագրության հրատարակության առաջաբանում և ֆրանսերեն թարգմանության ծանոթագրություններում:

⁵⁸ Տե՛ս Անանուն Եզեսացի, ժամանակագրություն, թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Լ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982, էջ 15:

⁵⁹ Անանուն Եզեսացի, Երևան, 1982:

ԺԲ դարի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրների թվին է պատկանում արևելքի իաշակրաց պետությունների պատմագիր, Սուր քաղաքի արքեպիսկոպոս Վիլհելմ Սուրացու (Willermus Tyrensis) «Պատմություն ծովի այն կողմում կատարված գործերի, սկսած Մուհամեդի հետևորդներից մինչև Տիրոշ 1189 թ.» աշխատությունը⁶⁰։ Այն իաշակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանի մյուս լատինական սկզբնաղբյուրների նման ունի այն առավելությունը, որ չի սահմանափակվում արևելյան միջերկրականի աշխարհագրական տարածքում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությունով, այլ ելնելով Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական շահերից⁶¹, իրադարձությունները քննում է արևմուտքի և արևելքի միջազգային փոխհարաբերությունների հենքի վրա։ Վիլհելմ Սուրացին ծնվել է 1130 թ. Ասորիքում, իսկ 1162 թ. Եվրոպայում կրթություն ստանալուց հետո վերադարձել է արևելք և լծվել բուռն եկեղեցաքաղաքական գործունեության։ 1170 թ. նա Երուսաղեմի թագավորության նոտար է, իսկ 1175 թ. ստանձնում է Սուրի արքեպիսկոպոսությունը և Պաղատին Գ թագածառանգի դաստիարակությունը։ Ուշագրավ է, որ Վիլհելմը իր աշխատությունը գրել է Երուսաղեմի Ամորի թագավորի պատվերով։ Վիլհելմ Սուրացու երկը եզակի սկզբնաղբյուր է 1127—1184 թթ. Ասորիքի իաշակրաց պետությունների պատմության օւսումնասիրության համար⁶²։ Այն կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Բյուզանդիայի և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական փոխհարաբերությունների մասին։

⁶⁰ *Sb'w Willermus Tyrensis. Historia rerum in partibus transmarinis gestarum.*—RHC. Historiens occidentaux t. I, part I et II, Paris, 1844 (այսուհետև՝ *W. T.*).

⁶¹ Վիլհելմ Սուրացու աշխարհայացքի որոշ առանձնահատկությունների մասին տե՛ս *M. A. Заборов, Введение...*, с. 136—145։

⁶² Մինչև 1162 թ. իրադարձությունների նկարագրությունը օգտագործում է գրեթե բոլոր լատին ժամանակագիրների երկերը (տե՛ս *Cl. Cahen, La Syrie du Nord.* p. 17—18).

ԺԲ—ԺԳ զգ. մուսուլմանական աշխարհի բազմաթիվ մատենագիր հեղինակներից քչերն են անդրադարձել Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը և ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Կիլիկիայի պատմությանը։ Այդ երկերի մեծամասնությունը տեղական պատմություններ են, որանց մի մասը ներկայացնում է մուսուլմանական որևէ հարցատության պատմության ժամանակագրական շարադրանք, մի նշանակալի մասն էլ իսլամական աշխարհի այս կամ այն նշանավոր գործչի կենսագրություն։ Եվ քանի որ գրելի՛ն ոչինչ չի պահպանվել Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրայության պատմագրությունից, որոնք մինչև ԺԲ դարի 60-ական թթ. կեսերը միակ մուսուլմանական պետություններն էին, որոնք Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Բյուզանդական կայսրության անմիջական հարևաններն էին, ստիպված ենք բավարարվել այն հատուկներու թուրքիկ վիչայություններով, որոնք պահպանվել են Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկության պատմաբան Իբն ալ-Ասիրի երկերում։ Իհարկե պետք է հաշվի առնել նաև Երա երկերի («Լիակատար (ամրոցական կամ տիեզերական) պատմություն» և «Մոսուլի աթաբեկների պատմություն») քաղաքական բնույթը, որի շնորհիվ բեղմնավոր մատենագիրը օգտագործել է իրենից առաջ գրված պատմական բազմաթիվ երկեր։ «Լիակատար պատմությունը» մի ընդարձակ աշխատություն է, ուր շարագրված է աշխարհի արարչագործությունից մինչև 1231 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները ժամանակագրական հերթականությամբ⁶³։ «Մոսուլի աթաբեկների պատմությունը» երկում հեղինակը հանդես է գալիս որպես Ջենդյան հարստության ջատագով։ Այս երկու աշխատությունների մեջ էլ արաբալեզու հեղինակը անդրադառնում է Կի-

⁶³ *Sb'w Extrait de la Chronique intitulée Kamel-Altevarakh par Ibn-Alatyr.*—In: RHC. Historiens orientaux, t. I, Paris, 1872, p.p. 257—645; հմմտ. նաև Իբն ալ-Ասիր. Քարդանություն քննարկից, առարան և ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 236—266.

լիկյան Հայաստանի և Բյուզանդիայի պատմութիւնը միայն այն ժամանակ, երբ իսլամական եւ մի կողմից ելզած քաղաքական միավորումների, իսկ մյուս կողմից Զինգյանների քաղաքական շահերը:

բ) Վավերագրեր

ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերութիւնների ուսումնասիրման անքնահատելի սկզբնաղբյուրներ են հայերեն և հունարեն լեզուներով պահպանված վավերագրերը: Դրանք մի կողմից բյուզանդական կայսր Մանուէլ Ա Կոմնենոսի ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսի, մյուս կողմից 1165—1178 թթ. Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսների միջև փոխանակված պաշտոնական և ժողովական թղթերն են և տեղի ունեցած հայ-բյուզանդական բանակցութիւնների արձանագրութիւնները: Այդ փաստաթղթերից ընտրովի ժողովածու է կազմել Ներսես Լամբրոնացին, որը հապավված ձևով կանվանենք «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան...»⁶⁴: Այդ ժողովածուում փաստաթղթերը բերված են ժամանակագրական հերթականությամբ, հաճախ Ներսես Լամբրոնացին տալիս է այս կամ այն թղթի գրման հանգամանքներին կամ թվականին վերաբերող ծանոթագրութիւններ, որոնց մասին այդ աշխատութիւն մեկենաս՝ իր հարադատ եզրայր Հեթումին ուղղված հիշատակարան-թղթում գրում է. «Շարագրեցի համառատաբար զՊատճառ նամակացն հանդերձ թղթովքն»⁶⁵: «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն պարունակում է 1165—1177 թթ. 17 փաստաթուղթ, որոնցից 11-ը Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի դպրանոցից զուրս եկած փաստաթղթերն են

⁶⁴ Թուլթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետն մեծոյ տեանն Ներսիսի Շնորհալու, էջիածին, 1863, էջ 113—230, Հնդհանրական թուղթք արքայն Ներսիսի Շնորհալու, Երուսաղէմ, 1871, էջ 85—201 (այսուհետև՝ Փ. Ը. 1865 կամ Փ. Ը. 1871):

⁶⁵ Ն. Ալիևան, Ներսէս Լամբրոնացի, արքայակոյսու Տարսուի (Կեանքն և գրական վաստակները հանդերձ արդարանութեամբ Պահլաւունաց և Լամբրոնի Հէթումնց), Վիեննա, 1936, էջ 218:

(Գրիգոր Գ, Ներսես Գ և Գրիգոր Գ կաթողիկոսների անուններով), 4-ը՝ Մանուէլ Ա կայսեր ստորագրած փաստաթղթերն են, Երկուսը՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսին են պատկանում: Այդ ընթացքում տեղի ունեցած բանակցութիւններից Երկուսի արձանագրութիւնները (Քնորիանոսի 1169—1170 և 1171 թթ.) և դրանց ընթացքում փոխանակված վավերագրերը պահպանվել են հունարեն բնագրով⁶⁶: Որոշ վավերագրեր և քաղաքական համաձայնութիւնների մասին ակնարկներ կարելի է հանդիպել նաև պատմական այլ սկզբնաղբյուրներում:

դ) Պատմագեղարվեստական մատենագրութիւն

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի քաղաքական իրադարձութիւնները յուրովի են արձանագրվել ԺԲ—ԺԳ դարերի պոեմներում, վարքերում և ոտանավոր հիշատակարաններում:

ԺԲ դարի եկեղեցաքաղաքական գործիչ և բազմաշնորհ մատենագիր⁶⁷ Ներսես Շնորհալին (1160—1173) ժառանգութիւն է թողել պոեմների, տաղերի և ոտանավոր հիշատակարանների մի ամբողջ շարք, ուր կարելի է բազմաթիվ վկայութիւններ գտնել նրա ժամանակի քաղաքական իրադարձութիւնների մասին: Զափազանց կարեւոր սկզբնաղբյուր են Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եդեսիոյ» և «Վիպասանութիւն»⁶⁸ պոեմները: Ելեն առաջինում մատենագիրը կանգ է առնում որոշակի իրադարձութիւն՝ 1144—1146 թթ. ամիր Զանգու կողմից Եդեսիայի գրավման վրա, նկատի ունենալով,

⁶⁶ P. G., t. 133, p. 119—208.

⁶⁷ Ներսես Շնորհալու քաղաքական և մատենագրական գործունեության մասին տե՛ս Ղ. Սիջան, Շնորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, Գր. Հակոբյան, Ներսես Շնորհալի, Երևան, 1964, Ներսես Շնորհալի (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1977:

⁶⁸ Ներսես Շնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, բնական բնագիրը, բանասիրական գիտությունների, ծանոթագրութիւնները Մ. Մկրտչյանի, Երևան, 1973, Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, բնական բնագիրը պատրաստեց, ծանոթագրեց և առաջարկեց գրեց՝ Մ. Մկրտչյանը, Երևան, 1981:

քաղաքի համար հետագա պայքարի փաստը⁶⁹, այս երկրորդում հայոց պատմության ոտանավոր շարագրանքը հասցված է մինչև ժբ դարի սկիզբը: Իր պատմական բովանդակությամբ և հանգավորման ձևով ներսես Ենորհայու «Վիպասանության» շարունակությունն է ժԳ դարի մատենագիր Վահրամ Բարունու «Ոսանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանցը»⁷⁰: Այս հանգամանքը իր երկի առաջաբանում շեշտում է հեղինակը⁷¹: Վահրամ Բարունու պոեմում գեղարվեստական կերպավորում են ստացել ժԲ դարի 30—70-ական թթ. իրադարձությունները, քաղաքական ու եկեղեցական գործիչները: Վահրամը պոեմը գրելիս օգտագործել է Մատթեոս Ռուսանեցու, Գրիգոր Երեցի, Սամուել Անեցու աշխատությունները, սակայն երբեմն հաղորդում է մեզ այլուստ շանդիպող տեղեկություններ: Ներսես Ենորհայու «Վիպասանության» ազդեցություններից մեկն էլ մեր մատենագրության մեջ պետք է գիտել ներսես Լամբրոնացու «Գովեստ ներրողական» պոեմը⁷², ուր հեղինակը զոգներգելով ներսես Ենորհայուն, անդրադառնում է նաև ժամանակի մի շարք պատմական իրադարձությունների:

Զափածո երկերի մեջ առանձնանում են նաև ներսես Ենորհայու ոտանավոր հիշատակարանները, որոնց մեջ հե-

69 Այս պոեմը ուշադրով սկզբնադրյալ է Հայոց եկեղեցու գաղափարախոսության օտոմնասիրության տեսանկյունից (տե՛ս Լ. Չ. Տեր-Պետրոսյան, ներսես Ենորհայու «Ողբ Եղեսիոս և ժամանակի ասորական գրականությունը, «Ներսես Ենորհայի (հոգվածների ժողովածու)», էջ 201—211):

70 Վահրամայ Բարունայ Ռուսանայ պատմութիւն Ռուբինեանց ի լոյս քննարկաց հանդերձ ձեռնօթութեամբք Կ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859 (հաճախ կազմում է Ամբասի Տարեգրքի փարիզյան հրատարակության շարունակությունը):

71 Նույն տեղում, էջ 185—186:

72 Այս շափածո երկի ամբողջական վերնագրն է. «Գովեստ ներրողական պատմագրական բանի յաղագս վարուց մեծի հայրապետին տեսան ներսիսի պաշինոյ Հայոց կաթողիկոսի, ասացեալ տեսան ներսիսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարսուի Վիլիկեյոյս (տե՛ս Պ. Չ. 1865, էջ 461—467), այս երկի ձևագրերի և հրատարակությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Ալիևյան, Ներսես Լամբրոնացի, էջ 221—225:

տարբեր տեղեկություններ կարելի է գտնել ժԲ դարի 40—50-ական թթ. քաղաքական իրադարձությունների մասին⁷³, նման հիշատակությունների կարելի է հանդիպել նաև ներսես Ենորհայու տաղերում⁷⁴:

Բյուզանդական շափածո և արձակ ստեղծագործություններում ևս իրենց արձագանքն են գտել ժԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմական իրադարձությունները: Այդ պոեմների մեջ առանձնանում են Քեոզորոս Պրոդրոմոսի, Հովհաննես Կամատերոսի երկերը: Պահպանվել են նաև բազմաթիվ արձակ ստեղծագործություններ՝ հիմնականում ճառեր, որոնք ձևված են ժԲ դարի բյուզանդական քաղաքական գործիչներին, այս կամ այն իրադարձությանը⁷⁵:

Պատմագեղարվեստական ստեղծագործությունների մեջ առանձնանում են ժԲ դարի եկեղեցաքաղաքական գործիչների վարքերը⁷⁶: Դանիշմանյան ամիրայության պատմությանը վերաբերող հուշարձանները սակավաթիվ են⁷⁷: Այդ պետու-

73 Ներսես Ենորհայու հիմնական հիշատակարան-ոտանավորների հրատարակությունը տե՛ս Տե. Արսենի Ենորհայու Հայոց կաթողիկոսի Բանջ շափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 170—177, 239—245, 289—302, Ներսես Ենորհայի, Ողբ Եղեսիոյ, Երևան, 1973, էջ 136—138:

74 Ներսես Ենորհայու այս ժանրի երկերի մասին տե՛ս Ա. Մ. Քոչկերյան, ներսես Ենորհայու նորահայտ տաղերի և հատված-տաղերի մասին, «Ներսես Ենորհայի (հոգվածների ժողովածու)», Երևան, 1977, էջ 139—156:

75 K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527—1453). München. 1897, S. 749—761.

76 «Մրցել ներսես Ենորհայու Պատմութիւն վարուց, Ասփեք հայկականը, ժԳ, Վենետիկ, 1854, «Գրիգորի Սկեսացոյ ներրողան ի սուրբ ներսես Լամբրոնացի», Ասփեք հայկականը, ժԾ, Վենետիկ, 1854, «Իսկապատր վարք և վկայաբանութիւն սրբոց...», հ. Ե, Վենետիկ, 1813, էջ 330—353, Կ. Ս. Տեր-Պավլոյան, ներսես Ենորհայու վարքը, «Ներսես Ենորհայի (հոգվածների ժողովածու)», Երևան, 1977, էջ 189—200:

77 Դանիշմանյան ամիրայության պատմության մասին տեղեկություններ կարելի է քաղել Նիկետաս Խոնիատոսի, Հովհաննես Կինեամոսի, Իրևալ-Ասիբի, Միքայել Աստու, Անանիոս Եղեսացու, Մատթեոս Ռուսանեցու, Գրիգոր Երեցի երկերից: Դանիշմանյանների մասին տե՛ս I. Mélikoff, Danishmendides, *Et. n. ed.*, t. II, p. 112—114.

Քյան մտտին մեր պատկերացումները ընդլայնում են այլ պետական միավորումների քաղաքական դիրքերից գրված հուշարձանները: Գանիշմանյան ամիրայությունից պատմության մեջ հշանակալի դեր է խաղացել հայ ազգաբնակչությունը, որից մեզ են հասել սոսկ մատենագրական պատասխաններ: Գրանց մեջ ուշագրավ են Յակուբ Արսլանի իշխանության տարիներին Սևրաստիսյում զոհված վիաների վարքերը⁷⁸:

դ) Հակաճառական գրականություն

ԺԲ դարի քրիստոնեական մատենագրությունները լի են քրիստոնեական եկեղեցու տարրեր ուղղությունների դեմ գրված հակաճառական երկերով: Բյուզանդական մատենագրության մեջ բազմաթիվ երկերում օրթոդոքս եկեղեցու պաշտոնական դավանարանությունն են հակադրված կաթոլիկ, հայ, հակոբիկ և նեստորական եկեղեցիների հավատամքն ու ծիսական բազմաթիվ ավանդություններ⁷⁹: Հայ մատենագրության մեջ ևս ժԲ դարում ստեղծվել են մի շարք երկեր, որոնք հակադրվում են բյուզանդական եկեղեցու պաշտոնական դավանարանությանը և ծիսակարգին⁸⁰, նմանատիպ երկեր գրվում են նաև հակոբիկ ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչների կողմից ընդդեմ հայկական, բյուզանդական և նեստորական եկեղեցիների: Հարկ ենք համարում անդրադառնալ նմանատիպ երկերից միայն մեկին: ԺԲ դարի մատենագիր հակոբիկ Դիոնիսիոս Բար Սալիբին թշնամական դիրք է գրավել հայ-հակոբիկ եկեղեցիների բանակցություններում: Նրա գրքչին են պատկանում հայոց եկեղեցու դեմ գրված մի շարք աշխատություններ, որոնց մի մասը հրապարակված են⁸¹:

⁷⁸ Հայոց նոր վիաները (1155—1843), գիտական հրատարակություն աշխատութեամբ Է. Մանսեգիանի և Է. Աճառեանի, Կաղարշապատ, 1903, էջ 3—22:

⁷⁹ H.—G. Beck, Kirche... S. 616—620.

⁸⁰ Մուսթ Իրանեյուրի Պօղոսի Յարեանցոյ լաղթօղ ախոյեան վարդապետի ընդդէմ Թեփիստեայ հոռոմ փիլիսոփայիս, Կ. Պօլիս, 1732, «Ատենաբանութիւն սրբոյն ներսիսի կամբունացոյս, Վենետիկ, 1812:

⁸¹ A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur.— Bonn 1922, S. 295—298.

Դիոնիսիոս Բար Սալիբու «Հակաճառություն հայոց դեմ» երկը հայերեն է թարգմանել Պ. Էսապալյանը⁸²: Դիոնիսիոսի այս երկը հստակորեն թվագրվում է հետևյալ հատվածի օգնությամբ. «440 տարի առաջ հայերը Միսրիոյ երկիրը մտան, մեր հողը, մեր վանքերը և գիւղերը բռնեցին, երբ մեր պատրիարքն էր մար Աթանաս, որ Յունաց 1037 թուականին՝ Հայոց և անոնց Յովհաննէս կաթողիկոսին հետ ներքին Մանազկերտի մէջ միութիւն ըրավ: Այն ժամանակ ասոնց թագաւորութիւնը բարձուած էր և Պարսիկները կ'իշխէին հոն: Հայերը սկսան կամաց-կամաց Հայաստանէն Միսրիա իջնալ, և երբ Աթանասիոս պատրիարքը տեսաւ թէ Միսրիա իջնողները՝ շունենալով քահանայ կամ եպիսկոպոս, բաղկեղոնականներու կամ Յուլիանու աղանջաւորներուն հետ կը միանային՝ Յովհաննէս կաթողիկոսին տեղեկացուց, և Յովհաննէս երկու եպիսկոպոս ղրկեց, որոնք Միսրիա իջնող բոլոր Հայերն ընդունեցան, և մեր պատրիարքը Յովհաննէս՝ սահմանի վրայ վանք տուաւ, հոն ասորի և հայ մանուկներ դրաւ, որոնք երկու գրականութիւնն ալ սորվեցան և վարդապետներու գործերը ասորերենէ հայերէնի թարգմանեցին: Մեր պատրիարքին և անոնց Յովհաննէս (կաթողիկոսին) վախճանելէն ետք՝ անարգեցին պայմանները և յարձակեցան մեր ժողովուրդին վրայ: Եւ ոչ իսկ Հայաստանի հայերու լեզուն կը նմանի հոստեղացիներուն: ասոնց լեզուն կը նմանի ասորերէնի և մօտ է մեր բարբառին: Եւ լատոյ կամաց կամաց գրաւեցին մեր եկեղեցիները և Սէ լերան վանքերը, և մեր օգնութեան փոխարէն եղան մեր հակառակորդները»⁸³: Այս հատվածով հնարավոր է ճշգրտորեն թվագրել Դիոնիսիոս Բար Սալիբիի աշխատության գրման տարին: Հստ հեղինակի հայերը Հյուսիսային Ասորիք են եկել Մանազկերտի ժողովի ժամանակներում: Դիոնիսիոսը այդ ժողովը թվագրում է սելևկյան 1037 թ. (= 725/6): Եթե այդ ժամանակից մինչև

⁸² «Դիոնիսիոս Բարսալիբի Հակաճառութիւնը հայոց դեմ», թարգմանեց ասորի ընկեր Է. Պօղոս Էսապալյան, Վիեննա, 1933:

⁸³ նույն տեղում, էջ 87—88:

այս երկի գրման տարին անցել է 440 տարի, ապա Գիտնիսիոս Բար Սալիբու «Հակաճառութիւն հայոց դեմ» երկը դրվել է 1165/6 թ., ժԲ դարի հայ-բյուզանդական եկեղեցաբաղաբական բանակցութիւնների սկզբում: Նշանակում է, թե հակոբիկ ասորիների միաբնակ եկեղեցին ևս այդ պահին հակադրվել է հայոց եկեղեցու դավանաբանութիւնը: Ելնելով այս փաստից, կարելի է արձանագրել, որ հակոբիկ եկեղեցու ներսում գիտվում է երկու հակամեծ հոսանք.

- ա) հայոց եկեղեցու հետ դաշինքի կողմնակից
- բ) և նման դաշինքի հակառակորդ:

Այս վերջին ուղղութիւնն էլ պատկանում է Գիտնիսիոս Բար Սալիբին:

Ավարտելով մեր խոսքը ժԲ դարի 30—70-ական թթ. հայ-բյուզանդական քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերութիւնները լուսաբանող սկզբնաղբյուրների մասին հարկ է դրանց թվին դասել նաև հիշատակարանները⁸⁴, սակավաթիվ արձանագրութիւնները, դրամներն ու կնիքները⁸⁵.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. բյուզանդական կայսրութիւն և Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւն քաղաքական և եկեղեցական պատմութիւնը վաղուց է գրավել հետազոտողների ուշադրութիւնը: Ուսումնասիրողները հետաքրքրող հարցերի լուսաբանմանը անդրադարձել են բյուզանդիայի և Կիլիկիայի իշխանութիւն, խաչակրաց և մուսուլմանական արևելքի քաղաքական միավորումների պատմութիւն տեսանկյունից:

⁸⁴ Տե՛ս Գուրգին Ա կարողիկոս (Հովսեփյան), Յիշատակարանը ճեշարաց, Կ. Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 303—306.

⁸⁵ P. Z. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia.—Numismatic notes and monographs, number 147, New York, 1962; B. C. Шандровская, К истории армяно-византийских отношений XII в. (по данным сфрагистики), ВОН, 1974, № 4, с. 36—42.

Բյուզանդական կայսրութիւն ներքին և արտաքին քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմութիւնը ուսումնասիրութիւն ատարկա է դարձել դեռևս եվրոպական հումանիտական շարժման ներկայացուցիչ պատմաբանների կողմից⁸⁶, Սկզբից ի վեր բյուզանդագիտութիւն կենտոս խնդիրներից մեկն է եղել Կոմնենոսների հարստութիւն կառավարման ժամանակաշրջանի պատմութիւն ընկալումն ու լուսաբանութիւնը: Այդ կայսերական ընտանիքի գահակալ ներկայացուցիչներից Ալեքս Ա-ի (1081—1118), Հովհաննես Բ-ի (1118—1143), Մանուել Ա-ի (1143—1180), Ալեքս Բ-ի (1180—1183), Անդրոնիկոս Ա-ի (1183—1185) գործունեութիւնը հակասական գնահատականների է արժանացել գիտական գրականութիւն մեջ⁸⁷: Կոմնենոսների դարաշրջանի ուսումնասիրութիւն բնագավառում պատմագրութիւն նոր փուլը սկսվում է Յ. Մալանդուի Լրկհատոր հետազոտութիւնը⁸⁸, ուր ֆրանսիացի բյուզանդագետը կարողացել է ամբողջացնել այդ հարստութիւն հարյուրամյա պատմութիւնը՝ իր հայացքը պիտակորապես սեվելով Կոմնենոս կայսրերի քաղաքական գործունեութիւն վրա, շարադրանքի մեջ երբեմն-երբեմն անդրադառնալով նաև նրանց սոցիալ-տնտեսական և վարչական գործունեութիւնը: Հակայական է հեղինակի վաստակը բյուզանդական, եվրոպական և արևելյան սկզբնաղբյուրների վերհանման և կապակցված պատմութիւն շարադրելու գործում: Այդ մենագրութիւնը այսօր էլ անփոփառիկ է Կոմնենոսներով ըզքաղվող մասնագետի համար, քանի որ այն ամփոփում է պատմական գիտութիւն 300-ամյա գիտելիքները Կոմնենոսների հարստութիւն կայսրերի քաղաքական պատմութիւն մասին և նոր լիցք է հաղորդում ավելի մասնավոր քննութիւն կատարող մասնագետներին: Ներկա աշխատանքում

⁸⁶ Տե՛ս Գ. Լ. Курбатов, История Византии (историография), Л., 1975, с. 13—25.

⁸⁷ А. П. Каждан, Загадка Комнинов (опыт историографии), ВВ, т. XXV, 1964, с. 53—98.

⁸⁸ P. Chalandon, Les Comnènes. Etudes sur l'Empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles, Paris—Picard, 1912, t. 1—II.

արծարծված խնդիրներն ավելի շատ մոտենում են մենագրության երկրորդ հատորի բովանդակությանը: Այստեղ ֆրանսիացի հետազոտողը անդրադարձել է Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների իշխանության ժամանակաշրջանի Բյուզանդական կայսրության քաղաքական պատմությանը⁸⁹: Հեղինակն այդ լույսի տակ մանրամասնորեն անդրադարձել է նաև կայսրության արևելյան քաղաքականությանը և Կիլիկյան հայկական իշխանության հետ նրա փոխհարաբերություններին: Նա իր ուսումնասիրության մեջ լայնորեն օգտագործում է Մ. Չամչյանի և Ղ. Ալիշանի ուսումնասիրությունները⁹⁰ և խաչակրաց ժամանակաշրջանի պատմիչների հավաքածոյի հայկական նյութերի շարքում լույս տեսած հայերեն սկզբնաղբյուրները⁹¹: Սակայն, որքան էլ Ֆ. Շալանդոնի շարադրանքը մանրապատում է, այնուամենայնիվ նրա նպատակը Բյուզանդական կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքականության բացահայտումն է, իսկ Բյուզանդիային սահմանակից և նրա պատմության հետ խաչածեկող երկրների անցյալին վերաբերող խնդիրները ֆրանսիացի հետազոտողի համար կորցնում են իրենց նշանակությունը, և՛ի գրանր ուղղակիորեն կապված չեն կայսրության քաղաքականության հետ: Այնուամենայնիվ բյուզանդագիտությունը շարունակում է ուշադրության կենտրոնում պահել Կոմնենոսների դարաշրջանի պատմության բազմազան խնդիրները⁹¹:

⁸⁹ F. Chalandon, Les Comnènes. Etudes sur l'Empire Byzantin au XIe et XIIe siècles. T. II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris Picard, 1912.

⁹⁰ Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens, t. I, Paris, 1869.

⁹¹ Ֆ. Շալանդոնի երկի լույս ընծայումից հետո սպառված աշխատությունների մասին տե՛ս A. П. Каздан, Загадка Комнинов, с. 78—98; P. Wirth, Kaiser Manuel I. Komnenos und die Ostgrenze. Rükeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion, BZ, B. 55, 1962. S. 21—29; D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth (Eastern Europa 500—1453), London, 1971; A. Hohlweg, Beiträge zur

Կիլիկյան Հայաստանի ժԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմության հարցերը բնութիան առարկա են դարձել հայագետ պատմաբանների ուսումնասիրություններում: Առաջինը Մ. Չամչյանն էր, որը, համադրելով հայ և բյուզանդական պատմական երկերում հանդիպող բազմաթիվ հակասական վկայությունները, փորձեց հյուսել կիլիկյան պետության պատմությունը⁹²: Չնայած Մ. Չամչյանի աշխատության մեջ հանդիպող մի շարք ժամանակագրական սխալներին, այս երկի հայագիտությունը բերած նորությունը հակայական էր. «Հայոց պատմության» համակարգում շարագրված էր կիլիկյան իշխանության ապա նաև պետության ամփոփ պատմությունը:

Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության ուսումնասիրության հաջորդ փուլը անխազելիորեն կապված է ֆրանսիացի հայագետներ է. Դյուլորիեի և Վ. Լանգլուանի գիտական գործունեության հետ: Լի՛ի է. Դյուլորիեի վաստակը մեծ է կիլիկյան իշխանության պատմության սկզբնաղբյուրների ֆրանսերեն թարգմանության և ուսումնասիրության գործում⁹³, ապա Վ. Լանգլուան ձեռնամուխ եղավ Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության բնութիան համար անհրաժեշտ այնպիսի բնագավառների հետազոտությանը:

Vergaltungsgeschichte des Ostömischen Reiches unter den Komnenen, München, 1965; H. Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris, 1966, p. 178 և հտ.:

⁹² Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. 9, Ղեկնարկ, 1786, էջ 5—416:

⁹³ Chronique de Matthieu d'Edesse (962—1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162: Bibliothèque historique arménienne ou choix des principaux historiens arméniens traduits en français... par M. Edouard Dulaurier, Paris, 1858; Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens, 1869, t. I; Ed. Dulaurier, Etudes sur l'organisations politiques, religieuse et administrative du royaume de Petite-Arménie. JA, 5th ser., XVII—XVIII, 1861.

ինչպիսիք են վավերագրությունը⁹⁴, դրամագրությունը⁹⁵ և վիճազրույթությունը⁹⁶, ժԹ դարում կատարված ուսումնասիրությունների հանրագումարը դարձավ Ղ. Ալիշանի «Սիրուան» աշխատությունը⁹⁷: Այն հայկական Կիլիկիայի քաղաքական և տնտեսական պատմության, աշխարհագրության և մշակույթի անփոխարինելի հանրագիտարան է: Պետք է նշել, որ այսօր էլ այդ երկը չի կորցրել իր գիտական արժեքը:

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական և մշակութային պատմության հետազոտությունները նոր թափ ստացավ սովետական պատմաբան Գ. Միրբայելյանի ուսումնասիրությամբ⁹⁸: Նրա մենագրության լույս ընծայումից հետո ևս հայագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է Կիլիկիայի

հայկական իշխանության քաղաքական⁹⁹, սոցիալ-տնտեսական¹⁰⁰, իրավունքի¹⁰¹ ու մշակույթի¹⁰² պատմության բազմաթիվ հարցերի:

ԺԹ դարի 30—70-ական թթ. բազմաթիվ քաղաքական իրադարձություններ քննության նյութ են դարձել խաչակրաց արևելքի պատմությանը նվիրված հետազոտություններում՝ Շահնեհան և՛ Ռ. Գրուսեի¹⁰³, Ս. Ռենսիմենի¹⁰⁴ և Ք. Սետանի¹⁰⁵ հեղինակությամբ և խմբագրությամբ լույս տեսած հետազոտությունները: Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Բյուզանդիայի ժԹ դարի 30—70-ական թթ. փոխհարաբերու-

⁹⁴ Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens.../Recueillis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une introduction historique par V. Langlois, Venise, 1863; V. Langlois, Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux et occidentaux conservés dans les dépôts d'archives de l'Europe.—Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.—Petersbourg, VIIe série, Tome III, № 3, St.—Petersbourg, 1860.

⁹⁵ Numismatique de l'Arménie au Moyen Age /par V. Langlois.—Paris, 1855, p. 31—110; Numismatique générale de l'Arménie/ par V. Langlois. Paris—Londres (Bibliothèque historique Arménienne...), 1859, p. 31—110.

⁹⁶ Inscriptions Grecques, Romaines, Byzantines et Arméniennes de la Cilicie/Recueillies par V. Langlois, Paris, 1854.

⁹⁷ «Սիրուան, համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ», հատարալ ի Ղևոնդեայ վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1885: Այս երկի համառոտ տարբերակը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն (տե՛ս Léon le Magnifique premier roi de Sissouan ou de l'Arménocilicie/écrit par le R. P. Leonce M. Allshan, traduit par le P. Georges Bayan, Venise, 1888).

⁹⁸ Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

⁹⁹ The Cilician Kingdom of Armenia (Ed. T. S. R. Bease.—Edinburg: London, 1978, Ա. Սուրիսայան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978: Մ.—Ե. Հ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանագիտութիւնը Մերձատր Արեւելքի քաղաքական հարցերին մէջ (1080—1137), Պէյրուս, 1974:

¹⁰⁰ P. Z. Fedoukian, Coinages of Cilician Armenia.—New York, 1962. Ս. Բաւմալյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII—XIV դարերում, Երևան, 1973:

¹⁰¹ Г. А. Дмитриев, Некоторые вопросы поземельных отношений и положения крестьян в Киликийской Армении XII—XIII вв.—ИФЖ, 1970, № 2, с. 107—123; Ю. Г. Барсегов, Отказ армян от «бергского права».—ИФЖ, 1971, № 1, с. 95—110; Его же, Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море.—ИФЖ, 1973, № 3, с. 71—84; Его же, Арбитраж в международных отношениях Армении эпохи античности и средних веков.—ИФЖ, 1982, № 1, с. 39—54.

¹⁰² Ա. Ազալյան, Կիլիկյան մանրանկարչությունը XII—XIII դդ., Երևան, 1954:

¹⁰³ R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jérusalem. T. II: Monarchie Franque et monarchie Musulmane: l'équilibre, Paris, 1935.

¹⁰⁴ S. Runciman, A history of the Crusades. V. II: The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East 1100—1187, Cambridge, 1951.

¹⁰⁵ A history of the Crusades [Kenneth M. Setton general editor. Volum I: The first hundred years/ Edited by Marshall W. Baldwin, Madison, Milwauku and London, 1969.

թյունների ուսումնասիրությանը նպաստ են բերում նաև Իկոնիայի սուլթանության¹⁰⁶, Գանիշմանյան և Արտուքյան ամիրությունների¹⁰⁷, Հալեպի աթաբեկության¹⁰⁸, Անտիոքի և Եդեսիայի լատինական իշխանությունների¹⁰⁹ պատմությանը նվիրված հետազոտությունները¹¹⁰:

¹⁰⁶ *Cl. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071—1333, London, 1968; *B. A. Гордлевский*, Государство Сельджукидов Малой Азии.—*В. А. Гордлевский*. Избранные сочинения. Т. I, М., 1960, с. 29—218.

¹⁰⁷ *t. Melikoff*, Dānīshmendīdes, El, n. ed., t. II, p. 112—114; *Cl. Cahen*, le Diyar Bakr au temps des premiers artuquides, JA, t. 227, 1935, № 1, p. 220—276.

¹⁰⁸ *N. Etisséeff*, Nūr ad-Dīn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511—569 h/1118—1174), t. I—III, Damas, 1967.

¹⁰⁹ *Cl. Cahen*, La Syrie du Nord à l'époque des Croisades, Paris, 1940.

¹¹⁰ *M. A. Заборов*, Крестовые походы, М., 1956; Его же, Крестоносцы и их походы на Востоке в XI—XIII вв., М., 1962; *М. А. Заборов*, Крестоносцы на Востоке, М., 1980.

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Բ Ա Ջ Ի Ե

ԹՅՈՒԶԱՆԳԻԱՆ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՓԲ ԴԱՐԻ
30—70-ՍԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՓԱ գարի Երկրորդ կեսին Բյուզանդական կայսրությունը Երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքում լուրջ դժվարությունների հանդիպեց: Պեղինեզների¹ և Նորմանների² հարձակումները հյուսիսից և արևմուտքից, Թյուրք-սելջուկների արշավանքներն³ արևելքից ծանր կացության մեջ դրեցին երկիրը: Խախալեց երկրի ներքին կյանքը կարգավորող բանակաթեմային կառուցվածքը, որն այլևս լվերականգնվեց⁴:

¹ *F. Chalandon*, Les Comnènes..., t. I. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118), par Ferdinand Chalandon, Paris, 1900, p. 112—134; *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, 3. unveränderte Auflage (Berliner byzantinistische Arbeiten, Bd. 10), Berlin, 1983, S. 87—90.

² *F. Chalandon*, Les Comnènes, t. I, p. 57—94; *F. Chalandon*, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, Paris, 1907.

³ *F. Chalandon*, Les Comnènes, t. I, p. 95—112; *Cl. Cahen*, La première pénétration turque en Asie Mineure (second moitié de XIe siècle), Byz., 16, 1946—48, p. 5—67; *Jr. Speros Vryonis*, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, London, 1971, p. 1—142.

⁴ *S. Vryonis*, The Decline..., p. 85—113: Աշխատության մեջ պատմաաշխարհագրական էսկիզոսներ կատարելիս, երբեմն, հասկացության համար դիմում ենք բանակաթեմային բաժանումների ժամանակաշրջանի աշխարհագրական անվանակարգին (նոմենկլատուրա), որի արձագանքները դեռևս կենդանի են ՓԲ—ՓԳ դդ. բյուզանդական մատենագրության մեջ:

Կրեթե ողջ Փոքր Ասիան մինչև ժՅ դարի սկիզբը մասնավորապես էր անիշխանության⁵. բյուզանդական պաշտոնությունը հետացել էր, իսկ սելջուկ-թյուրքերի բռնի թունակները դեռ չէին հասցրել արմատ ձգել և վերջնականապես հաստատվել գրաված տարածքների վրա: Այդ անիշխանության տարիներին էր, որ քաղաքական պայմանները նպաստեցին Կիլիկիայում և նրա շրջակայքում (Մելիտենե, Եղևսիա, Անտիոք և այլուր) Փիլարտոս Վարաժնունու և նրա հետևորդների⁶ ղեկավարությամբ ստեղծելու անկախ իշխանություններ, ընդունելով մերթ Բյուզանդական կայսրության, մերթ մուսուլմանական պետական միավորումների գերակայությունը⁷: Չնայած բյուզանդական պատմիչները հակված են Փիլարտոս Վարաժնունու ստեղծած իշխանությունը ներկայացնել որպես կայսրության բաղկացուցիչ մաս⁸, սակայն այդ պետական միավորումը մեզ հետաքրքրող տարածքների վրա Բյուզանդական կայսրության իշխանության շարունակություն կարելի է համարել այնքանով, որքանով Փիլարտոսը և նրա հետևորդները ժամանակին եղել էին

⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 95; Geschichte des byzantinischen Staates/von George Ostrogorsky, München, 1963, S. 294.

⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 95—98; M. J. Laurent, Byzance et Antioche sous le cœropalate Philarète, REA, t. IX, 1 (1929), p. 61—72; N. Adontz, La famille de Philarète, in: N. Adontz, Études arménobyzantines.—Lisbonne, 1965, p. 147—152; C. J. Yarnley, Philaretos armenian bandit or byzantine general?, REA, n. 2, t. IX, (1972), p. 331—353; В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты на восточных границах византийской империи (XI в.), Ер., 1980, с. 152—169.

⁷ В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты..., с. 167—168; Հմմտ. Կոմսագենացի, Փիլարտոս հայը, Հարիզ, 1930, էջ 54—59.

⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, Բարձրանություն քնարից, առաջին և ձեռնագրությունները Հր. Բարթիկյանի (Յուսր աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10. Բյուզանդական աղբյուրներ Գ), Երևան, 1979, էջ 230, ժան. 703, էջ 270, ժան. 805:

բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներ, իսկ հետագայում ժամանակ առ ժամանակ, ընդունել են նրա գերակայությունը⁹ իրենց հակադրելով շրջակա մուսուլմանական իշխանություններին: Փիլարտոսի ստեղծած իշխանությունը մի կղզյակ էր շրջապատված թշնամական մուսուլմանական իշխանություններով: Այդ իսկ պատճառով Փիլարտոսի մահից հետո այդ պետությունը մասնատվեց¹⁰, նրա իշխանապետության տարրեր մասնորոն էր, որ հաստատվեցին և ապա հզոր իշխանություններ կազմակերպեցին Գող Վասիլը¹¹, Ռուրինյան և Հեթումյան պայազատները:

Փոքր Ասիայի հյուսիսում՝ Աև ծովի ափին, հին Խալդիա բանակաձևի տարածքում, իր գոյությունն էր շարունակում Տրապիզոնի դքսությունը, որի կապերը Բյուզանդական կայսրության մնացած տարածքների հետ գրեթե ամբողջովին խզվել էին: Տրապիզոնում հաստատված բյուզանդական իշխանությունները, յնայած ճանաչում էին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը, այնուամենայնիվ, կայսրության ներսում գլուխ բարձրացրած անջատողական միտումների կրողներն էին: Ալիքս Ա և Հովհաննես Բ Կոմնենոսների իշխանության տարիներին Տրապիզոնը հաճախակի խզում էր իր հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության կենտրոնական իշխանությունների հետ և ապստամբում¹²:

⁹ Իրն ալ- Քալանդին Փիլարտոսի (al-Firdaus) անվանում է հույների թագավոր (ան՝ Roger le Tourneau. Damas de 1075 à 1154. Traduction annotée d'un fragment de l'Histoire de Damas d'Ibn al-Qualanisi.—Institut Français de Damas, 1952, p. 11, n. 3):

¹⁰ В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты..., с. 169—187.

¹¹ В. П. Степаненко, Из истории международных отношений на Ближнем Востоке XII в. Княжество Василля Гоха и Византия, Античные традиции и Византийские Реалии (АДСВ), Свердловск, 1980, с. 34—44.

¹² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 37.

Արդեն ժՔ դարի սկզբին Ալեքս Ա Կոմնենոսը (1081—1118) ղեկավարությամբ կայսրությունը հիմնականում կանգնեցրեց նորմանների, պելճինեզների և հատկապես թյուրք-սելջուկյան նվաճողների մուտքը կայսրության կենտրոնական նահանգները¹³։ Օգտվելով առաջին խաչակրաց արշավանքի ժամանակ ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, 1097/8 թ. Ալեքս Ա-ը Բյուզանդական կայսրության իշխանությունը վերահաստատեց Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում (Նիկիա, Զմյուռնիա, Եփեսոս, Սարգիկե, Յիլագեիֆիա և այլուր)¹⁴։ Երկրի ներքին կյանքում կայսրությունը հետզհետե անցնում է պայմանական հողատիրության նոր կարգին (լորձու), միջոցառում¹⁵, որի ղրխավոր նպատակներից մեկը պետք է համարել բանակի ամրապնդումը։ Սկիզբ է դրվում Բյուզանդիայի բարձրացման նոր փուլին՝ Կոմնենոսների կառավարման դարաշրջանին (1081—1185)։

Եթե Ալեքս Ա-ի իշխանության տարիներին պելճինեզները և նորմանները զուրս շարտվեցին Բալկանյան թերակղզուց, ապա թյուրք-սելջուկյան հորդաները կարողացան հաստատվել Փոքր Ասիայում, իրենց իսկ ստեղծած պետական ժիպորումներում (Իկոնիայի սուլթանություն, Դանիշմանյան ամիրություն և այլն)։ Փոքր Ասիայում ստեղծված իրավիճակը անհանգստացնում էր Բյուզանդական կայսրերին։ Այդ էր պատճառը, որ կայսրությունը սկսեց ուղիներ փնտրել վերադարձնելու փոքրասիական տարածքները։

¹³ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 263—266, 268, 271, t. II, p. 35—48; The Cambridge medieval History, v. IV, p. 212—223;

¹⁴ G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 300; F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 192—198; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 84—85;

¹⁵ Pour l'histoire de la féodalité Byzance par Georges Ostrogorsky, (Corpus Bruxellense historiae, Subsidia I), Bruxelles, 1954, p. 26—54; G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 306—307; Г. А. Осиповский, К истории иммунитета в Византии, ВВ, н. с., т. XIII (1958), с. 72.

Եթե ուշադիր հետևենք ժՔ դարի երկրորդ և երրորդ տասնամյակներում բյուզանդական արշավանքների և տարածրային գրավումների ուղղություններին արևելքում¹⁶, պարզ կզտնա, որ կայսրության արտաքին քաղաքականության առաջնային խնդիրներից է եղել Փոքր Ասիայի հյուսիսային և հարավային ծովափնյա շրջաններում վերահաստատվելը։ Նման քաղաքականությամբ կայսրությունը իր առջև նպատակ էր դրել խանգարել սելջուկ-թյուրքերին ըստեղծելու ռազմական և առևտրական նավատորմ, որը կարող էր մրցության մեջ մտնել կայսերական նավատորմի դի հետ¹⁷ և լուրջ վտանգ դառնալ կայսրության առևտրական և արտաքին քաղաքական կապերի, և ընդհանրապես, Միջերկրական ծովում միջազգային ծովագնացության համար։ Փոքրասիական ծովափնյա քաղաքները զարգացած տնտեսական և առևտրական կենտրոններ էին, որոնք չէին կորցնել իրենց նշանակությունը սելջուկ-թյուրքական ներխուժումներից հետո¹⁸։ Այդ քաղաքների վերանվաճումը խոստանում էր Բյուզանդական կայսրության ներքին կյանքի նոր ծաղկում։ Փոքրասիական հարուստ տնտեսական շրջանների վերանվաճման քաղաքականությունը սկսած ժՄ դարի 80—90-ական թթ. հաջողությամբ իրականացնում էր Ալեքս Ա Կոմնենոսը¹⁹։

¹⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 264—266, 268—272, t. II, p. 35—51; G. Ostrogorsky, Geschichte..., Bellage IV.

¹⁷ Մինչև Ալեքս Ա-ի դահակությունը բյուզանդական նավատորմը փաստորեն զաղաղել էր հզոր ուժ ներկայացնելուց և նորմանների դեմ կռվելու համար կայսրը ստիպված էր դիմել վենետիկցիների օգնությանը, սակայն, արդեն 1087 թ. պելճինեզների դեմ, ինչպես պատմում է Աննա Կոմնենեն, բյուզանդացիները զուրս են ընդուն սեփական նավատորմ (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 279—280)։ Կոմնենոսների գաղափարի բյուզանդական նավատորմի և ծովային քաղաքականության մասին տե՛ս H. Ahrweiler, Byzance et la mer..., p. 175—297

¹⁸ Sp. Vryonis, The Decline..., p. 114—130.

¹⁹ Այդ մասին հետաքրքիր վկայություններ է հաղորդում Աննա Կոմնենեն (книга 6, § 9 Սինոպիս տիրելու մասին), (книга 7, § 8, книга 9,

և արդեն դարակզբին կայսրությունը հիմնականում կանգնեցրել էր սելջուկ և դանիշման թյուրքերի մուտքը դեպի Սև և Միջերկրական ծովեր²⁰։

Մյուս կարևոր խնդիրը, որը ծագեցել էր Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության առջև և ստացել էր իր լուծումը ժՔ դարի 20-ական թթ., դեպի Ատալիա տանող ցամաքային ճանապարհի մաքրումն էր Եկոնիայի սուլթանության զինված ջոկատներից²¹, որոնք ավարտում էին Բյուզանդական կայսրության տնտեսապես հարուստ շրջանները։

Նրբորդ խնդիրը, որը կանգնել էր Հովհաննես Բ Կոմնենոսի²² կառավարության առջև կայսերական բանակի համալրումն էր թյուրքական և ընդհանրապես արաբարոս ժողովուրդների զորամիավորումներով²³։

§ 1, 3, КНИГА 11, § 5 Չականի եպատորմի դեմ բյուզանդացիների երկարատև պայքարի պատմությունը)։

²⁰ Այս դրույթը բավականին հստակ ընդգծում է եվստաթիոս Սելուսցին (W. Regel, Fontes rerum byzantinorum, f. I, p. 63; հմտ., նաև ИСТОРИЯ Византии, т. 2, с. 321, прим. 21)։

²¹ I. C., p. 5—12; N. Ch., p. 12—13; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 46—48.

²² Հովհաննես Բ Կոմենոսին Սմրատ Սպարապետը անվանում է Պոպուկոս (Սմրատ, 1956, էջ 180, 181 (= πορφυρογενετος)։ Օտտոն Ֆրենկելիցացին դիտն Կայստան անվանումը (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 9, n. 3)։

²³ Արևելքում բյուզանդական զորքի համարման մասին Հովհաննես Բ Կոմենոսի իշխանության տարիների մեծ անվճած միջոցառումների մասին Կինեմոսը հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ (I. C., p. 9, 15)։

Այս քաղաքականությունը հաջողությամբ կենսապրծվում էր նաև Դուկուսով կայսրության տարածքները ներխուժած ցեղերի նկատմամբ (նույն տեղում, էջ 9)։ Այս առումով ուղադրով է Հովհաննես Կինեմոսի հաղորդումը, ըստ որի բյուզանդական բանակում կարող էին ծառայության մտնել միայն այն բարբարոսները, որոնք ընդունում էին կայսրության պաշտոնական եկեղեցու ղավանությունը (πλειστατοι τε αὐτῶν ἐπὶ τῆν εὐσεβίῃ μεταφῶρων δόξαν ἃ αὐτῶν στρατευμάτων ἐντεθειμέν Ἑπιμασις πεποιήτο (I. C., p. 9), իսկ մնացածները ստրկացվում էին (ἰνδραποδίζω) (նույն տեղում, էջ 9, 4)։

Փոքր Ասիայում Բյուզանդական կայսրության անմիջական հարևանները երկուսն էին՝ Եկոնիայի սուլթանությունը²⁴ և Գանիշմանյան ամիրությունը²⁵, Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը որոշող Լական գործոններից էին այդ երկու քաղաքական միավորումների հետ փոխհարաբերությունները. նրանց միջև ծագած հակասությունները ամեն մի հարմար առիթով օգտագործում էր Բյուզանդական կայսրությունը՝ թշնամանք սերմանելով նրանց միջև և սեփական շահերի համար օգտագործելով այդ պետությունների ներսում ծագած յուրաքանչյուր բախում²⁶։

²⁴ Չեայած Անեա Կոմենեն հայտնում է, որ 1116 թ. Եկոնիայի սուլթանության հետ կնքված հաշտության պայմանագրով թյուրքերը հրաժարվեցին իրենց նվաճումներից և կայսրության սահմանները ճանաչվեցին Ռոմանոս Դիոգենեսի ժամանակաշրջանի սահմաններով (F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 270; Анна Комнина, кн. 15, § 5)։ Այնուամենայնիվ, Հովհաննես Կինեմոսի և Եկեմաս ժողովուրդի երկրի շարադրանքից ակնհայտորեն երևում է, որ Հովհաննես Բ Կոմենոսը իր իշխանության առաջին իսկ տարիներին ստիպված էր մտնել Մեանդրի գաղտը և զբաղվել Լաոդիզիան, Սոզոպոլիսը և Ատալիայի հարևան շրջանները (տե՛ս I. C., p. 5—12; N. Ch., 12—13)։

²⁵ Գանիշմանյան ամիրության հետ կայսրությունը սահմանակից էր Տրապիզոնի դքսության և սեևոյան մի շարք տիրույթների շրջանում։ Թյուրքական ամիրությունը խանգարում էր Բյուզանդական կայսրությանը ցամաքով իրեն միացնելու Տրապիզոնի դքսությունը։ ԺՔ դարի 30-ական թվականներին Հովհաննես Բ Կոմենոսը երկարատև պայքար է օկնում Կաստամուն ամրոցի և Գուլքա քաղաքի համար (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 175—181; I. C., p. 13—15)։ Այս գործողություններով կայսրությունը նպատակադրվել էր վերագրավել մինչև Տրապիզոն ընկած սեևոյան տիրույթները և ստիպել Տրապիզոնի դուքս Կաստանդին Գարրասին հրաժարվելու կենտրոնախույս ձգտումներից։

Գանիշմանյան ամիրությունը մասին տե՛ս El, p. 112—114; Mordtmann, Die Dynastie der Danischmende, Zeitschrift f. d. morgenl. Gesellschaft, t. XXX, p. 468; Casanova, La numismatique des Danischmendites, Revue numismatique, 3e s., t. XII, p. 437—438։

²⁶ Այս առումով շափազանց ուշադրով է 1126—1127 թթ. Եկոնիայի սուլթանության ներսում ծավալված ներքաղաքական պայքարը, որի ընթացքում Բյուզանդիան զորժուկ միջամտություն էր ցույց տալիս, մերթ-մուտիվապես իջնելով Եկոնիայի սուլթան Մասուդին, մերթ կանգնելով պայտամար

Շատ են Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության հետ Բյուզանդիայի քաղաքական փոխհարաբերությունների ելևէջերը և հատկապես մութ կետերը, ուստի թվարկենք միայն հիմնական քաղաքական նպատակները, որոնց հետամուտ էին բյուզանդացիները արևելքում մինչև 1136—1138 թթ. մեծ ռազմարշավը գնացի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք.

ա) Օգտվել Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության քաղաքական բախումներից և երկպառակտչական պատերազմներ հրահրել նրանց ներսում և միմյանց միջև՝ «Բարբարոս» ժողովուրդների նկատմամբ նման քաղաքականությունը քայահաշտորեն խրախուսվում էր Աննա Կոմնենենի պատմական երկասիրության մեջ²⁷:

Արագի կոմս (հմմտ. Է. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 78—80): նմանատիպ մի իրադրություն էլ Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր օգտագործել սեփական շահերի համար 1134 թ., երբ զանիշմանյան ամիր Մուհամեդը ընդհարվում էր Իկոնիայի սուլթան Մասուդի հետ (նույն տեղում, էջ 83—89): Գանդրայի և Կասաամանի համար մղվող պատերազմում Իկոնիայի սուլթանը դաշնակից օգնական բանակ է ուղարկում Հովհաննես Բ Կոմնենոսին (տե՛ս Է. Ը., p. 14):

27 Տե՛ս Анна Комнина, Алексиада, с. 184—185, (Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է իր շահերի համար օգտագործել նորմանների պատկառումը) Анна Комнина, с. 195—196 (Ալեքս Ա Կոմնենոսը Քուրտիի դեմ օգնություն է ցույց տալիս Արուլ Քասիմին): Ըստ Աննա Կոմնենենի ինքնակալը զորք ուղարկեց, ոչ թե նրա համար, որ սգնի Արուլ Քասիմին, այլ ընդհակառակն, բանի որ այն ժամանակ կայսրության երկու թղնամիտները պատահողում էին միմյանց դեմ, պետք էր օգնություն ցույց տալ ազնիի թույլին (տե՛ս Анна Комнина, с. 195): Հովհաննես Բ Կոմնենոսը այս ինչըրում նա շարունակում էր իր հոր քաղաքական կուրսը՝ Բյուզանդական կայսրությունն սահմաններ ներխուժած սելյուկների (ներկա զեպրում հունգարիների) դեմ ռազմարշավ կազմակերպելիս Հովհաննես Բ-ը, ինչպես տեղեկացնում է Կեննամոսը, ձմեռում է Բերդայում (քաղաք Մալիգոնիայում) նպատակ ունենալով, ա) պատրաստվել պատերազմին, բ) իսկ ազնիի շատ ցանկանում էր բարեկամանալ նրանց ցեղապետներից ոմանց հետ, որպեսզի դրանով սելյուկներին բաժանելով առանց զժխարսության հաղթի (το δὲ τῆδε τῶν ἐν οὐραϊ φελαρχῶν τινὸς ἐταίρισται, ὡς ἂν οὕτω τοῦς ἄλλοος χωρὶς ἀπολαβῶν οὐ σὺν πόνῳ εὐστρωσῆται) (I. C., p. 7):

բ) Դանիշմանյան ամիրությանը դուրս շարաել մինչև Հալիս գետը ընկած մերձսեփոկյան տարածքներից (նկատի ունենք Պափլագոնիա և Արմենիակոն բանակաթեմերի ծովամերձ գոտին)²⁸ և ամրացնել կայսրության պաշտպանական կառույցները այդ շրջանում: Այդ գործողությունների շնորհիվ վերջապես ցամաքով Բյուզանդական կայսրությանը պետք է միանար մինչ այդ միայն ծովով կայսրության հետ կապված Խալդիոս հին բանակաթեմը՝ Տրապիզոն կենտրոնով:

գ) Հաստատուն դարձնել Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության սահմանները և արևելքից ու հյուսիսից վնասապետել միջերկրածովյան շրջանները՝ հատկապես Ատալիայի նավահանգիստը, որը հենակետ պիտի ծառայեր դեպի Հյուսիսային Ասորիք ծրագրավորված ռազմարշավին²⁹:

Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության հետ քաղաքական փոխհարաբերությունների այս փուլում (1129—1139) Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է պահպանել առաջինի հետ բարի-դրացիական փոխհարաբերություններ, իսկ Դանիշմանյան ամիրության դեմ վարում էր թշնամական քաղաքականություն՝ պարբերաբար արշավանքներ կազմակերպելով նրանց կողմից նվաճված Պափլագոնիա և Արմենիակոն բանակաթեմերի տարածքների վրա:

Քաղաքական այս գիծը ԺԲ դարի 30-ական թվականներին սկզբին խոչընդոտի հանդիպեց կայսրության ներսում:

28 Չ. Շալանդոսը ենթադրում է, որ միայն 1135 թ. հետո է որ Դանիշմանյան թյուրքերը ամրացնեք են նվաճում Սև ծովի սփերին (տե՛ս Է. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 38): Պետք է նշել, որ Միքայել Ասորին Դանիշմանյանների մտադր ծովափ թվադրում է 1129/30 թ. ռամիք Ղազին հաղթելով Կապադոկիայի բոլոր թյուրքերին, միայնակ էր իշխում և ներխուժեց ծովափ Ալյասիզ Կասիանոս անունով մի հույն դատվ, որին պատկանում էր շրջանը: Վերջինս ինքնակամ գնաց գտնելու ամիր Ղազուն և նրան հանձնեց սեփոկյան (Ponl) ափերի բոլոր ամրոցները: Ղազին նրան իր երկրում մի պաշտոն տվեց և Կասիանոսը նրա մոտ մասնաշաղկապ մտափ (M. S., t. III, p. 227: Է. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 81):

29 Է. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 46—48.

Պալատական ընդդիմազիր կուսակցությունը զլիսավորում էր Իսահակ Կոմնենոսը՝ կայսեր եղբայրը, որն աջակցել էր Հովհաննես Բ-ին իշխանության հասնելու գործում³⁰։ 1130/1 թ. նա փախավ Դանիշմանյան թյուրքերի տարածքները³¹։ Կայսրության ներսում սկսված քաղաքական սյաջաբար, որը վերածվել էր միջազգային արկածախնդրություն, սեփական կենտրոնախույս ձգտումների համար էր փորձում օգտագործել Տրապիզոնի գուքս Կոստանդին Գաբրասը, որը 1126 թ. ինքնիշխան էր դարձել³²։

Փաստորեն Ղազի Դանիշմանյանը Կաստամոնի և Գանգրալի համար մղվելիք պայքարի նախօրյակին Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության դեմ պայքարող զաշնակցություն ստեղծեց, որի մեջ ներգրավել էր Իկոնիայի սուլթանությունը, Տրապիզոնի գրսուլյանը և բյուզանդական պետության և արբոնիքի ինչ-ինչ սոցիալական խավերի քաղաքական շահերը արտահայտող Իսահակ Կոմնենոսին։

Շատ կարճ ժամանակով այդ զաշինքին միացավ նաև Լեոնային Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխան Լեոնը, ընթացիկ դիրքի հետևեցր միջառն ևսորու պատմության մեղ հետաքրքրող հատվածի շարադրանքին, պարզ կդառնա, որ Լեոնը՝ բյուզանդական կայսրության ստորական, միացել է այդ քաղաքական զաշինքին՝ ենթարկվելով Ղազի Դանիշմանյանի ռազմական և քաղաքական ճնշմանը³³։ Ասորի պատմիչը հաղորդելով Ղազիի կողմը Իսահակ Կոմնենոսի անցնելու իրադարձության, ապա, կայսեր եղբոր Տրապիզոն՝ Կոստանդին Գաբրասի մոտ այցելություն կատարելու մասին, նույն տարվա (1131/2 թ.) իրադարձությունների շարադրանքում ավելացնում է, որ Ղազին ներխուժել է նաև Կիլիկիա Լեոն հայի երկիրը, և գրավել է որոշ ամրոցներ ու «Լեոնը ենթարկվեց նա երգվեց այլևս ընդխուժել և ոչ էլ (զինված—Ա. Բ.)

մարդիկ ուղարկել ամիր Ղազիի երկրները և ամեն տարի հարկ վճարել Ղազիին։ Վերջինս հավատ ընծայելով նրա խոսքերին, թողեց նրան և հեռացավ Լեոնը խաբեց և ուղին չսովեց։ Ամիր Ղազին եկավ Մելիտենն։ Նրա փեսա սուլթան Մասուդը և հույների կայսեր եղբայր Իսահակը, որը վերագարձել էր Գաբրասի մոտից, եկել էին նրան (Ղազիին—Ա. Բ.) այնտեղ (Մելիտենենում—Ա. Բ.) գտնելու և այնտեղ մնացին որչ ամենը։ Ապա Իսահակը գնաց Լեոնի մոտ և Լեոնը սովեց իր դատերը կայսեր բարեկամին³⁴ երկու քաղաքների հետ՝ Մոսսուռեստիայի և Ադանայի։ Այնուհետև նրանց միջև վեճ ծագեց։ Լեոնը ետ վերցրեց հույներից (այն բոլորը, ինչին նրանք տիրում էին) և Իսահակը (փախավ) իր որդու հետ Մասուդ սուլթանի մոտ³⁵։

Այստեղ պետք է հատկապես շեշտել այն հանգամանքը, որ Լեոն Ռուբինյանը Իսահակ Կոմնենոսին է հանձնել³⁶ մասնավորապես այն շրջանները, որոնց նկատմամբ հավակնություններ ուներ Բյուզանդական կայսրությունը, և որոնք կայսրության սեփականությունն էին համարվում Գեարույան հաշտության պայմանագրով։

Վերոբերյալ հաստատված շարադրված դեպքերի հաշտողականությունը հուշում է, որ Կիլիկիայի իշխանը, մինչև Ղազի Դանիշմանյանի 1131/2 թ. ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա, զաշնակցել է, կամ էլ բյուզանդամետ դիրք գրավելով, աջակցել է 1130/1 թ. և դրանից առաջ հյուսիսից Գա-

³⁴ Միջառն ևսորու ժամանակագրության ֆունտերեն թարգմանության մեջ այս բարձր ժ.—Ք. Շարոն վերաբարդել է. «au fils du frere, եկատ ունենալով Իսահակ Կոմնենոսի որդուն, սակայն Քար Երբեսի ժամանակագրության մեջ մեղ հետաքրքրող հատվածը այլ բովանդակություն է ստացել. «Isaac donna sa fille a Léon» (M. S., t. III, p. 230, n. 4, հմտ. Bar Hebraeus, London, 1932, t. I, p. 255).

³⁵ M. S., t. III, p. 230—231.

³⁶ Շատ Քար Երբեսի՝ նշված քաղաքները Լեոն Ռուբինյանը հանձնել է Իսահակ Կոմնենոսին, որպես ամուսնական օժիտ (տես Bar Hebraeus, London, 1932, t. I, p. 255).

³⁰ N. Ch., p. 8.

³¹ M. S., t. III, p. 230. F. Chatandon, Les Comnènes, t. II, p. 84.

³² F. Chatandon, Les Comnènes, t. II, p. 37.

³³ M. S., t. III, p. 227, 230.

Նիշմանյան ամիրության վրա հարձակվող Հովհաննես Բ Կոմնենոսին³⁷։

Բյուզանդական կայսրության և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության միջև, մեր կարծիքով արդեն ժԲ դարի 20-ական թվականների վերջին, դաշինք էր ձևավորվել ընդդեմ Դանիշմանյան ամիրության։

Այս առումով չափազանց ուշադրավ է 1126—1127 թթ. Իկոնիայի սուլթանության ներսում ծավալված ներքաղաքական պայքարի ուսումնասիրությունը։ Ե՛վ բյուզանդական կայսրությունը, և՛ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը ժամանակ առ ժամանակ միջամտում էին այդ պայքարի ընթացքում Փոքր Ասիայի սելջուկյան պետության ներքին գործերին, Իկոնիայի սուլթան Մասուդի դեմ ապստամբել էր նրա եղբայրը՝ Արապը, քանի որ սուլթանը. «օգնություն ցույց չէր տվել իր եղբորը Մելիտենեում»³⁸ և թողել էր այն (Մելիտենեն—Ա. Բ.) Ղազիին»³⁹։ Դանիշմանյան Ղազիի փեսա և դաշնակից սուլթան Մասուդը պարտություն կրելով Արապից, փախչում է Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մոտ⁴⁰։ Հատկանշական է, որ պայքարի առաջին փուլում Մասուդին դաշնակցում և օգնություն է ցույց տալիս Բյուզանդական կայսրությունը։ Իկոնիայի սուլթանը բյուզանդական օգնությունը Կոստանդնուպոլսից վերադառնում է իր տիրույթների և միանալով Դանիշմանյան Ղազիին, Իկոնիայի սուլթանության սահմաններում վերականգնում է իր իշխանությունը⁴¹։ Արապը ստիպված հեռանում է Իկոնիայի սուլթանու-

թյան տարածքներից և ապաստան է գտնում Կիլիկիայում՝ «Թորոս հայի» մոտ⁴²։ Պայքարի երկրորդ փուլում, Արապը պատերազմում է Ղազի Դանիշմանյանի դեմ, որին դաշնակցել էր Մասարայի տեր ամիր Յաունան⁴³։ Ըստ Միքայել Ասորու, 1127 թ. ամռանը Արապը «միավորեց թյուրքերին և հայերին»⁴⁴։ Մեր կարծիքով, հենց այս պահից էլ Բյուզանդական կայսրությունը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ղեկավարությամբ կամաց-կամաց հակվում է դեպի Արապը և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որոնք պայքարում էին Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության ամենաոտերիմ հակառակորդներից մեկի՝ Դանիշմանյան ամիրության դեմ։ Մեզ թվում է, թե Բյուզանդիան վախենում էր Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության քաղաքական դաշինքից, և այս հողի վրա ձևավորվում է Դանիշմանյան ամիրության դեմ Արապի գլխավորած հայ-բյուզանդաթյուրքական քաղաքական խմբակցությունը, որի նկատմամբ կարծես թե չլզոք դիրք է գրավում Իկոնիայի սուլթան Մասուդը։ Սակայն Ղազի Դանիշմանյանը կարողանում է ջախջախել Արապին և հասնել մինչև Կոմանա և Անկյուրիա, ուր Արապը բանտարկել էր Ղազիի որդի Մուհամեդին։ Դանիշմանյանների այս նոր հաջողությունները ավելի մտահոգեցին Բյուզանդական կայսրությանը, այդ էր պատճառը, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ստիպված եղավ նյութական և բարոյական ավելի շոշափելի օգնություն ցույց տալ նրանց հակառակորդներին։ Ղազի Դանիշմանյանից կրած պարտությունից հետո Արապը ստիպված փախչում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ էլ կիսատ թողնելով իր գործը, կնքում է մահկանացուն⁴⁵։

37 Այլ կերպ անհնար է բացատրել Միքայել Ասորու նկարագրած (M. S., t. III, p. 226) Ղազի Դանիշմանյանի 1131/2 թ. պատժի ազամարշավը դեպի Կիլիկիա, և գրանից հետո կեսն Ռուբինյանի վերջած պարտավորությունը՝ սլյննս պինված ջոկատներ չուղարկել ամիր Ղազիի երկրները։

38 Մեկը Արապը իր եղբոր՝ Իկոնիայի սուլթան Մասուդի դեմ է դուրս գալիս 30000-ոց զորաբանակով և շրջապատում է Իկոնիա քաղաքը (սե՛ս M. S., t. III, p. 223)։

39 M. S., t. III, p. 223.

40 Տե՛ս M. S., t. III, p. 223.

41 Նույն տեղում։

⁴² M. S., t. III, p. 223, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 79.

⁴³ Տե՛ս M. S., t. III, p. 223, n. 16.

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁵ M. S., t. III, p. 223-224; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 79-80.

Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության թշնամությունը ավելի է սրվում 1129/30 թ., երբ կայսրությանը ենթակա պաշտոնյա-ազնվականներից մեկը՝ Կասիանոս անունով, իր տիրությունները հանձնում է ամիր Ղազիին և նրա մոտ ժառանգության է անցնում⁴⁶։

Փոքր Ասիայում բարձրացող Դանիշմանյան ամիրությունը Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանության ամենահզոր հակառակորդն էր։ Այդ է պատճառը, որ ժՔ դարի 20-ական թթ. Փորոս Ա-ը դաշնակցում էր բոլոր այն քաղաքական ուժերի հետ, որոնք բախման մեջ էին այդ քաղաքական միավորման հետ և կարող էին թուլացնել նրա ուժգնական հզորությունը։

Փորոս Ա Ռուբինյանի քաղաքական այս կուրսը որոշ սրբազրույթներով շարունակում էր նրա եղբայր Լևոն Ա Կիլիկիայի իշխանը։ ԺՔ դարի 20-ական թթ. վերջին Ռուբինյանների հակադանիշմանյան քաղաքականությունը պայմանավորված էր Դանիշմանյան ամիրության աճող հզորությամբ, և որը ամեն մի հարմար առիթով կարող էր հարվածել Կիլիկիայի հայկական իշխանության կենսական շահերին։ Վերադառնալով 1131/2 թ. իրադարձություններին, 1131/2 թ. կիլիկյան ուղղափառ Ղազի Դանիշմանյանը նպատակադրվել էր հարված հասցնել Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքարի քննաքննում իր թիկունքում գտնվող Լևոնային Կիլիկիայի հայկական իշխանությանը և այն ներդրվել հակաբյուզանդական խմբակցության մեջ։ Դանիշմանյան ամիրության այդ քաղաքականությունը, ինչպես վերևում տեսանք, հաջողությամբ պսակվեց⁴⁷։

Լևոն Ա Ռուբինյանի հետ կնքած հաշտության պայմանագիրը ստորագրելուց հետո, Դանիշմանյան ամիր Ղազին վերադառնում է իր իշխանության սահմանները։ Մյուս տար-

վա (1132/3) դարձանը Կիլիկիա է գալիս հակաբյուզանդական խմբակցության ոգին՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի եղբայր Իսահակ Կոմնենոսը, որն իր որդուն ամուսնացնում է Լևոն Ա Ռուբինյանի դստեր հետ և նրանից, որպես հարսանեկան օժիտ, ստանում է Ազանա և Մոպսուեստիա քաղաքները⁴⁸։ Դանիշմանյան ամիրության հետ հաշտությունը, և դրան հաջորդող դեպքերը Կիլիկիայում, մեր կարծիքով, ուղղված պետք է լինեն Բյուզանդական կայսրության հակադանիշմանյան քաղաքականության դեմ, քանի որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը պատերազմական վիճակի մեջ էր Ղազի Դանիշմանյանի դեմ և դրեթե ամեն տարի ուղղափառվ էր ձեռնարկում Պափլագոնիա և Արմենիակոն հին բանակաթեմերի ժողովնյա տարածքները վերագրվելու հույսով⁴⁹։ Սակայն Ռուբինյան հայկական իշխանությունը այլ ելք չուներ։ Փոքր Ասիայում շեր մնացել որևէ հարևան քաղաքական միավորում, որը կարողանար հակահարված տալ Դանիշմանյան ամիրության աճող հզորությանը։ Լևոն Ա-ի առջև կար երկու ճանապարհ՝ կամ մինչև վերջ շարունակել Դանիշմանյանների դեմ պայքարը, որը կարող էր ողջերգական հետևանքներ ունենալ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության համար, կամ էլ դաշնակցելով Դանիշմանյանների հետ ժամանակավորապես իր կողմը գրավել ամիրությանը։

Չետևաբար կարելի է ենթադրել, որ Լևոն Ռուբինյանը, ենթարկվելով Ղազի Դանիշմանյանի քաղաքական ճնշմանը, խզում է իր հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ, դրանով իսկ Ռուբինյան հայկական իշխանությունը ազդարարում էր Կիլիկիայի դուրս գալը Բյուզանդական կայսրության ստորակայի կարգավիճակից⁵⁰։

Բյուզանդական կայսրության դեմ պործող խմբավորման հետ դաշնակցելու ապացույց է նաև այն, որ Լևոն Ա Ռուբինյանը Կիլիկիայում քաղաքներ է շնորհում Հովհաննես Բ-ի

⁴⁶ M. S., t. III, p. 227; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 81.

⁴⁷ ԺՔ դարի 20-ական թթ. Դանիշմանյան ամիրության հզորացման աստիճանը էին (I. Mélikoff, Danishmendides, - EI, t. II, 1965, p. 112).

⁴⁸ M. S., t. III, p. 230.

⁴⁹ M. S., t. III, p. 230; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 82.

⁵⁰ Այս մասին տե՛ս նաև Ս.—Ս. Հ. Քասաբի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը..., էջ 183—184.

զեմ ապստամբած, բյուզանդական պալատական ընդդիմա-
դիր խմբակցության պարագլուխ՝ Իսահակ Կոմնենոսին, Սա-
կայն շուտով, մեկ անհայտ պատճառներով, կեն Ա.-ը դա-
դարում է հովանավորել Իսահակ Կոմնենոսին, և նա փախ-
չում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի մոտ: Այս իրադարձու-
թյունը պետք է համարել բյուզանդական օպոզիցիայի զբլ-
խավորությունը ստեղծված դաշինքի քայքայման պլանավոր
կանխանշաններից մեկը:

Չնայած այս կարևոր քաղաքական իրադարձությանը,
կեն Ս. Ռուբինյանը իր կապերը վերջնականապես դեռ չէր
խզել Դանիշմանյան ամիրության հետ և ինչպես պատմում
է Միրայել Ասորի 1132 թ. դեպքերի շարադրանքում. «Հույ-
ների կայսրը (Հովհաննես Բ Կոմնենոսը—Ա. Բ.), իր կողմից,
չարացած զորս էկավ թյուրքերի և հայերի դեմ: Նա շար-
ղեց բազմաթիվ թյուրքերի, որոնք (այդում—Ա. Բ.) էին
ծովափում և վերցրեց երկու ամրոց: Նրա մեծամեծները
կրկին նրա դեմ ապստամբեցին և ուղարկեցին փնտրելու
նրա Լզբորը (Իսահակ Կոմնենոսին—Ա. Բ.), որպեսզի նրան
իշխող զարձեն: Այդ պատճառով, նա (Հովհաննես Բ Կոմ-
նենոսը—Ա. Բ.) փութով վերադարձավ (Կոստանդնուպոլիս—
Ա. Բ.)»⁵¹:

Դանիշմանյան ամիրության և Կիլիկիայի հայկական
Ռուբինյան իշխանության քաղաքական դաշինքը իր սուր
ծայրով ուղղված էր ոչ միայն բյուզանդական կայսրության⁵²,
այլ նաև արևելքի լատին իշխանությունների դեմ:

Բյուզանդական կայսրության և արևելքի լատին իշխա-

⁵¹ M. S., t. III, p. 232. Միրայել Ասորու «Ժամանակագրության»
հետագա շարադրանքից կարելի է ենթադրել, որ հայ-դանիշմանյան դա-
շինքին աջակցել է Իկոնիայի սուլթանությունը, ավարտելով միջևև Ռու-
զուպուլիս ընկած տարածությունը: Հետադարձ է նաև, որ վերոհիշյալ բյու-
զանդա-դանիշմանյան բախումից հետո ամիր Ղազին Մասուդի հետ միա-
սին կրկին արշավում են բյուզանդական ծովափ վրա և պաշարում են
Zynyu ամրոցը (տեղը անհայտ) և բյուզանդացիներից 4 հազար զինար
վերցնելով հեռանում են (M. S., t. III, p. 232—233):

⁵² Այս դաշինքի գոյությունը և հակաբյուզանդական ուղղվածությունը
նկատել է նաև Կյոզ Գահնը (Cl. Cahen, La Syrie... p. 359).

նությունների միջև կարծես ուժերի տեղաբաշխում էր կա-
տարվել. բյուզանդական զորքերը հյուսիսից մնչում էին զոր-
ծադրում Դանիշմանյան ամիրության վրա, իսկ Անտիոքի
լատին իշխանությունը ամեն հարմար առիթով ստանձգություն-
ներ էր կատարում, ներխուժելով Կիլիկիայի Ռուբինյան իշ-
խանության սահմանները⁵³:

Հարց է առաջանում. որոնք էին այդ հակադիր դաշինք-
ների իրական քաղաքական ազդակները և ինչպես են դրանք
մեկնարանվում միջնադարյան պատմագրության մեջ: Այս
առումով ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում Նիկե-
տաս Խոնիատեսը: Խոսելով ժՔ դարի 30-ական թվականնե-
րին Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրու-
թյան թշնամական փոխհարաբերությունների մասին, պատ-
միչը ամիրության բնակիչներին անվանում է պարսկահա-
յնր (περσαρμενιοί)⁵⁴. իսկ դանիշմանյան ամիր Ղազինին կո-
չում է Կապադովկիայի պարսկահայկական իշխող⁵⁵: Չափա-
զանց ուշադրավ է նաև այն պարագան, որ Ղազինի որդի Մու-
համեդ Դանիշմանյանի սոհմածառը Նիկեոսա Խոնիատեսը
հասցնում է մինչև Արշակունիները⁵⁶: ժՔ դարի հայկական

⁵³ Cl. Cahen, La Syrie... p. 359.

⁵⁴ Նիկեոսա Խոնիատեսի մոտ այս տերմինը արձանագրված է երկու
անգամ (տե՛ս N. Ch., p. 18, 71, 75): Փոքր Ասիայի թյուրք բնակչությանը
ժՔ—ժԳ դարի բյուզանդական հեղինակները հիմնականում անվանում են
պարսիկներ (հմտ.՝ M. B. Бидукоя. Пути имманентного анализа этно-
лингвистических источников по средневековой истории СССР (XII—
первой половины XIII в.)—Методика изучения древнейших источ-
ников по истории народов СССР. Сборник статей, М., 1978, с. 98).

⁵⁵ Նիկեոսա Խոնիատեսը այդ մասին գրում է. «... γὰρ τὸν χιρὸν
ἐχέϊνον τῆς Καππαδοκῶν χώρας κρατῶν Περσαρμένιος Τανισμένιος (N. Ch.
p. 19).

⁵⁶ Նիկեոսա Խոնիատեսի մոտ մեկ հետադարձ հատված հետևյալ
ուեղն ունի. «... ἦν γὰρ ὁ τῆς Καυτανείας ποταμοῦ κρατῶν Μουχαύρετ, περὶ οὗ
εἶπεν ἐφθήμεν, πλείστα ὅτι περιεβλήμενος ἰσχύον, μέρος τε τῆς Ἰβηρίας
ὑπαγαγόμενος καὶ ἕντα τῆς τῶν ποταμῶν Μίσσης παρατεταγμένος, τὸ μὲν
ἀνοθεν γένος ἐν τοῖς Ἀρταξιδας συναλειφόμενος, τὸ δὲ προσεχὲς ἐκ Τα-
νισμανίων καταγόμενος. ἦσαν δ' ἐῤῥοὶ πολυήρται καὶ ἀνδρείοι καὶ τῶν χειρ-
σοματίων τὰς ἐπὶ πόλεις Ῥωμαίων οἱ μάλιστα κράτιστοι τε καὶ ἀνιδέ-
τατοι (N. Ch., p. 34).

ժամանակագիրներին դանիշմանյան ամիրներին հայկական ծագում է վերագրում միայն Մատթեոս Ուռհայեցի⁵⁷:

Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը ցայսօր, տեղեկությունների հակասականության պատճառով, բավարար լուսաբանություն չի ստացել⁵⁸: Դեռևս գիտության կողմից լիովին մերժված չէ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության հավաստիությունը⁵⁹ և քաջառված չէ, որ առաջին դանիշմանյան ամիրը հայկական ծագում ունենար: Դանիշմանյան ամիրների հայկական ծագում ունենալու վարկածը միջնադարյան պատմագրության մեջ կարող էր առաջանալ և գոյատևել, մեր կարծիքով, երկու հնարավոր պարագաներում.

ա) Այս վարկածը կարող էր առաջանալ Դանիշմանյան ամիրության սահմաններում հոծ հայկական բնակչության առկայության պայմաններում, այն դեպքում, երբ թյուրք ամիրները փորձեին իրենց քաղաքական շահերի համար օգ-

⁵⁷ «Յայն ամի մնում Դանիշմանն մեծ ամիրացի Հոռոմոց աշխարհին, որ լեալ էր յազգն Հայոց, այր բարի և շինող աշխարհի և էր յոյժ ողորմած ի վերայ Տաւաթացելոցն Քրիստոսի...» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 297):

⁵⁸ Հմմտ. I. Meirikoff, Danishmendides, — Et. Paris, 1915, t. II, p. 112. Զափազանց հետաքրքիր, սակայն պոետի չհիմնավորված վարկած է այդ մասին առաջ քաշել սկադ. Ս. Ս. Երեմյանը (տե՛ս Երս, Կիպարիտ զորավարի հաշորգները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, 524, 1947, № 8, էջ 65—79, Կույնի, Կիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Ե. Մանի անվան կարիճատի աշխատություններ, № 2, Երևան, 1947, էջ 103—142): Զարգացնելով Կոմմազենացու (Փիլարտոս հայր, Հայեկ, 1930 էջ 23—24, ծան. 27) և Ա. Ալպոյանյանի (Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Ե. Ա, Գահրե, 1937, էջ 485—486) ենթադրությունը, թե առաջին Դանիշմանյան ամիրան ունի հայ-վրացական ծագում, սկադ. Ս. Ս. Երեմյանը այդ տոհմը կապում է Կիպարիտյանների հետ:

⁵⁹ Մրանսիացի արևելագետ Կլոդ Կահենը սխալմամբ հայկական սկզբնաղբյուրներին է վերագրում նիկեոսոս կոնստանտինոպոլիտեան տեղեկությունը.

„Some Armenians authors indeed wished to regard him as a Persarmenian, or even as a descendant of the Arsacids“ (Cl. Cahen Pre-Ottoman Turkey. London, 1968, p. 82): Կ. Կահենի նշված աշխատության հանրամատչելի բնույթը, գիտական ապարատի բացակայությունը և հեղինակի որոշ հակագիտական միտումները ինձ թույլ են տվել հրեմծն շրջանցելու այդ աշխատությունը:

տագործել հայկական բնակչության ռազմական և տնտեսական կարողությունը: Պետք է նկատի ունենալ, որ Կապադովկիայում հաստատված Դանիշմանյան ամիրությունը կազմավորվել էր մի այնպիսի տարածքի վրա, ուր միջին թյուրքսելջուկյան նվաճումները բնակչություն էր հաստատել Բյուզանդիայի կողմից նվաճված հայկական թաղավորությունների աճատարիական ավազանին սեփական պինված շոկատներով և մեծ թվով հայկական բնակչությամբ⁶⁰:

բ) Նման քաղաքական տեսություն Բյուզանդական կայսրության ներսում կարող էր առաջանալ նաև հայ-դանիշմանյան դաշինքի տարիներին (1131—1136), մեր կարծիքով այս ենթադրության ամենածանրակշիռ փաստարկները նիկեոսոս կոնստանտինոպոլիտեան հազորգած տեղեկություններն են, որոնք անկասկած արձագանքն են ժԲ դարի 30-ական թվականների գրավոր հուշարձանների, կամ մեզ չհասած վավերագրերի վկայություններին:

Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության քաղաքական պայքարը բավարար լուսաբանում է ըստացել Բյուզանդագիտության տեսանկյունից⁶¹ և կրկին այդ ռազմաբարձրվածներին անդրադառնալը դուրս է մեր աշխատության հետապնդած նպատակներից⁶²: Պետք է միայն վերստին

⁶⁰ Կապադովկիա զաղթած հայ ավատատերերի և բնակչության մասին տե՛ս G. Dédéyan, L'immigration Arménienne en Cappadoce au XIe siècle, Byz., t. XLV, f. I (1975), p. 41—117 մասնավորապես՝ ժանթություն 2, ուր նշված է այդ հարցի շուրջ լույս տեսած հիմնական գրականությունը: Այնտեղ եղածին կարելի է միայն ավելացնել. Ալպոյանյան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Ե. Ա, (էջ 412—502) աշխատությունը:

⁶¹ F. Chalandon, Les Comnènes. t. II, p. 84—91.

⁶² Բյուզանդա-դանիշմանյան քաղաքական հակամարտության ժամանակագրությունը զիս ամբողջովին քաջահայտված չէ: Այդ անցուդարձերի ժամանակագրությունը վերականգնելու համար մանրամասնորեն պետք է ուսումնասիրել ոչ միայն մեզ հասած քաղաքագրական երկերը, այլ ևս զիպրերին ժամանակակից մտածնակներին պատկանող գեղարվեստական ստեղծագործությունները (ճանճր, ներդրումներ), որոնք նմիրված են Հովհաննես Բ Կոմենենոսի ռազմաբարձրվածներին: Այդ հեղինակների մեջ ամենակարևորներն են Թեոդորոս Պրոդրոմոսը և Միքայել Խաչիկյանը: Թեոդորոս

շեշտել, որ 1132—1135 թթ. Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության պատերազմների ընթացքում Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը Դանիշմանյան ամիրության դաշնակիցն էր և եթե բառացի հասկանանք Միքայել Ասորու վկայությունը, ապա նրանք միացյալ բանակներ էին զուրս բերում Հովհաննես Բ Կոմնենոսի դեմ⁶³, Միայն հատուկ նշենք, որ բյուզանդական պատմիչները և մանավանդ Հովհաննես Կինեամոսը շեշտում են, թե Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք ռազմարշավը (1136 թ.) տեղի է ունեցել Գանգրա քաղաքի և Կաստամոն ամրոցի գրավումից անմիջապես հետո⁶⁴:

Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականու-

Պրոպոմոսի երկերից մեկի՝ «Τὰ αὐτὰ τὰ μεγάλαινα περιφορεσσύντα καὶ αὐτοκράτορι καρρὶ Ἰωάννη τῷ Κομνηνῷ κατὰ Παροῦν ἐβερχομένη τὸ δέχατον (P. G., t. 133, p. 1362), գրման ժամանակը չկարողանալով ճշգրիտ որոշել, Ց. Շալանդոսը ենթադրում է, թե հեղինակը 1130—1135 թթ. գրած բյուզանդական 10 ռազմարշավ դեպի Դանիշմանյան ամիրության տարածքները, այն դեպքում, երբ Միքայել Ասորին պիտի միայն 5 ռազմարշավ (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 82 n.4): Մեր կարծիքով ներքոյալսանքը գրված է 1136 թ. հետո (մինչև 1143 թ.) և թեև զարու Պրոպոմոսը իր հաշվի մեջ է մտցրել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Փոքր Ասիա կատարած ընդհանրապես ներառյալ 1136—1138 թթ. Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավը, որը մի քանի անգամ հիշատակվում է այդ երկի մեջ (P. G., t. 133, p. 1362—1370): Պարսիկների դեմ 10-րդ ռազմարշավ ստեղծվել է Պրոպոմոսը նկատի ունի, մեր կարծիքով, ինչպես Դանիշմանյան ամիրության և Իկոնիայի սուլթանության դեմ ձեռնարկված ռազմարշավները, այնպես էլ Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավը, որը մասամբ ընթացավ Հալիտի տիրակալության տարածքում:

⁶³ M. S., t. III, p. 232.

⁶⁴ I. C., p. 15; N. Ch., p. 13—20; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 90—91.

Կաստամոն ամրոցի համար մզվող պայքարում Բյուզանդական կայսրության հաջողությունները այնքան էլ անհետու չէին, ինչպես այն փորձում են ներկայացնել բյուզանդական պատմիչները և նրանք հիման վրա իր ուսումնասիրությունը շարադրող Ց. Շալանդոսը: Հատ արևելյան սկզբնաղբյուրների, բյուզանդացիների կողմից քաղաքը գրավելուց շատ շանցած, այն կրկին վերադարձել են Դանիշմանյանները (տե՛ս C. J. Heywood, Kastamonu, El, n. ed., t. IV, p. 767—769):

Թյանը ժՔ դարում բնորոշ մտախնայելի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեին նաև քաղաքական ամուսնությունները: Երբ իոսքը վերարերում է հայ-դանիշմանյան քաղաքական դաշինքին, կրեք լպետք է մտազցվի այն հանգամանքը, որ Բյուզանդական կայսրությանը ինքնարերաբար դաշնակից է դառնում Անտիոքի լատին իշխանությունը: Հովհաննես Բ Կոմնենոսը դեռևս իր իշխանության սկզբին (1118—1120 թթ.) փորձում էր իր ազգայնորդի Ալեքսի համար հարսնացու պահել Անտիոքի նորմանական ծագում ունեցող իշխանադրատերերի մեջ⁶⁵: Քաղաքական ամուսնությունների միջոցով հետագայում ևս Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր լուծել արևելյան քաղաքականության առջև ծառայած որոշակի խնդիրներ:

ԺՔ դարի 20-ական թթ. սպանոկելով Փոքր Ասիայի հարավային ծովափերի անվտանգությունը, իսկ 30-ական թթ. Դանիշմանյան ամիրությանը հնարավորին շափով գրկելով սևծովյան ափրոյթներին, Հովհաննես Բ Կոմնենոսը հնարավորություն ստացավ շարունակելու Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանությունների նկատմամբ Ալեքս Ա Կոմնենոսի մշակած քաղաքական գիծը⁶⁶: Նման քաղաքականության հիմնական առանձնահատկությունը բխում էր նրանից, որ Բյուզանդական կայսրությունը հենվում էր 1108 թ. Բահեմունդ Անտիոքացու հետ Ալեքս Ա Կոմնենոսի կնքած Դեաբոլյան պայմանագրի գրույթների վրա⁶⁷, շնայած այն կինսագործե-

⁶⁵ C. Παπαδimitry, Брак русской княжны Мстиславны Додородей с праческом парезичем Алексеем Комнином, ВВ. старая серия, т. XI, СПб., 1904, с. 85—87; տե՛ս. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 120.

⁶⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 217—253. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության հիմնական գրույթները շարադրված են իր մահվան նախօրյակին արտասանած ճառում (I. C., p. 26—28, N. Ch., p. 42—46):

⁶⁷ Մանագրտական գրույթների մեջ այսպես են կոչում մեզ հետաքրքրող պայմանագիրը, նկատի ունենալով վաղը, որ կնքվել է այն տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches

լու բոլոր փորձերը ձախողվեցին դեռ Ալեքս Ա-ի կենդանության տարիներին⁶⁸:

Ուրեմն, որպեսզի յապարհը պատկերացում կազմենք Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Հովհաննես Կոմնենոսի ունեցած ակնկալիքների մասին, անդրադառնանք այդ համաձայնագրի մեկ հետաքրքրող կետերի քննությանը⁶⁹: Ըստ այդ համաձայնագրի շեղյալ էին համարվում Բոհեմոնդ Անտիոքացու մինչ այդ կնքած բոլոր պայմանագրերը և նորմանական արքայազնը ստորակալի երդում էր տալիս Ալեքս Ա Կոմնենոսին և նրա որդի՝ դահաժառանգ Հովհաննեսին, նաև հահառակ ավատատիրական Եվրոպայի «իմ ստորակալի ստորական իմ ստորական չէ» սկզբունքի, Բոհեմոնդ Անտիոքացու բոլոր ստորականները պետք է ճանաչեին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը⁷⁰ և հավատարմության երդում տալին կայսրին ու դահաժառանգին⁷¹, իսկ նրանք, որոնք արևելքում էին, Անտիոքի լատինական իշխանության տարածքում, երդում պետք է տալին կայսեր կողմից այնտեղ ուղարկված պաշտոնյային⁷²:

von 363 bis 1071.—Bruxelles, 1935, p. 125—130; Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом, ВВ, Т. 21, 1962, с. 260—265).

⁶⁸ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 249—253.

⁶⁹ Այս պայմանագրի բնագիրը պահպանված է միայն Անեա Կոմնենի պատմության ԺԳ գլխում և վաղուց ի վեր ջրավի և բյուզանդագետների և խաչակրաց արևելքի երկրների պատմությունը ուսումնասիրող մասնագետների ուշադրությունը (տե՛ս Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260—265):

⁷⁰ Я. Н., Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268.

⁷¹ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը դահաժառանգ է հայտարարվել 1098 թ. (տե՛ս G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 310):

⁷² Տե՛ս հայտնության պայմանագրի 15-րդ կետը (Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268):

Տե՛ս փորձնք հետևել, ըստ Դևարոյի պայմանագրի, Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատինական իշխանության միջև Հյուսիսային Ասորիքի բաժանման սկզբունքներին⁷³, ակնհայտ կդառնա, որ Բյուզանդական կայսրությունը հետամուտ էր ամբողջ ծովափնյա հատվածի զբաղմանը: Ըստ այդ փաստաթղթի, Բյուզանդական կայսրությանը պետք է անցնեին Կիզնոս և Հերմոն (Պիրամիդ) գետերի միջև ընկած ողջ Դաշտային Կիլիկիան⁷⁴: Հյուսիսային Ասորիքում Բյուզանդիան տեր էր դառնում Տրիպոլիտից հյուսիս ընկած միջերկրածովյան ողջ առափնյա գոտուն⁷⁵: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Գ. Միքայելյանի այն դրույթը, թե խաչակրաց նավահանգիստների առևտրական մրցակցությունը լուրջ վտանգ էր դարձել Եվրոպայի և Ասիայի միջև առևտրական միջոցով դարձած Բյուզանդական կայսրության համար և «Անտարակույս, հենց այդպիսի պատճառներով է բացատրվում այն փաստը, որ Բյուզանդիան համառոտն ձգտում էր կրկին նվաճել Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը և Կիլիկիան, որոնք մինչև սելջուկյան ներխուժումը պատկանում էին նրան... Այդ նպատակին հասնելու համար

⁷³ Այս պայմանագրում արտացոլված Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի իշխանության միջև տարածքային բաժանումներին ճանրաման անդրադարձել է Էռնեստ Հոնիգմանը (E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 369 bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 125—130, հմտ. նաև Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 260—265):

⁷⁴ Պայմանագրում նշված են Դաշտային Կիլիկիայի կարևորագույն վարչական կենտրոնները և նավահանգիստային քաղաքները: Բնագիրը բերում էնք ըստ է. Հոնիգմանի ուսումնասիրության. «Τὸ τε θέμα τοῦ Πεδανθόν και Λογγινίας και πρὸς ταῦτα τοῦ στρατηγάτου τῆς Ταρσοῦ πόλεως και ἡ Ἄδανα πόλις και αἱ τοῦ Μόψου/ἑστίαι ἡ Ἀνάβαρτα και συνακόλουθα πάντα. ἡ γῆρα πῶσα τῆς Κιλικίας, ὅσην ὁ Κύνος και ὁ Ἑρμῶν περιρικίζουσιν» (E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128):

⁷⁵ E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128.

լու բոլոր փորձերը ձախողվեցին դեռ Ալեքս Ա-ի կենդանության տարիներին⁶⁸:

Ուրեմն, որպեսզի բավարար պատկերացում կազմենք Կիրիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Հովհաննես Կոմնենոսի ունեցած ակնկալիքների մասին, անդրադառնանք այդ համաձայնագրի մեզ հետաքրքրող կետերի ջննությունը⁶⁹: Ըստ այդ համաձայնագրի շեղյալ էին համարվում Քոհեմոնդ Անտիոքացու մինչ այդ կնքած բոլոր պայմանագրերը և նորմանական արքայազնը ստորակաշի երդում էր տալիս Ալեքս Ա Կոմնենոսին և նրա որդի՝ դահաժառանգ Հովհաննեսին, նաև հակառակ ավատատիրական Սվրոպայի «իմ ստորակաշի ստորական իմ ստորական չէ» սկզբունքի, Քոհեմոնդ Անտիոքացու բոլոր ստորականները պետք է ձանաչեին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը⁷⁰ և հավատարմության երդում տալին կայսրին ու դահաժառանգին⁷¹, իսկ նրանք, որոնք արենելքում էին, Անտիոքի լատինական իշխանության տարածքում, երդում պետք է տալին կայսեր կողմից այնտեղ ուղարկված պաշտոնյային⁷²:

von 363 bis, 1071.—Bruxelles, 1935, p. 125—130; Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Бозмундом, ВВ, Т. 21, 1962, с. 260—265).

⁶⁸ P. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 249—253.

⁶⁹ Այս պայմանագրի բնագիրը պահպանված է միայն Անես Կոմնենի պատմության ԺԳ գլխում և վաղուց ի վեր գրավել է բյուզանդագետների և խաչակրաց արևելքի երկրների պատմությունը ուսումնասիրող մասնագետների ուշադրությունը (տե՛ս Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Бозмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260—265):

⁷⁰ Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268.

⁷¹ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը դահաժառանգ է հայտարարել 1092 թ. (տե՛ս G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 310).

⁷² Տե՛ս հաշտության պայմանագրի 13-րդ կետը (Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268):

Ճիշտ փորձեր հետևել, ըստ Գեարդի պայմանագրի, Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատինական իշխանության միջև Հյուսիսային Ասորիքի բաժանման սկզբունքներին⁷³, ակնհայտ կդառնա, որ Բյուզանդական կայսրությունը հետամուտ էր ամբողջ ծովափնյա հատվածի գրավմանը: Ըստ այդ փաստաթղթի, Բյուզանդական կայսրությանը պետք է անցներ Կիդնոս և Հերմոն (Պիրամիդ) գետերի միջև ընկած ողջ Դաշտային Կիրիկիան⁷⁴: Հյուսիսային Ասորիքում Բյուզանդիան տեր էր դառնում Տրիպոլիսից հյուսիս ընկած միջերկրածովյան ողջ առափնյա գոտուն⁷⁵: Այս տեսանկյունից ուշադրով է Գ. Միջայլյանի այն դրույթը, թե խաչակրաց նավահանգիստների առևտրական մրցակցությունը լուրջ վտանգ էր դարձել Սվրոպայի և Ասիայի միջև առևտրական միջնորդ դարձած Բյուզանդական կայսրության համար և «Անտարակույս, հենց այդպիսի պատճառներով է բացատրվում այն փաստը, որ Բյուզանդիան համառորեն ձգտում էր կրճիկ նվաճել Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը և Կիրիկիան, որոնք մինչև սելջուկյան ներխուժումը պատկանում էին նրան ... Այդ նպատակին հասնելու համար

⁷³ Այս պայմանագրում արտացոլված Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի իշխանության միջև տարածքային բաժանումներին մանրամասն անդրադարձել է Էռնեստ Հոնիգմանը (E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 369 bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 125—130, հմտ. նաև Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 260—265):

⁷⁴ Գայմանագրում նշված են Դաշտային Կիրիկիայի կարևորագույն վարչական կենտրոնները և նավահանգստային քաղաքները Քեպդիքը ընդհանրապես և Հոնիգմանի ուսումնասիրության. «Τὸ τε θέμα τὸ Προδανθὸν καὶ Λογγυνιάς καὶ πρὸς τοῦτοις τὸ στρατηγικὸν τῆς Ταρσοῦ πόλεως καὶ ἡ Ἄεθνα πόλις καὶ αἱ τοῦ Μελουσιότιαι ἢ Ἀνάβαρτα καὶ συνελόντα εἶναι, ἢ γόρφα πᾶσα τῆς Κιλικίας, ὅσην ὁ Κόδρος καὶ ἡ Ἐρμού περιόριζουσιν» (E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128):

⁷⁵ E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128.

հարկավոր էր սկզբում նվաճել Կիլիկիան, որպես հարձար հենակետ Ասորիքը և Միջագետքը վերագրավելու համար»⁷⁶։

Ըստ Գեարդյան պայմանագրի Անտիոքի լատին իշխանությանն էր թողնվում միայն, այսպես կոչված Ներքին Ասորիքը (Κοίλιχ Συρίαν) Անտիոք կենտրոնով, որի միակ ժովափնյա նավահանգստային քաղաքը Սուևտիան էր (...

Σουετιω, ὁ πορτὸ τῆν ἑλλάδατον ἡδρασταί)⁷⁷։ Զիջված ծովամերձ քաղաքների փոխարեն բյուզանդացիները պարտավորվում էին օգնել Անտիոքի դքսությանը զբաղվելու Հալեպը իր շրջակայքով և Եգեսիայի մոտակայքում դառնվող որոշ տարածքներ⁷⁸։

Անկարելի է անտեսել այն փաստը, որ Բյուզանդական կայսրությունը ինչպես Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության, այնպես էլ Անտիոքի խաչակիր դքսության և Կիլիկիայի հայկական իշխանության նկատմամբ վարում էր նույն քաղաքական կուրսը, փորձում էր խոչընդոտել այդ պետությունների ազատ մուտքը դեպի Սև և Միջերկրական ծովերը⁷⁹։

Սակայն բյուզանդացիները չկարողացան իրականացնել Ատալյայից Տրիպոլիս միջերկրածովյան հատվածի դրավումը

⁷⁶ Բյուզանդական արևելյան քաղաքականության համար ծովի նշանակության մասին տե՛ս E. Ahrweiler, Byzance et la mer, p. 175; Г. Г. Микаэлян, История Киликийского армянского государства, Ервзан, 1952, с. 102—103.

⁷⁷ E. Hontgmann, Die Ostgrenze..., S. 126, նմա. նաև Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Денольский договор... с. 269, § 18.

⁷⁸ E. Hontgmann, Die Ostgrenze..., S. 129, Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Денольский договор... с. 270, § 24.

⁷⁹ Բյուզանդական կայսրությունը 1130—1135 թթ. պայքարում էր Դանիշմանյան ամիրության դեմ, սիրանալու համար Փափլազոնիա և Արմենիական բանակաթեմերի ժովափնյա շրջաններին։ 1136—1138, 1142—1143 թթ. կայսրությունը նպատակադրվել էր վերագրավել Կիլիկիայի հայկական և Անտիոքի լատինական իշխանությունների ծովափնյա տարածքները։

Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին⁸⁰ և սկսեցին բալլեր ձեռնարկել քաղաքական ամուսնության ճանապարհով կայսրությանը միացնել նշված տարածքները։ Օղբրիկ Վիտալիսը իր նշանավոր «Եկեղեցական պատմության» մեջ պատմում է Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության վերջին տարիներին (1118⁶ թ.) Ռաֆենդինոսի Անտիոք կատարած դեսպանազնացության մասին⁸¹։ Այդ առաքելության հիմնական նպատակն էր նախնական պայմանավորվածություն ձեռք բերել և ամուսնացնել Անտիոքի դքսության ժառանգորդուհուն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ավագ որդի, հետագայում դահի ժառանգորդ հռչակված Ալեքսի հետ։ Սակայն, Հյուսիսային Ասորիքի նկատմամբ ունեցած վերոհիշյալ հավակնությունները, որոնք պետք է զնել այդ դիվանագիտական առաքելության հիմքում, դեռ երկար տարիներ պետք է պահեցնեին Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը։ Ամուսնության ճանապարհով Անտիոքի դքսությունը Բյուզանդիայից կախման մեջ դնելու և նույնիսկ կայսրությանը միացնելու ծրագիրը Հովհաննես Բ Կոմնենոսը և նրա հաջորդները փորձում էին իրականացնել նաև հետագայում։ Նման փորձ, 1136 թ. կազմակերպված ռազմարշավի նախօրեին ձեռնարկեց Հովհաննես Բ Կոմնենոսը⁸²։

Ըստ Հովհաննես Կիլիկիոսի տեղեկության Անտիոքի ավագները (προύχοντες) առաջարկում էին կայսրին իր կրտսեր որդի Մանուելին ամուսնացնել դքսության ժառանգորդ իշխանության հետ։

⁸⁰ Այն մասին, թե ինչ ընթացք է ունեցել Գեարդի պայմանագրից հետո Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությունը (տե՛ս Մ.—Ս. 2., Գառուեր, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 123, F. Chatandon, Les Comnènes, t. 1. p. 252—253)։

⁸¹ Օղբրիկ Վիտալիսի պատմության մեջ հետաքրքրող հատվածը ամբողջովին բերված է С. Панадимитру, Брак русской княжны Мстиславны Добродей с греческим царевичем Алексеем Комнином. ВВ, т. XI, СПб., 1904, с. 85—88 ուսումնասիրության մեջ, Տե՛ս նաև F. Chatandon, Les Comnènes, t. II, p. 120.

⁸² I. C., p. 16.

խանադատեր հետ⁸³, սակայն Երուսաղեմի թագավորի և Եզե- սիայի կոմսի միջամտության շնորհիվ, ձախողվում է նաև այս ծրագիրը⁸⁴:

Բյուզանդական կայսրությունը 1136 թ. ստիպված էր դիմելու վերջին միջոցին, գեներալ միջոցով տիրանալու Լեո- նալին և Դաշտային Կիլիկիաներին և ժողովանյա Հյուսիսա- յին Ասորիքին: Այդ, երկաթ տարիներ պատրաստություններ տեսած Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ռազմարշավ է կազմակեր- պում, ակնկալելով, թե կրարծրացնի կայսրության հեղինա- կությունը Մերձավոր Արևելքում և կլուծի Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության համար անկյու- նաքար դարձած վերահիշյալ խնդիրները: Այս ռազմարշա- վին անդրադառնալուց առաջ մի հայացք նետենք ժՔ դարի առաջին երեք տասնամյակներում Կիլիկիայում տեղի ունե- ցած անցուղարձերի վրա, արտացոլենք թե ինչ քաղաքա- կան փոփոխություններ էին տեղի ունեցել Կիլիկիայում և Անտիոքի իշխանության սահմաններում Դևարոլյան պալ- մանազրից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Ծիշտ է, պատ- մական սկզբնաղբյուրները մեծամասամբ լռության են մատնում Կիլիկիայում տեղի ունեցող անցուղարձերը և հը- պանցիկ անդրադառնում են միայն Անտիոքի իշխանության հետ կապված իրադարձություններին, այնուամենայնիվ փոր- ձենք վերականգնել այդ անցքերի հաջորդականությունն ու ընթացքը:

⁸³ Βασιμάνδου δ: 'Αντιοχείου ἕρχαν ἐξ ἀνδρῶν αὐτοῦ ἕρπονσμένω, οὗ τῆς χιόρας προδόντες ἐπὶ βασιλεία πύφαντες ἔρχαν, ὡς εἶπε βρολιμένω αὐτῆ εἰς θύρατα τῆς Βοιμάνδου τῆς ὑστάτου τῶν παίδων ἑρπονσίν τῶ Μανουῆλ, αὐτίκα μετὰ αἵθρος τὰ 'Αντιοχείου ἐπ' αὐτῆ πύργατα ἔστα (I. C., p. 16).

⁸⁴ Այս մասին տե՛ս Բ. Grousset, Histoire... t. II, p 36—40 և Կրուսեի Ռայմոնդ Պատարի Անտիոքում հաստատվելու, Կոստանցյաի հետ ամուսնանալու և Անտիոքի իշխան դառնալու իրադարձություններին անդրադառնալիս, շրջանցել է Հովհաննես Կրենամոսի վերորդերյալ վկա- յությունը:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՌՈՒԹԻՆԵՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺՔ ԳԱՐԻ 30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության հիմնադրման և առաջին երկու իշխանների (Ռուբեն, Կոստանգին) կառա- վարման ժամանակաշրջանի իրադարձությունների վերաբեր- յալ շահագույնց սակավ տեղեկություններ են պահպանվել միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում: ԺՄ դարի 80-ական թթ. մինչև ժՔ դարի 20-ական թթ. Ռուբինյան իշխանության պատմությունը կառուցվում է հիմնականում Լեթագրություն- ների վրա, որովհետև միջնադարյան պատմագրական ավան- գույթը դեպքից-դեպ է անդրադառնում Կիլիկիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին⁸⁵:

Յուրբ-սելջուկյան արշավանքներից և մանավանդ Մա- նազկերտի ճակատամարտից հետո⁸⁶ Բյուզանդական կայ- սրությունը Փոքր Ասիայում կորցրեց գրեթե իր բոլոր տա- րածքները (այդ թվում նաև Կիլիկիան): Փոքր Ասիայից չե- ուսցած որոշ բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներ Փիլարտոս Վարաժնունու գլխավորությամբ փորձեցին օգտը- վել այդ իրավիճակից և դիմադրություն ցույց տալով Յուրբ- սելջուկյան հրոսակներին Կապադովկիայի, Հյուսիսային Ասո- րիքի և Կիլիկիայի տարածքներում ստեղծեցին անկախ իշ- խանություն⁸⁷: Ժամանակագիր Միքայել Ասորին Ռուբինյան իշխանության մասին առաջին անգամ խոսելիս շեշտում է այդ հանգամանքը. «Ըրր Յուրբերը ելան Խորասանից և տա- րածվեցին այդ (Կապադովկիա, Հայաստան, Ասորիք—Ա. Բ.) շրջաններում; հույները շատ թուլացան և նրանց՝ տիրապե-

⁸⁵ Ղ. Ալիշան, Միտան, էջ 42—48. Դ. Դ. Микасян, История Киликийского армянского государства. Ер., 1952, с. 81—95. Մ.—Ն. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանագիտությունը Մերձար Արևելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ, էջ 32—34, 52—54:

⁸⁶ Մանազկերտի ճակատամարտը պատմագրության մեջ հակասական գնահատականների է արժանացել:

⁸⁷ Կոմմազենացի, Փիլարտոս Հայր, Հալեպ, 1930, էջ 83—91, В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты на восточных гра- ницах Византийской империи (XI в.), с. 152—169.

սուբյուրը դադարեց Ասորիքի, Կասպադովկիայի և Հայաստանի վրա: Այնժամ, որոշ Հայեր թափանցեցին անանցանելի լեռների ամրացված վայրերը և այնտեղ հաստատվեցին: Կիլիկիայի լեռներում կային երկու եղբայրներ՝ Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդիները⁸⁸:

Թորոս Ա-ի իշխանության տարիներին Ռուբինյանները կարողացել էին ամրացնել երկրի սահմանները⁸⁹, նույնիսկ փորձ էին կատարել դուրս գալ Բյուզանդական կայսրության ստորակայի կարգավիճակից⁹⁰, որն արձանագրված է Դեաբուլյան (1108 թ.) հաշտության պայմանագրում⁹¹: Թեև Թորոս Ա Ռուբինյանի (1100—1129/30) քաղաքական գործունեության մասին սակավաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել⁹², այնուամենայնիվ այդ ժամանակաշրջանի իրա-

դարձություններին և Կիլիկիայի հայկական իշխանության միջազգային ստատուսին հանգամանորեն անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը⁹³, Մ. Չամչյանը⁹⁴, Մ. Սրմանյանը⁹⁵, Մ.—Յ. Քասունին⁹⁶:

Դեաբուլյան պայմանագրում Թորոսն ու Լեոնը համարվում են Բյուզանդական կայսրության ստորակաները⁹⁷, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում Թորոսը կրթման անվանվում է պրոտոսեբաստոս (տոր ի Յունաց պատուհալ Պաասեաստոս (sic) կոչեցաւ)⁹⁸: Հայկական սկզբնաղբյուրները Թորոս Ա Ռուբինյանի իշխանության տարիների հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերությունների վերաբերյալ միայն Երկու դրվագ են ավանդում.

ա) Կենտոսկավիկ ամրոցի գրավումը և երեք Մանտալե եղբայրների (որոնք իրենց համարում էին Բյուզանդական կայսրության ստորակաները) սպանությունը Հայոց ԿՊ թրվականին (1111 թ. փետրվար—1112 թ. փետրվար)⁹⁹:

⁸⁸ Ղ. Ալիշան, Մխուան, Վեհափի, 1885, էջ 48—50:

⁸⁹ Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, Վեհափի, 1786, Գ. 3, էջ 22—50:

⁹⁰ Մ. Սրմանյան, Ազգագատում, §§ 908, 920—21, 931—32, 934:

⁹¹ Մ.—Յ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 97—167:

⁹² «γεγονότων ἐνβασίλειαι τῆς ἀρμενίας ἐκείνης» (PG, t. 131, p. 1016): Թորոս Ա Ռուբինյանը (եթե նույնացումը ճիշտ է) Բյուզանդական կայսրության սերաստորի տրտղոս է կրում նաև կրմիտածում պահվող մի կնիքի վրա (տե՛ս В. С. Шандровская, К истории армянско-византийских отношений XII в. (по данным сфрагистики), ВОН, 1974, № 4, с. 36—40: Հմմտ. նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Կ. Ք. Երևան, 1944, էջ 346—347):

⁹³ Հմմտ. «Համառոտ պատմութիւն Ռուբինյան իշխանաց» քննարկ հետ, տե՛ս Ստեփան Անեցի, Հավելած Դ, էջ 214:

⁹⁴ Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 318—321, Սմբատ, 1956, էջ 136: Մ.—Յ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 103, 136—137: Հետաքրքիր է այն պարագան, որ Թորոս Ա Ռուբինյանը մինչև այս իրադարձությունը ինամիական կապեր էր հաստատել Մանտալե եղբայրներից մեկի հետ. «Մին ի նոցանէ ունէր ընդ Թորոս միարանութիւն վան ինամութեան» (Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 319):

⁸⁸ M. S., t. III, p. 198.

⁸⁹ Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը մինչև ժբ դարի 80-ական թվականները տարածվում էր գերազանցապես Տավրոսյան լեռներից գահավիժող Մարոս գետի շրջանի ավազանի լեռնային շրջանների վրա:

⁹⁰ Այդ ստումով ուղադրավ են Մանտալե եղբայրների հետ բախման անցուղարձերը: Մասթեոս Ռոմայեցին, պատմելով այդ իրադարձության մասին, Թորոսին հակադրում է բյուզանդական իշխաններին: Մանտալե եղբայրներից մեկը հետևյալ կերպ է ձևակերպում իրենց և Թորոսի միջև քաղաքական ստատուսների տարբերությունը. «Դու Հայ մարդ 'ես, և մեք Հռոմի իշխանք, զի՛նչ կամիս պատասխանի տալ Հռոմոց թողալորին, որ դատես զՀռոմ մարդ» (տե՛ս Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 320):

⁹¹ Այս տեսանկյունից շափազանց ուշադրավ է Ղ. Ալիշանի (Սխուան, էջ 50) տեսակետը (Հմմտ. նաև Մ.—Յ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը ..., էջ 98—99, 140—141, 151—153), ըստ որի Թորոս Ա Ռուբինյանի իշխանության տարիներին թեև նրա կրտսեր եղբայր Լեոնը ճանաչում էր ավագ եղբոր գերազանցությունը, այնուամենայնիվ ինքն էլ ուներ իր սեփական տարածությունները, որոնք ի հակադրություն «Թորոսի երկրի» (Վանքավ Ռարունի, Ռոտաուր ..., էջ 195) կոչվում էին «Երկիր Լեոնի» (Հմմտ. նաև Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 325): Աննա Կոմանենցի բերած Դեաբուլյան պայմանագրում ևս, որպես հավասարների են հիշատակվում Թորոս Ա Ռուբինյանը և նրա եղբայր Լեոնը (տե՛ս АННА КОМНАНА, Алекснада, с. 369):

⁹² Տե՛ս Մ.—Յ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 97, 98—100:

բ) Անավարզա բազար-ամրոցի գրավումը հուլիսից¹⁰⁰ Չնայած Բյուզանդական կայսրութիւնը ցամաքային ուղղակի սահման չունէր Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանութիւնների հետ, սակայն դատելով սկզբը նաղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններից, նշված տարածաշրջանի բազմաթիւ իշխանութիւններ ընդունում էին Բյուզանդական կայսրութիւնից իրենց կախվածութիւնը: Տարօրինակ չէ նաև, որ ժամանակ առ ժամանակ հիշյալ տարածաշրջանում սկզբնաղբյուրները հիշատակում են բյուզանդական ներկայացուցչի առկայութիւնը¹⁰¹:

Իրերի վիճակը փոխվում է 1129 թ. Քորոս Ա-ի և նրա մանկահասակ որդի Կոստանդինի մահից հետո¹⁰², երբ Կիլիկիայի իշխանապետութիւն կառավարման լծակները իր ձեռքն է վերցնում Լևոն Ա Ռուբինյանը (1129/30—1136/7), որը մինչ այդ արդեն տիրում էր Կիլիկիայի որոշ շրջաններին¹⁰³, Բարձրացող Կիլիկիան իշխանապետութիւնը 1129—36 թթ. կենաց և մահու պայքար է մղում Անտիոքի յատինական դքսութիւն դեմ: Բախման հիմնական թատերաբեմը և պատճառը Գալատիայի Կիլիկիան էր, որը առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո անցել էր Անտիոքի յատինական իշխանութիւն հովանավորութիւն ներքո: Այդպես են իրերի վիճակը ներկայացնում ասորի, հույն, հայ և լատին միջնա-

100 Մամուլ Աճեցի, Հավելված, էջ 204, 214: Տե՛ս նաև Մ.—Ն. Փասաւնի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 103—104, հմմտ. Գ. Գ. Микаелян, Киликийское..., 95—100.

101 Այդպիսի եղբայացութեան համար մեծ քանակությամբ նյութ կարելի է հավաքել, սակայն նման ուսումնասիրութիւնը մեր խնդրի մէջ չի մտել: Նշենք միայն երկու դեպք. ա) «իշխանաց իշխանն Քաթուլը, որը Եղեւթայի կոմսութեանը հանձնելով Մարաշը վերադառնում է Կոստանդինուպոլիս (Սմրտոս, 1956, էջ 125): ք) բյուզանդական ստորականեր Մանտալի ձորայրները և այլն:

102 Մանկահասակ զահաժառանգի մահվան մասին հանգամանքներն իսուում է վաճառ Բարունին (տե՛ս Սմրտոս, 1859, էջ 196):

103 Մ.—Ն. Փասաւնի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 98—99:

դարյան պատմագիրներն սկսած Դեաբոյան պայմանագրի ժամանակներից¹⁰⁴:

Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան փոխարարներութիւնները բարեկամական չէին նաև հյուսիսային հարևանի՝ Դանիշմանյան ամիրութեան հետ: Քորոս Ա Ռուբինյանի մահին հաջորդած իրադարձութիւններին մանրամասնորեն անդրադառնում է Միքայել Ասորին. «Այդ տարի¹⁰⁵ մահացաւ Քորոս Հայը, Կիլիկիայի կառավարիչը (gouverneur, détenteur): Նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը: Անտիոքի տեր Բոհեմունդը պատերազմի մէջ քաշեց Լևոնին»¹⁰⁶, Այս իրադարձութիւնների մասին տեղեկացնում է նաև Վիլհելմ Սուրացին, ըստ որի Բոհեմունդ Անտիոքացին արշավել է Հալեպի տեր Ռոդուանի (Rodoan) դեմ¹⁰⁷, որն, համաձայն լատին պատմագրի, ներխուժել էր Կիլիկիա: Նույն դեպքերի մասին Միքայել Ասորին շարունակում է. «էմիր Ղազին այդքան հզորանալով (ayant donc ainsi prevalu), հենց այդ ժամանակ իմացավ Քորոսի մահը և ուղարկեց իր զորքերը Կիլիկիա»¹⁰⁸, Այն պահին, երբ թյուրքերը ներխուժեցին, Բոհեմունդն ու ֆրանկներն էլ ներխուժել էին մի այլ կողմից: Ֆրանկները ոչինչ չգիտեին թյուրքերի ներկայութեան մասին, ոչ էլ թյուրքերը՝ ֆրանկների. սակայն երկու կողմերը՝ թյուրքերն ու ֆրանկները թշնամացած էին հայերին:

104 Մ.—Ն. Փասաւնի, նշվ. աշխ., էջ 122—123:

105 Սելէկյան 1441 թ. համապատասխանում է մեր թվականութեան 1129/30 թվականին:

106 M. S., t. III, p. 227.

107 W. T., t. I, p. 598—599.

108 Գանիշմանյան ամիրութեան այս ազդմարշավը պատմագրութեան մէջ իրավամբ դիտվել է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի եղբորը՝ Արապին ապստան տալու համար Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանութեանը պատժելու համար ձեռնարկված միջոցառում (հմմտ. Մ.—Ն. Փասաւնի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 163—164): Երբեք չի մեկնարակվել հարցի մյուս կողմը. ինչով էր պայմանավորված Ռոդուանի մասնակցութիւնը մէկ հետաքրքրող ազդմարշավին: Կասկած չի կարող, թե սա ինչ որ այլ ազդմարշավ է, քանի որ և Միքայել Ասորու, և Վիլհելմ Սուրացու մոտ Հակատամարտերում սպանվողը Բոհեմունդ Բ Անտիոքացին է:

Մտնելով Անավարդայի դաշտը, թյուրքերը տեսան Բոհեմոնդ-
դին մի քանի հեծյալների հետ, նրանք նրան Հանաչեցին և
ճակատամարտ պարտադրեցին»¹⁰⁹, Միքայել Ասորու այս
վկայությունն ամենաուշագրավ հատվածն այն է, որ պատմը-
վում է, որ Լեոնը հետապնդել է ոչ թե հաղթանակ ստրած
Ղազի Դանիշմանյանի գորաշոկաաներին, որոնք իրենց հետ
տանում էին սպանված Բոհեմոնդ Բ-ի (1126—1130) գլու-
խը, այլ «Լեոնն էլ իր հերթին դավթեց կիրճերն ու ոչնչացրեց
մի խումբ ֆրանկներ»¹¹⁰:

Միքայել Ասորու և Վիլհելմ Սուրացու այստեղ բնվող
հատվածների բովանդակությունից մեզ թվում է կարելի է
կատարել միայն հետևյալ հնարավոր ենթադրություններ, թե՛
Դանիշմանյան ամիրությունն և թե՛ Հալեպի ամիրության գոր-
քերը զեկավարում էր Բողոսանը, իսկ ամիր Ղազին անձամբ
չէր մասնակցում 1129/30 թ. կիլիկյան ներխուժմանը, քանի
որ այդ ժամանակ պատերազմում էր Հովհաննես Բ Կոմնե-
նոսի բանակի դեմ Դանգրա քաղաքի և Կասաամոն ամրոցի
շրջանում¹¹¹: Վիլհելմ Սուրացին Բոհեմոնդ Բ Անտիոքացու
և մասնակցական զորքերի բախման վայրը անվանում է
Portus Pallorum (ճ. ֆ. Pré des Pailles), իսկ Միքայել
Ասորին Ղազի Դանիշմանյանի զորքերի և Անտիոքի իշ-
խանի գլխավորած բանակի առճակատման վայրը՝ Անա-

վարդայի դաշտը¹¹²: Կարելի է ենթադրել նաև, որ Ղազի
Դանիշմանյանը ռազմական դաշինք է կնքել Հալեպի տիրոջ՝
Զանգու հետ և նրանց միացյալ բանակը Բողոսանի գլխավոր-
ությունը հարձակվել է Անտիոքի դրսության և Դաշտային
Կիլիկիայի վրա:

Զնայած մի քանի տարի այս ղեկավարից առաջ Բուրքին-
յան իշխանությունը Քորոս Ա-ի գլխավորությունը մասնակ-
ցում էր Արապի ստեղծած հակադանիշմանյան զինակցու-
թյանը (1125—1127), այժմ, երևում է, որ Լեոն Ա Բուրքին-
յանը Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի իշխանության հավակ-
նություններին հակահարված տալու միտումով և երկրի դաշ-
տային հասվածը գրավելու մտադրությամբ, հակվում է դե-
պի Դանիշմանյան ամիրությունը¹¹³, եթե այս ղեկավարի առի-
թով վերհիշենք այդ տարիներին Փոքր Ասիայում տիրող քա-
ղաքական կացությունը, երբ Բյուզանդական կայսրությունը

¹⁰⁹ M. S., t. III, p. 227.

¹¹⁰ Ղ. Ալիշանի մոտ (Միտան, էջ 50) խոսված է Լեոն Ա Բու-
րքինյանի գործերի ժամանակագրությունը վերականգնող իրադարձու-
թյունները թվագրելով 1131 թ., հայադեղը գրում է. «այսպես, ըստ ոմանթ
սանելի, գտնալ ջնդի երեսասարդ Բրեճին Անտիոքայ Բ Գեմոնդի՝ միա-
բանեցա ընդ Զանկի գոռ ամիրայե Հալեպայ, ե՛հար խորտակեաց զգորս
նորս, յորում խոսն մարտին սպանեալ և կոտափնատեալ բարձաւ ինքն
իսկ Բրեճնն այն (նույն տեղում): Մեզ թվում է, որ ակամափոր հայա-
դեղը վկայությունը քաղել է Վիլհելմ Սուրացու երկասիրությունից, փոխա-
րինելով Հալեպի տեղ Բողոսանի անունը Մոսուլ-Հալեպի տեղ Զանգու անունով
Քացի այդ Ղ. Ալիշանին ծանոթ չի եղել Միքայել Ասորու (այն ժամանակ
անհայտ) ժամանակագրության ասորերեն տարբերակի վերաբերյալ վկա-
յությունը, ըստ որի ամիր Ղազին է շախախել Բոհեմոնդ Բ Անտիոքա-
ցու զորաբանակը Կիլիկիայում և սպանել նրան Զանգու և Ղազի անուն-
ների այս թվացյալ շիտթը նկատել է Ս. Պապիկյանը (տե՛ս Հայերը և
խաչակիրները, 2Ա, 1963, էջ 70), սակայն նա էլ 1132/3 թ. իրադարձու-
թյունների մասին Սմառտի մոտ պահպանված վկայությունն է նույնաց-
րել վերահիշյալ ղեկավարի հետ Ս.—Ս. Քասունին թեև օգտագործում է
Անանտն Ասորու, Բար Երբեսի և Վիլհելմ Սուրացու վկայությունները,
այնուամենայնիվ որևէ կերպ չի արձագանքում վերաբերյալ իրադարձու-
թյուններին այսպես կոչված Հալեպի տեղ Բողոսանի մասնակցության մա-
սին Վիլհելմ Սուրացու հիշատակությունը (տե՛ս Ս.—Ս. Քասունի, Կիլիկիայ
հայկական իշխանագծությունը, էջ 170—180):

¹⁰⁹ M. S., t. III, p. 227.

¹¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹¹ Նույն տեղում: Այս ղեկավարից առաջ Միքայել Ասորին պատմում
է Ղազի Դանիշմանյանի հաղթությունների մասին Կապադոկիայում, որ
Ղազին դառնում է թյուրքերի միանձնյա իշխող և սպա՝ Բյուզանդական
կայսրության պաշտոնյա Կասանուսը որոշ սեծովյան ամրոցներ է տալիս
նրան և անցնում Ղազիի մոտ ծառայության (M. S., t. III, p. 227, հմմտ.
նաև F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 80—81): Զնայած հայտնի
չէ, թե հատկապես Պափլագոնիայի որ շրջանների տերն էր Կասանուսը,
այնուամենայնիվ հասկանալի է, որ այդ գրավումները հարվածում էին թյու-
րանդական կայսրության կենսական շահերին: Դրա ամենավաղ վկայու-
թյունը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ժՔ դարի 30-ական թթ. մղած պատե-
րազմներն են տիրանալու համար մերձսեծովյան շրջաններին և հատկապես
Կասամոն ամրոցին և Դանգրա քաղաքին:

քոյոք ճիգերն էր գործադրում վերակսելու սնծովյան ակերի գրավումը, ապա՝ ակնհայտ կրտսնա, որ Լեոնը իր գործողութուններով օգնելով Ղազի Դանիշմանյանին, Բյուզանդական կայսրության այդ տարիների ամենատխերիմ հակառակորդին, փաստորեն քալ էր կատարում Բյուզանդական կայսրության օտորակալի կարգավիճակից դուրս գալու և Դանիշմանյան ամիրության կողմը անցնելու համար¹¹⁴։ Հարց է առաջանում. արդյոք Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Բ-ը չէ՞ր համաձայնեցրել իր գործողությունները Բյուզանդական կայսրության հետ։

Անտիոքի երիտասարդ իշխանի անհեռատես գործողությունները և նրա մահը (1129/30) բացասական հետևանքներ ունեցան Անտիոքի խաչակրաց իշխանության հետագա պատմության վրա. հիշյալ բախման հետևանքով բաղաբը կորցրեց իր իշխանին և մինչև 1136 թ. ենթարկվելով մերթ Երուսաղեմի թագավորներ Բալդուին (Պաղատին) Բ-ի¹¹⁵, ապա (1131 թ. հետո)՝ Յուլք Անժուացու, երբեմն էլ Եղեսիայի կոմսի՝ Զուլին Բ-ի իշխանությունը, զրկվեց ինքնուրույն գործելու հնարավորությունից¹¹⁶։ Իշխանության լծակները իր

¹¹⁴ Հովհաննես Բ Կոմենենոսի առաջին կրիկյան ռազմաքաղաքականական Միջալի Իտալիկոսը իր «Ներքողանում», ուր փաստարանում է այս կայսեր 1135—1139 թթ. Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկյանում կատարած մեծագործությունները, ուղղակիորեն վկայում է, որ Լեոն Ա Ռուբինյանը «Ներծելով բյուզանդական զինակալությունը իրեն թագավոր է օծել (Հ. Մ. Բարթիկյան, Միջալի Իտալիկոսի «Ներքողանում» և Կիլիկյանի Հայոց առաջին թագավորի խնդիրը, ՊՔԷ, 1934, № 1, էջ 218)։ Միջալի Իտալիկոսի մտտ ակնարկ իսկ չկա հայ-գանիշմանյան դաշինքի մասին։ Բյուզանդական մատենագիրը մտահոգված է միայն մեկ հանգամանքով, թե կրք վերջապես ողջ արևելքը կենթարկվի կայսերական ուժին։

¹¹⁵ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. I, p. 675.

¹¹⁶ Հետաքրքիր է այն պարագան, որ Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Բ-ը, իշխանուհի Ալիսի հայրը, ստիպված է լինում միջամտել Անտիոքի ներքին գործերին, իր վրա վերցնել անշահահաս իշխանագրասարը Կոստանդի խնամակալությունը, և Անտիոքի խաչակիր իշխանության կառավարումը հանձնում է քաղաքի երեսներին (Ս.—Ս. Փոստոլի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 181, W. T., t. I, p. 599—600, 613—614, R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 9—13)։

ձևերն առած Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու այրի Ալիսը փորձեց օգտագործել ամուսնու մահից հետո ստեղծված իրադրությունը և ինքնիշխան դառնալ¹¹⁷, նույնիսկ բազաք հրավիրեց Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկ Զանդուն¹¹⁸, սակայն Երուսաղեմի թագավորը և Եղեսիայի կոմսը կարողացան կանխել Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների դիսին կախված աղետը ու իրենց գործերն ավելի շուտ մաքրեցին Անտիոքը։ Նրանց միջամտության շնորհիվ Անտիոքի դրսևության ժառանգորդուհի հռչակվեց Բոհեմունդ Բ-ի անշահահաս դուստրը, Երուսաղեմի թագավորի և Եղեսիայի կոմսի խնամակալության նկրթ¹¹⁹։

Ինչպես վերևում տեսանք, Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու մահվան իրազարժությունից մեկ տարի անց, 1130/1 թ., ըստ Միքայել Ասորու տեղեկության, Դանիշմանյան Ղազին կերպին արշավում է դեպի Կիլիկյան հայկական իշխանություն։ Այս անգամ Ղազին նպատակադրվել էր խափանել Բյուզանդական կայսրության հետ Ռուբինյան իշխանության համատեղ գործողությունները, հակաբյուզանդական և հակալատին դաշինքի մեջ ներգրավել Լեոն Ա Ռուբինյանին. «Լեոնը ենթարկվեց. նա երզվեց այլևս չմտնել, ոչ էլ մարդիկ ուղարկել ամիր Ղազու երկիրը և ամեն տարի հարկ տալ Ղազին»¹²⁰։ Չնայած որ ասորի պատմիչը այնուհետև ավելացնում է «Լեոնը խաբեց և ոչինչ չտվեց»¹²¹, այնուամենայնիվ այս հաշտությունը բավական լուրջ դաշինք էր ընդդեմ Դա-

¹¹⁷ Ալիսը 1129—1136 թթ. մի քանի անգամ փորձեց իշխանության դուրս անցնել Անտիոքում։ Այդ զեպքերին անդրադարձել են հայագիտական գրականության մեջ Ս. Պապիկյանը (ՀԱ, 1933, էջ 70—72, 74, 77—78) և Ս.—Ս. Փոստոլին։ Այդ մասին տե՛ս նաև R. Grousset, Histoire des Croisades, t. I, p. 671—678; t. II, p. 9—13.

¹¹⁸ Այլ մասին տեղեկացնում են ոչ միայն մուսուլմանական պատմագիրները (N. Ellsöeff, Nur ad-Din, t. II, p. 343), այլ նաև Վիլհելմ Մուրացին (W. T., t. I, p. 612—613, հմտ. R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 9—13).

¹¹⁹ Տե՛ս R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 13.

¹²⁰ M. S., t. III, p. 230.

¹²¹ Նույն տեղում։

նիշմանյան ամիրության հետ պատերազմական գործողությունների մեջ գտնվող Բյուզանդական կայսրության, Այդ մասին է վկայում իրադարձությունների հետագա ընթացքը: Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը դրանով ազդարարում էր, որ այնևս Հովհաննես Բ-ի դաշնակիցը չէ և դուրս է գալիս Բյուզանդական կայսրության ստորակալի կարգավիճակից: Ինչպես վերևում տեսանք, նման հետևության ապացույց է նաև Բյուզանդական կայսրության դեմ գործող խրամավորման հետ դաշնակցելու պարագան, այն փաստը, որ և՛սն Ա-ը Դաշտային Կիլիկիայում տարածքներ է շնորհում Հովհաննես Բ-ի դեմ ապստամբած, և կայսրությունը լքած Իսահակ Կոմնենոսին: Սակայն շուտով, մեզ անհայտ պատճառներով, և՛սն Ա Ռուբինյանը զաղարում է հովանավորել Իսահակին և նա փախչում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի մոտ¹²²: Չնայած այս դիպվածին, պետք է մտածել, որ և՛սնը շարունակում էր մնալ հակաբյուզանդական խմբակցության մեջ: Մեր այս ենթադրությունը հաստատող վկայություն է բերում Միքայել Ասորին, ժամանակագրության հետագա շարադրանքում. «Հույների արքան իր կողմից շարացած դուրս եկավ թյուրքերի և հայերի դեմ»¹²³:

և՛սն Ա Ռուբինյանը 1132 թ. փորձում է օգտվել դանիշմանյան Ղազիի հետ կնքած հաշտության պայմանագրից և ներխուժում է Դաշտային Կիլիկիա ժամանակագիր Սամուել Անեցին և տարեգիր Սմբատ Սպարապետը գիտեն այդ զեպքերը, սակայն հակասում են միմյանց ժամանակագրության խնդրում: Սամուելը մեզ հետաքրքրող իրադարձությունը թրվազրում է բրիտանական ՌՆԼԳ (1133 թ.) և Հայոց ՇԶԹ (1130 թ. դեկտեմբեր 17—1131 թ. դեկտեմբերի 16) թվա-

կաններով. «էառ և՛սն զբաղաբան Կիլիկիոյ զՄսիս, զԱտանայ և զՏարսուս և բանգի տէր ոչ գոյր Անտիոքայ՝ յարեան ֆուանկր ի վերայ նորա անձնագիր լինելով տապալեցին զերկիր»¹²⁴: Սմբատի երկի համառոտ խմբագրությունները որոշ կրճատումներով և տեղ-տեղ հավելումներով կրկնում են ընդարձակին. «Ե թուին ՇԶԱ (1132 թ. դեկտեմբերի 17—1133 թ. դեկտեմբերի 15) և՛սն որդի Կոստանդեայ էառ զբաղաբան Կիլիկեցոց զՄսիս, զԱտանա, զՏարսուս. և յարեան ազգն ֆուանկաց ի վերայ նորա. շարաբարուքն այնքիկ անձներնտիր լինելով տապալեցին զերկիր»¹²⁵:

Այս դեպքերի թվագրման խնդրում մենք հակված ենք քնդունելու Սմբատ Սպարապետի առաջարկած 1132 թ., որովհետև և՛սն Անեցիում ենք, թե այս իրադարձությունները կապված են Իսահակ Կոմնենոսին Կիլիկիայից վտարելու անցուղարձերի և Կիլիկիայի հայկական պետությունը ինքնակախ հայտարարելու փաստի հետ: Սամուելը և Սմբատը թեև չեն հիշատակում թե որ պետական միավորումներից գրավվեցին վերոհիշյալ քաղաքները, այնուամենայնիվ նշում են, որ և՛սնը դրանից անմիջապես հետո բախվել է ֆրանկների հետ: Սամուելը հակված է Կիլիկիայի հայկական իշխանության վերոհիշյալ բախումը կապել Անտիոքի յատինների հետ, որոնք այդ ժամանակ իշխան լուծենին: Միքայել Ասորին խոսում է միայն Մոպսուեստիա (Մսիս) և Ազանա քաղաքները Իսահակ Կոմնենոսից ետ վերցնելու մասին¹²⁶:

վերևում մեզ բերված վկայությունները կարելի է հասկանալ այլպես. և՛սն Ա Ռուբինյանը Իսահակ Կոմնենոսից յուրմ է Մսիս և Ազանա քաղաքները, իսկ Տարսուսը գրավում է Անտիոքի յատին իշխանությունից: Չհանդուրժելով Ռու-

¹²² Նույն տեղում, էջ 230—231: Այլ կերպ է այս իրադարձությունը մեկնարանում Գ. Միքայելյանը: Բերելով Միքայել Ասորու տեղեկությունը, նա եզրակացնում է, որ «և՛սնը 1132 թ. խից հույներից այն ամենը, ինչին նրանք տիրում էին Կիլիկիայում, այդ թվում Մամեստիան և Աղուան, որոնք դրանից ոչ շատ անաչ գտնվում էին նրա իշխանության ներքո և հանձնվել էին Իսահակի օրդուն» (տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, ИСТОРИЯ..., с. 100):

¹²³ M. S., t. III, p. 232.

¹²⁴ Սամուել Անեցի, էջ 129 (այս հատվածը, անշուշտ, հետաձուտ է):

¹²⁵ Սմբատ, 1956, էջ 159: Սմբատ Գունդատարի (Սպարապետի) երկի համառոտ խմբագրությունը ըստ փարսկյան (1859, էջ 92—93) և յուսկոպյան (1858, էջ 79) հրատարակությունների, սնի հետևյալ տեսքը. «Ե թուին ՇԶԱ պարսի (և՛սն էառ զբաղաբան Կիլիկեցոց՝ զՏարսուս և զԱտանա և զՄսիս. և յարեան ազգն ֆուանկաց ի վերայ նորա. և անձներնտիր լինելով՝ տապալեցին զերկիրն»:

¹²⁶ M. S., t. III, p. 231.

բինյան իշխանության հզորացումը Գաշտային Կիլիկիայում, Անտիոքի և Երուսաղեմի (Երուսաղեմի թագավորը Անտիոքի իշխանադատեր խնամակալն էր) իշխանությունների միացյալ զորքերը ներխուժում են Լեոն Ա-ի տարածքները և իրենց զոհարելով, կործանում, քարուքանդ են անում երկիրը (Գաշտային Կիլիկիայի շրջանը), ասնձնադիր լինելով տապալեցին զերկիրս:

Սրանից հետո ավելի են սրվում Լեոն Ա Ռուբինյանի փոխհարաբերությունները Անտիոքի լատինական իշխանության հետ: Սամուել Անեցին վերոբերյալ հատվածից հետո գրում է. «Եւ ի ՇԶ (1131/2) ամին էառ Լեոն դբարն Սարւանդի և եղև խոռվութիւն ի մէջ Ֆոանկին և Լեոնի, Իսկ Լեոն և իւր քուրորդին եղևն ի մի կողմն, և թագաւորն և զօրքն Անտիոքայ ի մի կողմն, և աւերեցին զաշխարհն Կիլիկիոյ, և զկնի նոցա անօրէն ազդն Իսմայէլի եկին և գերեցին զազգն-քրիստոնէից անհամար բազմութեամբ և կրկին աւերեցաւ աշխարհն Կիլիկիոյ»¹²⁷: Այս նույն վկայությունը Սմբատի Ա՛ ընդարձակ, Ա՛ համառոտ խմբագրությունները թվագրում են ՇԶ՛ (1135 փետրվարի 16—1136 թ. փետրվարի 15) թվականով¹²⁸, Մենք հակված ենք այս անցուդարձերը թվագրել 1133/4 թվականով: Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը և Սմբատի Տարեգրության ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների զուգադրումից հայտնի է դառնում, որ Լեոնը, գործելով Անտիոքի լատինական իշխանության դեմ, կա-

¹²⁷ Սամուել Անեցի, էջ 129:

¹²⁸ Եւ թուին ՇԶ՛ էառ Լեոն որդի Ռոլբրի (պարոն Լեոն էառ) որերդն Սարւանդաւ (զՍարուանդիքարն), և եղև խոռվութիւն մեծ ի մէջ Լեոնի և Ֆոանկին: Եւ եղև Լեոն (պարոն Լեոն) և իւր քուրորդին (քեռորդին) մի (ի մի) կողմ (կողմն), և թագաւորն և Անտիոքու հեծեալն (եւ թագաւորն Երուսաղեմի և Անտիոքայ) մի կողմ (ի մի կողմն), և անօրէնք այլ զկնի նոցա (ՉԺԲ. և ...նոցա), և աւերեցին զաշխարհս (զերկիրս Կիլիկիոց), և գերեցին զքրիստոնէալքն անհամար բազմութեամբ (եւ ազգն թուրքին զկնի նոցա զերեաց զազգն զքրիստոնէից անհամար և շատ): Հմմտ. Սմբատ, 1956, էջ 159—160: Փակագծում արված են Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրության տարբերակները (Հմմտ. Սմբատ, 1858, էջ 79—80, էջ 93):

րողանում է նրանից խլել Սարվանդիքար ամրոցը: Մեր ուսումնասիրության համար ուշագրավ է այն պարագան, որ երբ Երուսաղեմի թագավորը և Անտիոքի հեծելազորը ներխուժում են Կիլիկիա, Լեոնին դաշնակցում է նրա քրոջ որդին՝ Եղեօսայի կոմս Զոսլին Բ-ը (1131—1150), Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության և Եղեօսայի կոմսության դաշնակցային փոխհարաբերությունները նկատելի են դեռևս Զոսլին Ա-ի իշխանության ժամանակաշրջանից, երբ վերջինս, ըստ Անանուն Ասորու, փորձում է 1131 թ. խոչընդոտել Ղազի Գանիշմանյանին ներխուժել Ռուբինյանների տարածքները¹²⁹, Այնուամենայնիվ Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության և Եղեօսայի կոմսության միացյալ զործողությունները չեն կարողանում արգելել Երուսաղեմի թագավոր Տուլք Անժուացուն (1131—1143) ավերել Կիլիկիան: Այս դեպքերին, ինչպես տեղեկացնում են սկզբնաղբյուրները, հաջորդում է թյուրքերի ներխուժումը դեպի Կիլիկիա, որոնք գերեվարում են անհամար քանակությամբ քրիստոնյաների և կրկին ավաճառությունների են ենթարկում երկիրը¹³⁰:

Ահա հենց այս պահից էլ սկսվում է Վասիլի՝ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի Լզրոք և Կարկառի նախկին տեր Միքայել Հայի՝ Կոստանդնի որդու Միչև պաշարը Կարկառ ամրոցի համար: Միքայել Ասորին այդ իրադարձությունների մասին պատմում է. «1447 (1135/6 թ.) հայերը և Փրանկները սկսեցին պատերազմել: Բալաքի ժամանակ Միքայել Հայը դուրս էր եկել Գարգարի ամրոցից և նրան էր թողել այն (Գարգարը—Ա. Բ.): Բալաքի մահից հետո նա (Միքայելը—Ա. Բ.) այն կրկին վերագրավեց և այնտեղ հաստատվեց»¹³¹: Այն ժամանակ Սիբարեբեկի մարդիկ¹³² (les gens de Sibaberek)

¹²⁹ Անանուն Ասորի, էջ 75:

¹³⁰ Մեզ համար անհայտ է, թե որ պետական միավորման զորքերին է նկատի ունեն պատմագիրները: Սակայն ամենայն հավանականությամբ խոսքը վերաբերում է Գանիշմանյաններին:

¹³¹ Այս դեպքերի մասին տե՛ս Մատրեոս, էջ 357—359, Հմմտ. նաև Սմբատ, 1956, էջ 155:

¹³² Սիբարեբեկը կուլում է նաև Սամկոտ կամ Սահուկատ, եպիս-

պատերազմի մեջ մտան նրա դեմ. նա ավարտեց նրանց գլուխները. իսկ նրանք՝ վերջինիս (Միքայելի գլուխները—Ա. Բ.): Մի պահ թյուրքերը նրան հետապնդեցին մինչև Ցիցոնայի (Zizona)¹³³ մոտակայքը, եփրատի ափերի վրա. նրանք (թյուրքերը) նրան (Միքայելին—Ա. Բ.) շրջապատեցին բոլոր կողմերից, և նա չկարողացավ փրկվել: Այն ժամանակ նա մի բարձր ժայռից նետվեց գետը, ծածկված իր զրահով և վահանն էլ ձեռքին: Նա սուղվեց մինչև ջրի հատակը, աղա դուրս եկավ և թաքնվեց մի ծածկապատում, սրն այնտեղ էր գտնվում: Նա շմահացավ: Ապա նա տվեց Գարգարը Զոսիին և նրանից ստացավ Աոֆարոսը (Sopharos)¹³⁴, Զոսիինը վաճառեց Գարգարը 500 դինարով Վասիլին, հայերի կաթողիկոսի եղբորը: Դրանից հետո Միքայելը փոշմանեց և մտածեց վերադարձվել այդ բաղաբը: Քանի որ Զոսիինը դրան չհամաձայնեց, նա (Միքայելը—Ա. Բ.) հաժարեց մի բանակ, ներխուժեց և ավարտեց Քեստնի երկիրը: Ֆրանկները նրա գեմ էլան և նա հանկարծակի սպանվեց: Գարգարի տեր Վասիլը՝ ֆրանկների կողմից հետաքննելով, գնաց գտնելու Աոն Հային, որը Կիլիկիայում էր և զարձակ նրա փեսան: Նա միավորեց հայերին և եկավ հարձակվելու ֆրանկների վրա, որոնք Փարզամանում էին (Pharzaman)¹³⁵: Այնտեղ բազմաթիվ հայեր սպանվեցին: Այն ժամանակ թյուրքերը տեսնելով, որ հայերը և ֆրանկները իրար հետ պատերազմում են, ուղարկեցին Աֆշին անունով մի դաժան մարդու, որը ավարտեց Քեստնի շրջանը. տեսնելով, որ ոչ ոք իրենց դեմ չելավ, նրանք առաջացան ավարտելով մինչև Անտիոքը¹³⁶: Այնուհետև Միքայել Ասորին պատմում է, որ

կոպտասնիստ քաղաք է Ամիդ և Սամոսատ քաղաքների միջև, այսօր՝ Սուֆերիկ (Տմու. Մ. Տ., I, Գ. 68-):

¹³³ Բաղաբը թեև ըստ աղբյուրի տեղադրված է եփրատի ափին (sur les rives de l'Euphrate), սակայն տեղադրությունը մեզ անհայտ է:

¹³⁴ Ամրոց Սամոսատի շրջանում (Մ. Տ., I, Գ. 69-):

¹³⁵ Տեղադրված է եփրատյան մարզում, Ռաբանի մոտ (Մ. Տ., I, Գ. 58+):

¹³⁶ Մ. Տ., I, Գ. 244—245.

Թյուրքերը կրկին ներխուժում են Հյուսիսային Ասորիքի լատինական իշխանությունների սահմանները և հասնում մինչև Լատոդիկե, սակայն ուտելով Ռոննա գետի ձուկը, շատերը հանկարծամահ են լինում և նույնիսկ գերիներին թողնելով փախչում են: Այս դեպքերի մասին այլուստ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Միայն հայկական սղաղնադրույրներն են, որ գալիս են փոքր ի շատև հաստատելու Միքայել Ասորու տեղեկությունները: Մեղ հետաքրքրող իրադարձություններին անդրադարձել են Սամուել Անեցին և Սմբատ Սպարապետը: Պետք է այտուեղ նշել, որ Սմբատի երկի համառոտ խմբագրությունը և Սամուել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրից մեկը¹³⁷ գրեթե նույն ձևով են ավանդում մեզ հետաքրքրող իրադարձությունը¹³⁸, իսկ Սմբատի ընդարձակ խմբագրությունը հակասում է նրանց¹³⁹.

Ինչով են նույնանունով Միքայել Ասորու և հայ ժամանակագիրների վկայությունները. փորձենք որոշել այդ իրադարձությունների տեղն ու դերը Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության պատմության համար: 1133/4 թ. իրադարձությունների մասին խոսելիս մենք տեսանք, որ Աոնը Եղեսիայի կոմսի հետ միասին դաշնակցում էր ընդդեմ Երուսաղեմի թագավորի և Անտիոքի լատին իշխանության: Չնայած որ Եղեսիայի կոմս Զոսին Բ-ը Աոնի քրոջ որդին էր, նրա հետ Ռուբինյանների դաշինքը հաստատուն չէր:

¹³⁷ Սամուել Անեցու Ա. Տեր-Միքելյանի կաղնած բնագրում 9 նիշով օգտագործված ձեռագիրը համապատասխանում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1486 ճառագանին (հին համարը՝ 1703):

¹³⁸ «Ի թուրք շոն (1138 փետրվարի 16—1137 փետրվարի 14) պարոն Աոն խանգորուց Պաղտին՝ տէրն Մարաշայ» (Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 93): Սամուելի ժամանակագրության ՄՄ 1486 ձեռագրում լի պահպանվել իրադարձության բվակաճը (Սամուել, էջ 128):

¹³⁹ Սմբատի Տարեգրության ընդարձակ խմբագրությունը այս դեպքերի մասին գրում է. «Ի թուրք շոն տէրն Մարաշայ Պաղտինն խանգրեաց գլխոն որդին Ռոբրինայ...» (Սմբատ, 1956, էջ 160): Մեր կարծիքով, Սմբատի Տարեգրության ընդարձակ խմբագրության մեջ, շիրթմամբ Աոնի արածը վերադրվել է Պաղտինին: Հակասակ կարծիքին է Ս.—Ն. Քառունին (Կիլիկիայի հայկական իշխանագետությունը, էջ 198):

1135 թ.¹⁴⁰ Կարկասի տեր Վասիլը (Գրիգոր Գ Պահլավ-
 փունի կաթողիկոսի եղբայրը) Եղեսիայի կոմսոթյունից 500
 դինարով գնում է Կարկաս (Դարգար) ամրոցը, սակայն դրա
 նախկին տերը՝ Միքայել Հայր, փորձում է զենքով տիրանալ
 ժամանակին իրեն պատկանած ամրոցին և ավարտում է
 Քեսունի շրջանը: Ֆրանկները (այստեղ պետք է հասկանալ
 միայն Անտիոքի դքսության զորքը) պատերազմում են Մի-
 քայելի դեմ և պառնում նրան: Իր տիրույթներից վտարվում
 է նաև Վասիլը և հեռանալով, դաշինք է կնքում Կիլիկիայի
 իշխան Առնի հետ, ու դառնում է նրա փեսան¹⁴¹: Այդ ըն-
 թացքում ֆրանկները Մարաշի և Քեսունի իշխանությունը
 հանձնում են Պաղատի Մարաշացուն, որի մասին մինչ այդ
 որևէ վկայություն անհնար է գտնել միջնադարյան սկզբնաղ-
 բյուրներում¹⁴², Միացյալ հայկական ռազմական ուժերը հար-
 ձակվում են Փարզամոնի մոտ բանակ դրած լատին բանակի
 վրա: Հայերը մեծ կորուստներ են ունենում: Օգտվելով հա-
 յերի և լատինների ռազմական բախումից, թյուրքերը ներ-
 խուժում են Քեսունի շրջանը և ավարտելով հասնում են
 մինչև Անտիոք: Կարելի է ենթադրել, որ թյուրքերի կողմից
 ուղարկված Աֆշինը¹⁴³ կամ Դանիշմանյան մելիք Մուհամե-

դի, կամ էլ Հալեպի և Մոսուլի տեր Չանգու զորավարներից
 մեկն էր: Այս առումով ուշագրավ է Միքայել Ասորու այն
 վկայությունը, որ այդ ժամանակ Դանիշմանյան ամիրու-
 թյունը Բաղդատի խալիֆից և Խորասանի սուլթանից թա-
 գավորության (մելիքության) առանձնանշաններ էր ստացել,
 քրիստոնյաների դեմ մղած սուրբ պատերազմը (չահազ) ղե-
 կավարելու համար: Մեր ենթադրությունը, թե վերնում հի-
 շատակված Աֆշինը Դանիշմանյան զորավար է, ավելի հա-
 վանական է զառնում, երբ նկատի ենք ունենում 1136/7 թ.
 Գրիգոր Երեցի Տարեգրության մեջ իրադարձությունների նկա-
 րագրությունը, «Յամս շրջագայութեան տումարիս Հայոց ՇՁԾ
 (1136 թ. փետրվարի 16—1137 թ. փետրվարի 14) և կն Մահ-
 մատ սուլտանն¹⁴⁴, որդի Ամր-Խազկին՝ որդու Դանիշմա-
 նին, սա եկեալ բազում զօրօք յաշխարհն Մարաշայ և եկեալ
 իշա ի վերայ Քեսուն քաղաքի և այրեաց զէնս զեղիցն և
 վանորէիցն ի ժամանակս կթոց այգեստանացն, և նստեալ
 ատուրս վեց ի վերայ քաղաքին, ոչ պատնէշ կանգնեալ կամ
 մեքենայս, և ոչ նետածիգ եղեալ, այլ լռելեայն նստեալ, հա-
 տանելով զշուր գետոյն և կոտորելով զբուրաստանսն՝ այսր
 անդր ասպատակ ունելով և զտու և զաւար յինքեանս կու-
 տելով¹⁴⁵, Այդ հարձակման սարսափից քաղաքացիները
 նույնիսկ թողնում են «շարտաքին պարիսպն», սակայն թըշ-
 նամին «ոչ հտ հրաման զօրացն պատերազմաւ զքաղաքն
 (առնուլ—Ա. Բ.), այլ արդ ի յաւուր ուրբաթու, որ էր օր
 յարշարանաց փրկչին մերոյ, եղև աղաւտութիւն քաղաքին
 Քեսուն¹⁴⁶, Մուհամեդ Դանիշմանյանը այրում է Կարմիր

140 Թվականը մենք ենք վերականգնում:
 141 Գրիգոր Գ կաթողիկոսի եղբոր՝ Վասիլի հետ կնքված այս դա-
 շինքը պետք է գտնել որպես փոխհամաձայնություն Մովսես (Տուրքի
 զավառ) հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանի և Ռուբինյան իշխանու-
 թյան միջև:
 142 Պաղատի Մարաշացու գործունեությունը մասնակի հեռադրություն
 չի ենթարկվել խաչակիրների պատմությանը զբաղվող հետազոտություննե-
 րի կողմից: Այս իրադարձության մասին (R. Grosset, Histoire des
 Croisades, t. II, p. 5.):
 143 Կրոյ Կահնի աշխատանքում խառնում է այս Աֆշինի մասին, սա-
 կայն այստեղ էլ չի սովորում, թե նա որ թյուրքական պետական միավորման
 անունից է գործել: L'encouragement est trop beau pour les Turcs;
 le même Afchin que vient d'illustrer le raid de Laitakié piller la
 plaine de Kalsoûn, où peu après lui succède une armée d'antichmen-
 dite; quant à Gargar, les Francs la gardèrent, mais ne purent em-
 pêcher Dâouîd de Hich Kaïfâ et Khartpert d'occuper Bâbalou* (Cl.
 Cahen, La Syrie, p. 356):

Պարզ երևում է, որ Կրոյ Կահնը Աֆշինի և Դանիշմանյանների միջև
 որևէ կապ չի տեսնում: Հնարավոր է կատարել երեք ենթադրություն.
 ա) Աֆշինը Դանիշմանյան զորավար է, ք) Մոսուլ-Հալեպի աթաբեկու-
 թյան զորավար է, գ) Աֆշինը Ամրդի կամ Մարդինի Արտուրյան ամի-
 րաթյան զորավարներից է:
 144 Գրիգոր Երեցը սուլթան է կոչում Դանիշմանյան ամիր Մուհամե-
 դին (1134—1142): Դանիշմանյան ամիրությունը սուլթանի տարբերա-
 նշաններ է ստացել դեռևս Չաղու կենդանության օրոք: Այդ մասին տե-
 ղեկացնում է Միքայել Ասորին (M. S., t. III, p. 237):
 145 Մատթեոս Ումայեցի, էջ 367:
 146 Նույն տեղում, էջ 368:

վանքը. «գիրքն իմս միանձանց և մանրեալ զնշանս տէրու-
նական քարանց և փայտից, գերի վարեալ զերկաթէն զէնս և
զպղնձեղէնս, ի յերկիր կործանեալ զսնդան սրբութեան հացի՝
փշրեաց և զդուռն գեղեցկահիւս յօրինուածոյ և զայն ընդ
ինքն բարձեալ տանելով յաշխարհն իրեանց ի տես հարճից
և ոսմկաց իբրև զԲաբելոնցին զայն»¹⁴⁷: Պատմիչը բացատ-
րում է նաև այս շուտափութ փախուտյան պատճառը. «Եւ
Մահմադան զնաց փութանակի յաւուր ուրբաթու, որպէս ասա-
ցաք, քանզի համբաւ եհաս ի լսելիս նորա յաղագս թագա-
ւորին շոտմոց, թէ դիմեալ դաս յօգնութիւն պաշարեալ քա-
ղաքին Քեանոյ՝ մերոյ իշխանին Պաղտունին կոչեցելոյ, մաղ-
թելով առ ոտս նորա, զի յաւուրն յայնոսիկ մերձ էր թագա-
ւորն Յունաց յԱնտիոք՝ աւարելով զՏանկաստան և բարձեալ
էր զիշխանութիւն մերոյ իշխանին Լեոն կոչեցելոյ, և զքա-
ղաքս և զբերդիս ամուրս յինքն գրաւեալ և զնա առեալ տա-
նէր յաշխարհն Յունաց յայնկոյս ծովուն ի սահմանս Ասիաց-
ւոց աշխարհին»¹⁴⁸:

1136 թ., մինչև բյուզանդացիների դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք կատարած ռազմարշավը, Անտիոքի լատինները կարողանում են խարեւելումը գերել Լեոն Ա Ռուբինյանին: Այս իրադարձությունը Սմբատ Սպարապետի Տարեգրության ընդարձակ խմբագրությունը թվագրում է Քեսունի և Մարաշի տէր Պալատիի գեմ Լեոն Ա Ռուբինյանի գործողություններից երեք ամիս հետո. «...յետ Գ ամսոյ, տէրն Անտիոքայ Պեմունզն կալաւ ղԼեոն»¹⁴⁹: Այս դիպվածը առիթ է դառնում, որ Կիլիկիայում զուգուր բարձրացնեն կենտրոնախույս ուժերը. «Եւ յարեան որդիքն Լեոնի միմեանց

հակառակ», որից հետո Կիլիկիայի պատմիչը օփսոսանքով է գրում. «և կալեալ զհանճարեղ եղբայրն (sic) Կոստանդին՝ խաւարեցուց զայն»¹⁵⁰: Այս ներքաղաքական պայքարը ամենայն հավանականությամբ տեղի էր ունենում իշխանությունը օրինական զավակների ձեռքում պահելու համար և ընտրում էր առանց այն էլ արտաքին պատերազմներից թուլացած Կիլիկիան իշխանությունը: Այս փաստերը խոսում են այն մասին, որ Բյուզանդական կայսրությունը, վերջապես, հասել էր իր նպատակին, Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը արդեն անկող էր դիմագրավել կայսերական բանակների ներխուժմանը:

Բյուզանդական կայսրությունը, ինչպես կարելի է ենթադրել սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, ուշի ուշով հետևում էր Կիլիկիայի հայկական իշխանության ներսում և նրա հարեանների միջև բորբոքված քաղաքական պայքարին, և բացառված չէ, որ նաև գործուն միջամտություն էր ցույց տալիս: Կիլիկիայի հայկական և Անտիոքի լատին իշխանությունները միմյանց դեմ հանելով՝ Բյուզանդիան, իրոք, հասել էր իր նպատակին: Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը 1134—1136 թթ. պատկազմների հետևան-

150 Սմբատ, 1956, էջ 160: Սմբատի համառոտված Տարեգրության բնագրում այս իրադարձության նկարագրությունն փոքր-ինչ այլ տեսք ունի. «Եւ որդիքն Լեոնի յարեան միմեանց հակառակ, և կայեալ զեղբայրն (իբրեանց) Կոստանդին՝ հանին զայնս (Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 93): Սամուել Անեցու մոտ այս մկայությունը համեմատված է մի յափազանց կարևոր մանրամասնով. «Իսկ որդիքն Լեոնի յարեան հակառակ միմեանց, և կալեալ զհարճեարայրի իրեանց գիտասանդին՝ խաւարեցուցին զայնս (Սամուել, էջ 128—129): Հիշատակված Կոստանդինը, ամենայն հավանականությամբ, Լեոն Ա Ռուբինյանի հարձածին զավակն է, որովհետև Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունները նրա անունը տալիս են՝ լեռնիով հարձածին լինելու հանգամանք (հմտ. Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 93), իսկ Վահրամ Բարսեղին, ընդհանրապես չի հիշատակում նրան, երբ թվարկում է Լեոնի որդիներին. «Ենախ զԹորոսն՝ մեծին կուլեայ և զՍամբանէն ստակաղբեայ, խաղա զՄյնիէն յառաջացեալոյ՝ և զՌուբլէն՝ զհետ Լիւնայ, (Վահրամ Բարսեղ, Ռուսնաւոր, 1859, էջ 197): Հետևաբար, Սմբատի ընդարձակ խմբագրության մէջ առիւտ տղահանճարեղ եղբայրն ընթերցումը պետք է փոխարինել եղբայրն բառով:

147 Նույն տեղում, էջ 365:

148 Նույն տեղում, էջ 378—369:

149 Սմբատ, 1956, էջ 160: Անշուշտ սխալվում են Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունը և Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը «յետ Գ ամսոյ»-ի փոխարեն զնելով «յետ երեք տարուոյ» (Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 93) կամ «յետ երեք ամաց» (Սամուել, էջ 128): Այս վերջին բնագրում տրվում են նաև այլ ընթերցումներ Անտիոքի իշխանի անվան համար, ըստ Սամուելի՝ «Պեմունին», իսկ ըստ Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրության. «որդի Պեմունին Պայմունզն» (Սմբատ, 1859), «որդի Պեմունին Պեղնին» (Սմբատ, 1856, էջ 93):

քով կորցրել էր ռազմական հզորությունը, ևսն Ա Ռուբին-
յանի գերեզմարությունից հետո սկսված ներքին պայքարը
արյունաքամ էր արել ու բզկտել երկիրը: Չնայած Կիլիկիայի
նկատմամբ Անտիոքի լատին իշխանության ժամանակավոր
հաջողություններին, Հյուսիսային Ասորիքի խալիփաց այս
իշխանությունն էլ էր ստիպված եղել այդ տարիների ընթաց-
քում հանդես գալու մի քանի ճակատով:

ա) Անտիոքի լատինական իշխանությունը 1130 թ. կորց-
նելով իր իշխանին նրկար ժամանակ, մինչև 1136 թ. զբաղ-
ված էր ներքին դահակալական պատերազմներով¹⁵¹:

բ) Անտիոքի լատինական իշխանության համար ծանր
վիճակ էր օտեղծվել արևելյան սահմանների մոտ: 1128 թ.
Հալեպն իր իշխանության ներքո էր առել Մոսուլի աթաբեկ
Զանգին, որը հաճախակի քրիստոնյաների դեմ սրբազան
պատերազմ էր հայտարարում և ժամանակ առ ժամանակ
ավարտությունների ենթարկում Եղեսիայի և Անտիոքի լա-
տին իշխանությունների տարածքները¹⁵²:

գ) Հյուսիս-եփրատյան մարզում, ուր 1135/6 թ. փոր-
ձում էր հաստատվել Անտիոքի իշխանությունը, Ռամլոնդ
Պուատինի և Պաղտին Մարաշացու ծրագրերը բախվում էին
Դանիշմանյան ամիրության արտաքին-քաղաքական շահերի
հետ: Այդ էր պատճառը, որ Դանիշմանյան ամիրությունը
հաճախակի ավարտիչ արշավանքներ էր կազմակերպում
դեպի նշված տարածքները¹⁵³:

դ) Անտիոքի լատին իշխանությունը փորձում էր իր
գերիշխանությունը վերահաստատել Պաշտային Կիլիկիայի
վրա, որտեղ նրա արտաքին-քաղաքական ծրագրերը բախ-
վում էին Կիլիկիայի հայկական իշխանության կենսական
շահերի հետ¹⁵⁴:

և) Հյուսիս-եփրատյան մարզում (Մարաշի և Քեսունի
չրջաններ) Անտիոքի լատինական իշխանության շահերը բախ-
վում էին նաև Եղեսիայի կոմսության հետ, քանի որ այդ
տարածաշրջանի իշխանությունների գերակա տերը դիտվում
էր Եղեսիայի իշխանը: Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը
ևս այդ խնդրում պաշտպանում էր այդտեղ հաստատված Վա-
սիլի և Եղեսիայի կոմսության շահերը և հակակշիռ Անտիոքի
լատին իշխանության¹⁵⁵: Եղեսիայի և Անտիոքի լատին իշ-
խանությունների միջև ծավալված քաղաքական պայքարը
Հյուսիս-եփրատյան տարածքների համար շարունակվում է
մինչև Եղեսիայի առումը Զանգու կողմից, և նույնիսկ դրա-
նից հետո (մինչև 1147 թ.)¹⁵⁶:

Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում ստեղծված խառ-
նաշփոթ իրադրությունը իր զավթողական նպատակների իրա-
զորման համար փորձեց օգտագործել Բյուզանդական կայ-
սրությունը: Հովհաննես Բ Կոմենենոս կայսրը ռազմարշավ
ձեռնարկեց դեպի Կիլիկիա և Անտիոք: Այդ ռազմարշավի
հաջողության համար Բյուզանդական կայսրությունը կենսա-
րանցքի էր իր ուղ ուժերը: Հովհաննես Բ կայսրը իր հետ
արևելք էր բերում զրեթե ուղ արձույթներ (վախենալով իր
բացակայության շրջանում որևէ խռովությունից), հսկայա-
կան քանակությամբ ռազմական ուժեր, այդ թվում նաև
վարձկան զորաբազաններ:

Հովհաննես Բ-ի ռազմարշավով հարցականի տակ դրվեց
և՛ Կիլիկիայի, և՛ Անտիոքի իշխանությունների անկախ գոյու-
թյունը: Ո՞րն էր այդ Անտիոքի լատինական իշխանություն-
նը ուղղակիորեն իր վրա չէր գրացել Բյուզանդական կայ-
սրության ռազմական ճնշումը և իր իշխանության ամենա-
ոխերիմ հակառակորդներ էր համարում Մոսուլի և Հալեպի
աթաբեկ Զանգուն, Դանիշմանյան ամիրությունը, ապա՝ երբ
բյուզանդական բանակները ոչ թե հեռվից էին սպառնում, այլ

¹⁵¹ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 9—13, 15—18, 33—50.

¹⁵² N. Eitsséeff, Nur ad-din, t. II, p. 339—381.

¹⁵³ Տե՛ս Մամբուս, էջ 367—369.

¹⁵⁴ Հմմտ. նաև Մ.—Ն. Քատուցի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապե-
տությունը, էջ 193—199, 200—202.

¹⁵⁵ Տե՛ս R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 51—53.

¹⁵⁶ Տե՛ս R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 193—201.

հասել էին իշխանությունների, ստճաններին, Անտիոքի և Եգիպտոսի լատին իշխանությունները մեծ զգուշավորություն էին հանդես բերում և փորձում էին շահել կայսեր վստահությունը, շնորհներով նրա դեմ պայքարում դաշնակիցներ վաստակել: Անտիոքի իշխան Ռայմունդ Պուատիեն և ընդհանրապես արեվելքի լատին իշխանությունները շատ լավ էին հասկանում, որ բյուզանդական ռազմարշավը իր սուր ծայրով ուղղված է Անտիոքի լատինական իշխանության դեմ, և որ իրենք՝ միայնակ անզոր կլինեն դիմագրավել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակներին: Հուլիսը իրենց հույսը դրել էին Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Անտիոքի բախման հետևանքների և հայ-լատին թշնամական փոխհարաբերությունների վրա: Այդ հանգամանքը ընդգծում է բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կինեամոսը. «(Անտիոքի լատինները—Ա. Բ.) տեսնելով, որ չեն կարող դիմագրել բյուզանդական զորքին, հարմար նկատեցին իրենց կողմը գրավել նաև կոնստն» (σὺν ἀπομάχῳ)· ἤτε ἡγὼ ἐπιστολῆς αἰ. Ῥωμαίων εἰδότες ὅτι, ὅτι δὲ ἐπὶ τὴν ἐκείνην καὶ Ἀλέξανδρον ὄψιν ἐπιστήσαντες)»¹⁵⁷

Բյուզանդիայի և խաչակրաց պետությունների պատմության ուսումնասիրողները բազմիցս անգրագարձել են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի 1136—1138 թթ. Կիլիկիա-Հյուսիս-ասորիքյան ռազմարշավին¹⁵⁸, սակայն Կիլիկիայի քաղաքական պատմության ուսումնասիրողները բավական թուուցիկ են անդրադառնում Կիլիկիայի հայկական պետության համար այդքան ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններին¹⁵⁹:

¹⁵⁷ I. C., p. 16:

¹⁵⁸ Այդ աշխատություններից ամենակարևորներն են R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 86—123; Cl. Cahen, La Syrie, p. 357—364.

¹⁵⁹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. 3, էջ 58—51, Վ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 51—52, Մ.—Ս. Քասունի, Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունը, էջ 204—212; Г. Г. Михаелян, История Киликийского армянского государства, с. 103—106.

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿՐԱՎՈՐՈՒՄԸ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱՆՔԻ ԿՈՂՄԻՑ. ՀՈՒՀԱՆՆԵՍ Բ ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ (1136—1138) ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԻ (1142—1143) ՈՒՋՄԱՐՇԱՎՆԵՐԸ ԳԵՂԻ ԿԻԼԻԿԻԱ

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության միջոցառումների մեջ առանձնանում են Բյուզանդական բանակի առաջին և երկրորդ ռազմարշավները դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք: Այդ ռազմական գործողությունները նշանակալիորեն փոխեցին տարածքի քաղաքական բարեկարգ և բարձրացրեցին կայսրության միջազգային հեղինակությունը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական շրջաններում: Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայի վրայով անցած երկու ռազմարշավներից իր արդյունքներով առանձնանում է առաջինը: Եթե բյուզանդական առաջին ռազմարշավի ընթացքում կայսրությունը նվաճեց Կիլիկիայի ողջ տարածքը և ստիպեց իր գերակայությունը ճանաչել Անտիոքի և Եգիպտոսի լատինական իշխանություններին, ապա՝ երկրորդ ռազմարշավը ավելի համեստ քաղաքական արդյունքներ ունեցավ, կայսրությունը կրկին վավերացրեց առաջին ռազմարշավի ընթացքում իր ձեռքբերումները:

Բյուզանդական կայսրության 1136—1138 թթ. ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք ԺՔ դարի առաջին կեսի բյուզանդական բանակի ամենամեծ միջոցառումն է Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում ու մեծ նշանակություն ունեցավ կայսրության, հետագա, արևելյան քաղաքականության կուրսի մշակման համար:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի կիլիկյան և հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավը զբաղեցրել է Բյուզանդիայի, արևելքի լատինական և մուսուլմանական պետությունների և Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության հետազոտողների ուշադրությունը¹⁶⁰: Այդ ռազմարշավի հետ կապված

¹⁶⁰ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 128—154; R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 83—123; P. Lamta, La spedizione di Giovanni Comneno in Cilicia ed in Siria in un Panegirico Inedito di Michele Italico, Estratto dal vol. IV Serie V

բազմաթիվ խնդիրներ աղբյուրների սակավության և հակասականության պատճառով իրենց լուսաբանումը չեն ստացել: Պետք է նշել նաև, որ ուսումնասիրողներից բյուզանդացիները հետ կապված խնդիրները Կիլիկիայի հայկական իշխանության բաղաբաղան շահերի տեսանկյունից¹⁶¹, Յայտք կիլիկյան առաջին ռազմարշավի հետ կապված խնդիրները բավական կնճառոտ են թեկուզ այն պատճառով, որ պահպանված բազմաթիվ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող դեպքերը դիտում է սեփական պատմագիտական ավանդույթների տեսանկյունից և միայն սկզբնաղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է նոր լույս սփռել ռազմարշավի դեռևս չլուսաբանված գրվածքների վրա:

Բյուզանդական պատմիչներ Հովհաննես Կիլևամուր և Նիկիտաս Խոնիատեսը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկյան ռազմարշավի առիթ են համարում այն, որ Աստու և Ռուրիկյանը գրավելով կայսրությանը պատկանող բազմաթիվ իսավրական բաղաբաղան, փորձել էր տիրել նաև Սելևկիային¹⁶², Հովհաննես Կիլևամուրը նշում է մեկ առիթ ևս, որը չի ավանդում Նիկիտաս Խոնիատեսը, «(Երբ) Բախմունը (Բոհեմունը Անտիոքացին — Ա. Բ.), որն Անտիոքցիների էր իշխում, մահացավ, երկրի ավադները (τρωάχορες) կայսեր մտուղարկվածների միջոցով հայտնեցին, որ եթե (նա) կամենա (իր) որդիներից կրտսերին՝ Մանուելին պսակել Բախմունի գոտեր (հետ), անհապաղ, ամուսնությունից հետո Անտիոքցիները նրա իշխանության տակ կանցնեն: Սակայն (կայ-

սրը) դեռ չէր հասցրել մտնել Կիլիկիա և (Անտիոքցիները) փոխելով մտադրությունը բարեկամների և զաշնակիցների փոխարեն դարձան նրա թշնամիները»¹⁶³, Միքայել Իտալիկոսը Կիլիկիայի դեմ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ռազմարշավի պատճառ է համարում այն, որ Աստու և Ռուրիկյանը մերժել էր Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը և իրեն թագավոր էր հռչակել¹⁶⁴:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հյուսիսատրիքյան ռազմարշավի այլ պատճառ և առիթ է մատնանշում արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը, ամբողջությամբ այդ միջոցառումը կապելով Հյուսիսային Ասորիքում խաչակրաց իշխանությունների դեմ աթաբեկ Ջանգիի գործողությունների հետ. «...Ֆրանկները Կոստանդնուպոլիսի (Կոսթանթինիսյա) թագաւորին լուր ուղարկեցին՝ օգնություն կանչելով և հիշեցնելով, թե ինչ էր արել Ջանգին: Նրանք համոզում էին նրան օգնության հասնել այս երկրին, քանի դեռ ուրիշները չէին տիրել և գեռ ավելորդ չէր նրա գալը»¹⁶⁵, Բյուզանդական ռազմարշավի առիթի և պատճառների մասին լատին պատմիչներն ու Վիլհելմ Մուրացին ոչինչ չեն հաղորդում: Ուրեմն՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին Կիլիկիա-հյուսիսատրիքյան ռազմարշավը ԺԲ—ԺԳ դդ. բյուզանդական և ասորի մատենագիրներն ներկայացնում են որպես պատժիչ արշավանք, որն առաջին հերթին ուղղված է եղել Կիլիկիայի հայկական իշխանության, ապա նաև՝ Անտիոքի լատինական դքսության դեմ, իսկ ԺԳ դարի արաբ ժամանակագիր Իբն ալ-Ասիրը այդ միջոցառումը դիտում է որպես մի գործողություն, որն ուղղված էր Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Ջանգու նկրտումների դեմ: Վերջնապես շարադրանքից ելնելով կարող ենք ենթադրել, որ ռազմարշավի հիմնական նպատակն էր Բյուզանդական կայսրությանը ենթարկել Ատալիայից Տրիպոլի

delle Memorie della Accademia delle Scienze di Bologna. Classe di Scienze Morali, Bologna, 1952, p. 3—28; Բ. Բ. Մուկաչան, История Киликийского армянского государства, с. 103—123.

161 Զր. Բարթիկյան, Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյալներ» և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը, ՊՐՀ, 1984, № 4, էջ 216—220, 162 Բ. Բ., p. 16; Ն. Շև., p. 21: Այս ռազմարշավը հայտնի պատճառ գործողություն են դիտում նաև Միքայել Ասորի և ԺԳ դարի Անտիոքի ժամանակագիրը (M. S., t. III, p. 245; Անանոս Պատրի, Ժամանակագրություն, էջ 98):

163 Բ. Բ., p. 16:

164 Բ. Բ., II panegirico di Michele Italico per Giovanni Comneno. — Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Σπυριδών, τόμος ΔΣ'. Ἀθήναι: 1969—70, σ. 154 Զր. Բարթիկյան, Միքայել Իտալիկոսի «Ներբողյալներ», էջ 218, 221:

165 Իբն ալ-Ասիր, էջ 249:

միջերկրածովյան առափնյա հատվածը, այդ ճանապարհին վերացնել Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան ելուստում ձևավորված Կիլիկիայի հնչյական իշխանությունը, որը զենք էր քարձրացրել Բյուզանդական կայսրության դեմ, դաշնակցել էր արևելքում Բյուզանդական կայսրության ամենալուրջ հակառակորդներից մեկի՝ Դանիշմանյան ամիրության հետ:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի պատմագրությանը հուզող կենտոս հարցերի թվում ուսումնասիրության կարոտ է ռազմարշավի սկսման տարեթիվի որոշումը: Հայտնի է, որ ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին բյուզանդագիտական գրականության մեջ արմատացել է այն դրույթը, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա սկսվել է 1137 թ.¹⁶⁶:

Առաջինը բյուզանդազետ էդուարդ Կուրցն էր, որ նորահայտ փաստերով փորձել էր Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի սկսման թվականը 1137 թ. փոխադրել 1135 թ., հիմնվելով Կ. Պոլսի Պանտոկրատորի վանքի «Մահմանթում» (μοινα) պահպանված մահացածների ցուցակի հաղորդած տեղեկությունների վրա: Այդ փաստաթուղթը գրվել է 1136 թ. հոկտեմբերից ոչ ուշ¹⁶⁷, Այս վավերագրում նիկեփորոս Վրիենոսը՝ Աննա Կոմնենեի ամուսինը, հիշատակվում է մահացածների շարքում: Գիտությունը հայտնի է նաև, որ Աննա Կոմնենեն, չհիշատակելով տարեթիվը, ակնարկում է իր ամուսին նիկեփորոս Վրիենոսի մասնակցությունը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին ռազմարշավին: Մահամերձ նիկեփորոսին ստիպված են լինում Կիլիկիայից ետ ուղարկել Կոստանդնուպոլիս. «Այն ժամանակ (նա) ծանր հիվանդ սիճակում (գնաց) պատերազմելու

Ասորիքում և Կիլիկիայում, ապա Ասորիքը (նրան) հյուծված վերադարձրեց, Կիլիկեցիները՝ Պամփոյուացիներին, Պամփոյուացիները՝ Լիդացիներին, Լիդիան՝ Բյութանիային, և Բյութանիան՝ կայսրական բաղաթին և մեղ: Արդեն ներքին, օրգանները բազմաթիվ տանջանքներից ուղել էին»¹⁶⁸,

Հիմնվելով Պանտոկրատորի վանքի սահմանագրի և Աննա Կոմնենեի երկի վերոբերյալ տեղեկությունների վրա է. Կուրցը եզրակացնում է. «Քանի որ այս երկրներանք անհնար է լուծել այլ կերպ, մենք հրամարվում ենք ընդունված թվադրումից, դնում ենք Ասորիքյան ռազմարշավը ավելի վաղ և տեղափոխում ենք Վրիենոսի մահը, որը տեղի է ունեցել շուտով, ռազմարշավը սկսվելուց հետո, 1136 թ. առաջին կեսին»¹⁶⁹, Ապա՝ գերմանացի բյուզանդագետը, որևէ այլ վկայություններ չհիմնավորելով, Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավի սկիզբը թվագրում է 1135 թ.¹⁷⁰, շեռագայում ևս, Ա. Պ. Կաժդանը և Պ. Գոսինեն հետևելով է. Կուրցին և հիմնվելով Պանտոկրատորի վանքի «Մահմանթի» հաղորդած վկայության վրա. Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի սկիզբը թվագրում են 1136 թ. սկզբից մինչև հոկտեմբեր ամիսը ընկած ժամանակամիջոցով¹⁷¹: Կոմնենոսների դարաշրջանի սկզբնադրյուններին բաշատեղյակ Ֆ. Շայնդոնը, որը խորամուխ է եղել նաև մեզ հետաքրքրող ռազմարշավի խնդիրների քննարկմանը, չափազանց զգուշորեն ռազմարշավը թվագրել է 1136 թ. վերջով և 1137 թ. սկիզբ

¹⁶⁶ H. Geizer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte.—In: K. Krumbacher, Geschichte..., S. 1022; G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 313; St. Runciman, A history of the Crusades, v. II, p. 211, История Византии, т. II, с. 321.

¹⁶⁷ A. Дмитриевский, Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеке православного Востока. Т. I. Топика ч. I. Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские типиконы, т. I, Киев, 1895, с. 662.

¹⁶⁸ Ed. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit Kaisers Johannes — BZ, Bd. 7, (1907), S. 85.

¹⁶⁹ St'v P. Gaufler, L' obituaire du tyricon du Pantokrator.—REV, v. 27, p. 251—252; A. П. Каждан, Еще раз о Книне в Никите Хонвате, BS, XXIV/1, 1963, с. 14—16; Анна Комнина, Алексиада.—Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского.—М., 1965, с. 439—440, прим. 19.

բով¹⁷²։ Այնուամենայնիվ Ֆ. Շալանդոնի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո հրապարակելիս իր հիշատակում հիշում է Քյուզանդական պատմության հեղինակավոր ձեռնարկներում և խաչակրաց արշավանքներին նվիրված ուսումնասիրություններում Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի սկիզբը թվագրում է ավելի հաճախ 1137 թ.¹⁷³։ Պետք է ավելի լայնել, որ մեզ հետաքրքրող ռազմարշավի թվագրման գործը բարդացնում են նաև պահպանված ռազմաթիվ և բազմալեզու սկզբնաղբյուրները, որոնցից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին խոսում է, առաջին հերթին նկատի ունենալով իր կողմից ներկայացվող պետական միավորման կամ տարածքի քաղաքական շահերը։

Բյուզանդական մատենագիրներ Հովհաննես Կինեամոսը, Նիկեաուս Խոնիատեսը, Քեոզորոս Պրոզորմոսը, Միքայել Լիտալիկոսը, Նիկեոֆոր Բուսիլիակոսը և Հովհաննես Բ-ի Անանուն դովերգիչը թեև հանգամանորեն պատմում են Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին, սակայն ճշգրիտ ժամանակագրական տեղեկություններ չեն հաղորդում ռազմարշավի սկսման տարեթիվի վերաբերյալ։ Կինեամոսը և Խոնիատեսը մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների մասին պատմում են Հովհաննես Բ-ի՝ Գանիշմանյան ամիր Մուհամեդի դեմ ձեռնարկած ռազմարշավից անմիջապես հետո¹⁷⁴։

1134 թ. իրադարձությունների մասին խոսելիս, Միքայել Ասորին հաղորդում է, որ Մուհամեդը սրբազան պատեհազմ մղելու համար ստացել է մելիքի տիտղոս և գինանշան-

ներ¹⁷⁵։ Նույն տարվա նոյեմբերին (10 թվ 10¹⁷⁶), ըստ Միքայել Ասորու, Իկոնիայի սուլթան Մասուդը վախեցնում է Մուհամեդին բյուզանդական կայսեր նոր գալուստի մասին լուրեր տարածելով և Մուհամեդը իսկույն մեկնում է¹⁷⁶։ Ենթադրում ենք, բյուզանդական զորքերին ընդառաջ Հովհաննես Կինեամոսը նախքան Կիլիկյան ռազմարշավը տեղի ունեցած Գանդրայի և Կաստամունի նվաճման համար պայքարը բյուզանդական զորքերի կողմից թվագրում է ձմռան ամիսներով¹⁷⁷։ Այս վիպագրությունը զուգահեռելով Միքայել Ասորու տեղեկությունը, կարող ենք Մուհամեդ Գանիշմանյանի դեմ բյուզանդական ռազմարշավը (Պափուզգոնիա և Արմենիակոն բանակաթիվների տարածքներում) թվագրել 1134—1135 թթ. ձմռան ամիսներով։ Պակաս հետաքրքիր չէ նաև այն հանգամանքը, թե ինչու այդքան կարճ տևեցին ռազմական գործողությունները Գանիշմանյան ամիրության և Բյուզանդական կայսրության միջև։ Ուշադրության և հետևելով Նիկեաուս Խոնիատեսի և Հովհաննես Կինեամոսի հաղորդած տեղեկություններին պետք է ընդգծել, որ Հովհաննես Բ Կոմենենոսը ռազմական գործողություններում ղեկարդացավ հասնել մեծ հաջողությունների¹⁷⁸։ Նվ Կաստամուն ամրոցը, և՛ Գանդրաշաղարը նա կարողացավ գրավել միայն համաձայնագրով (ծմալուչիա)¹⁷⁹։ Այնուամենայնիվ բյուզանդագիտության կողմից Մուհամեդ Գանիշմանյանի դեմ ուղղված այս ռազմարշավը անվանվում է «հաղթական»¹⁸⁰։ Գանիշմանյան ամիրության և Բյուզանդական կայսրության միջև շուտափույթ հաջողության համաձայնագրեր կնքելու գործում նշանակալի տեղ

¹⁷⁵ M. S., t. III, p. 227.

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 227:

¹⁷⁷ Հովհաննես Կինեամոսը գրում է. «ὅτι οὐκ ἔπειθετο πάλιν πια παραβῆσαι γρόνον. ἔπειθε μὴ εἶχον ἔθεν χαρμῶνος ἐκασπίσασαι τὰ ἐπιγῆσια, θυνέφαται. ἔση λυφί πῆλεσθαι» (I. C., p. 15).

¹⁷⁸ Այս եզրակացությունը կարելի է հանգել ենթերցելով Հովհաննես Կինեամոսի և Նիկեաուս Խոնիատեսի Պատմությունների հետևյալ հատվածները (տե՛ս I. C., p. 14—15; N. Ch., p. 19—21):

¹⁷⁹ Տե՛ս I. C., p. 15.

¹⁸⁰ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 91.

¹⁷² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 112.

¹⁷³ G. Ostrogorsky, Geschichte, S. 313. St. Ruknimen, A History of the Crusades, v. II, p. 211; История Византии, т. II, с. 321.

¹⁷⁴ Հովհաննես Կինեամոսը Կաստամուն ամրոցի շուրջը բյուզանդական զորքերի և Գանիշմանյան ամիրության պատերազմների մասին պատմելուց անմիջապես հետո գրում է. «Τὸ δ' ἐντέθειν τα πῶν Ἰσαυριῶν πολέμων ἀρχῆν Ἰσχυρίαι εὐρατῆ» (I. C., p. 16).

Նիկեաուս Խոնիատեսի մաս և Գանիշմանյան ամիրության դեմ պատերազմներին հաղորդում են Կիլիկյան ռազմարշավի դեպքերը. «Τὸ δ' ἐπὶ ταῦτα στρατεῖαν κατεπέχετο Κελικῶν ἐκίρωσε...» (N. Ch., p. 21).

պետք է հատկացնել Գանիշմանյան ամիրության ներսում ծայր առած երկպառակտչական պատերազմներին, որոնց մասին Միքայել Ասորին գրում է. «Մուհամեդի երկու եղբայրները՝ Յագանը (Yagan) և Դուլահը (Daulah), ապստամբեցին նրա դեմ: Յագանը սպանվեց, իսկ Դուլահը ավարանց Մելիտանների շրջանը»¹⁸¹: Միայն այդպիսի ներքին երկպառակտություններով կարելի է բացատրել Գանգրայի և Կաստամունի առումը բյուզանդական զորքերի կողմից, և նաև Հովհաննես Կիննամոսի այն տեղեկությունը, թե դանիշմանյան թյուրքերը, որոնք գերի էին ընկել կամ պաշտպանում էին նշված ամրոցները, գերադասեցին օտրկությունը ազատությունից ու ծառայության մտնելով կայսեր մոտ, հզորացրեցին բյուզանդական բանակը¹⁸²: Գանիշմանյան ամիրության ներսում սկսված կենտրոնախույս ուժերի գեմ ներքին պայքարը միայն նպաստեց Կիլիկիայում բյուզանդական զորքերի ժամալյաժ հաջող ռազմական գործողություններին:

Ինչպես ցույց տվեցինք վերընթաց շարադրանքում, Գանգրայի և Կաստամունի գեմ ուղղված ռազմարշավից հետո (1134—1135 թ. ձմեռ), ըստ բյուզանդական պատմիչների սկսվում է Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին արշավանքը: ԺԳ դարի հեղինակ Անանուս Ասորի ժամանակագիրը մեր ձեռքի տակ եղած միակ սկզբնաղբյուրն է, որը հաստատում է էդուարդ Կուրցի Էնթադրությունը և բյուզանդական զորքերի Կաստանդնուպոլսից դուրս գալը թրվագրում է սելևկյան 1446 թվականով (1134 թ. հոկտեմբերի 1—1135 թ. սեպտեմբերի 30). «Այդ ժամանակ, 1446 (1135) թվականին, հունաց կայսրը, որ Հովհաննեսն էր, նախանձարնդրությունից դրզված որոշեց արշավել զեպի Ասորիք»¹⁸³:

Վիլհելմ Սուրացին Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավի մասին խոսում է, ավարտելով

Ռայմոնդ Պուատիեին Անտիոքի իշխան օժելու արարողության մասին պատմությունը¹⁸⁴:

Կիլիկյան ռազմարշավի պատճառների մասին շարադրանքում այս վերջին իրադարձությանը անդրադառնում է նաև բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսը: Նա տեղեկացնում է, որ Բոհեմունդ (Βαϊρουνδου) Անտիոքացու Մահմուդի և Բոհեմունդի դստեր ամուսնության հարցի շուրջ, հրավիրելով կայսրին Անտիոք: Սահայն, ըստ Կիննամոսի, բյուզանդական զորքերը դեռ չէին հասցրել մտնել Կիլիկիա, երբ անտիոքացիները թշնամական դիրք գրավեցին Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ¹⁸⁵: Հովհաննես Կիննամոսը նաև հայտնում է. «Տեսնելով, որ իրենք չեն կարող առճակատել հռոմեական զորքին, հարմար նկատեցին Լևոնին ևս իրենց կողմը գրավել: Այնպես որ այդ մարդուն դուրս բերելով բանտից, ուր նա պատերազմում գերվելով պահվում էր հսկողության տակ, նրանից կրղում առան, որ կիլիկի բարեկամ և զինակից ընդդեմ կայսեր, սիրալիրությամբ ազատարձակեցին»¹⁸⁶:

Անանուս Ասորի ժամանակագիրը ևս Լևոն Ռուբինյանի և Ռայմոնդ Պուատիեի ռազմական բախումը կապում է Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի ժամանակի հետ. «Պուատիինը (Ռայմոնդ Պուատիեին—Ս. Բ.) նրան (Լևոն Ա Ռուբինյանին—Ա. Բ.) շղթաված բերեց Անտիոք: Եվ մինչդեռ նա բանտարկված էր

184 W. T., p. 796:

185 J. C., p. 16: Իրն ալ-Ասիրը ևս տեղեկացնում է, որ բյուզանդական զորքերին Հյուսիսային Ասորիք էին հրավիրել արևելքի լատինները: «Տրանկները Կաստանդնուպոլսի (Կասթանթինյա) թագավորին յուր ուղարկեցին՝ օգնության կանչելով և հրչեցնելով, թե ինչ էր արել Զանգին: Նրանք համոզում էին նրան օգնության հասնել այս երկրին, քանի դեռ ուրիշները չէին տրեւել և դեռ ավելորդ չէր նրա գալը» (Իրն ալ-Ասիր, էջ 249):

186 J. C., p. 16:

181 M. S., t. III, p. 238:

182 J. C., p. 15:

183 Անանուս Եղևոցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1932, էջ 79:

Անտիոքում, հունական զորքերը հասան մինչև Կիլիկիո զոր-
ները¹⁸⁷։

Անանուն Ասորին և Իրն ալ-Ասիրը հաղորդում են, որ
Հովհաննես Բ Կոմնենոսը Կիլիկիայի սահմաններին է հա-
սել ցամաքային ճանապարհով, սակայն ուղղված չէր պա-
րենք, բռններն ու գինամթերքը բերվել են ժովային ճանա-
պարհով, եսվատորմիդի օգնությամբ¹⁸⁸։

Հովհաննես Կոմնենոսը Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք
էր արշավում մի զորաբանակով, որն իր նշանակալի մա-
սով համալրված էր Բալկաններում և Փոքր Ասիայում զո-
րագրված վարձկաններով¹⁸⁹։

Ամենայն հավանականությամբ, արդեն 1136 թ. սկզբին
բյուզանդական զորքերը, որոնց հրովիրել էին Անտիոքի
ավազները, արդեն գտնվում էին Ատալիայում և քնդուպ
մոտեցել էին Կիլիկյան հայկական իշխանության սահման-
ներին¹⁹⁰։

ԺԳ դարի արար և ասորի ժամանակագիրների տեղեկու-
թյունները միմյանց լրացնելով բյուզանդական ուղղված շա-
վը ներկայացնում են որպես մի միջոցառում, որի ընթաց-
քում Հովհաննես Բ Կոմնենոսը զուգակցել էր ցամաքային և
ժովային բանակների զործողությունները¹⁹¹։ Իհարկե անտրա-
մարանական է և չի կարելի հավատ ընծայել Անանուն Ասո-
րու՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա բերած 400000 զին-

187 Անանուն Եղեացի, էջ 80։

188 Անանուն Եղեացի, էջ 79, Իրն ալ-Ասիր, էջ 242, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 113

189 Անանուն Ասորին բյուզանդական բանակի կազմի մասին խոսե-
լիս գրում է. «...ալմասն և հունար ֆրանկներից մաս շորհաբարը հա-
զարանոց զորք հավաքելով...» (Անանուն Եղեացի, էջ 79)։ Բյուզանդա-
կան բանակը, ինչպես վերևում ելվեց, համարվել էր նաև Գանդամյան
ամիրությանը հպատակ թյուրք-սելջուկյան զորամիավորումներով (տե՛ս
F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 113)։

190 Իրն ալ-Ասիրը սխալվում է, վերագրելով Հովհաննես Կոմնենոսին
Նիկիայի նվաճումը (այս մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 115)։ Ֆրանսիացի բյուզանդագետի կարծիքով, այստեղ խոսքը
վերաբերում է Անտիկիային։

191 Իրն ալ-Ասիր, էջ 248, Անանուն Եղեացի, էջ 79։

վորից բաղկացած բանակի մասին վկայությունը¹⁹²։ Ասորա-
կան աղբյուրի այս տեղեկությունը խոսում է միայն բյուզան-
դական բանակի բաղմաբանակության մասին։ Բյուզանդա-
կան բանակի կազմում կազմում էին եվրոպական ժողովուրդ-
ների ներկայացուցիչներ (գերմանացիներ և հունգարներ)¹⁹³,
փոքրասիական թյուրքեր¹⁹⁴։ Չնայած սկզբնաղբյուրները որևէ
վկայություն չեն հաղորդում, այնուամենայնիվ սխալված
չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ Կիլիկիա մտնելիս, ամենայն
հավանականությամբ, Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակնե-
րին են միացել նաև լամբրոնի և Պապիոնի Հեթումյաննե-
րը և Կիլիկիայի արևմտյան մասում հաստատված բյուզան-
դամա հայկական իշխանական տները, որոնք ճանաչում
էին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը և թըշ-
նամարար հետևում Թուրքիայանների հայկական իշխանության
հզորացմանը։

1136 թ. աշնան սկզբին բյուզանդական զորքերը ներխու-
ժում են Կիլիկիա։ Այս մասին ուղղակի վկայության ենք հան-
դիպում Մատթեոս Ուոհայեցու ժամանակագրության շարու-
նակության՝ Անանուն Քեսունցուն պատկանող հատվածում,
ՇՁԵ (1136 թ. փետրվարի 16—1137 թ. փետրվարի 14) թվա-
կանի իրադարձությունների նկարագրությունների մեջ։ Մեզ
հետաքրքրող մասում պատմվում է Մուհամեդ Գանդամ-
յանի Մարաշ և Քեսուն քաղաքների վրա կատարած կողոպտ-
չական արշավանքի մասին։ Ժամանակագիրը թվագրում
է իրադարձությունը. «Ը ժամանակս կթոց այգեստանիացին»,
հետևապես դեպքը տեղի է ունեցել 1136 թ. աշնանը։ Գա-
նդամյանյան ամիրա Մուհամեդը վեց օր Քեսունը շրջապա-
տելուց և մերձակա շրջանները ավարտելուց հետո, ինչ-
պես գրում է ժամանակագիրը. «գնաց փութանակի յատուր
ուրբաթու, որպէս յասացար, քանզի համբաւ եհաս ի լսելիս
նորա յաղապս թագաւորին Հոռոմոց, թէ դիմեալ զայ յօգնու
թիւն պաշարեալ քաղաքին Քեսունյ...»¹⁹⁵։

192 Անանուն Եղեացի, էջ 78։

193 Նույն տեղում։

194 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 113.

195 Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 387—388.

Այսպիսով՝ 1136 թ. աշխան սկզբին Հովհաննես Բ Կոմ-
նենտը իր բազմազգ և բազմաբանակ բանակով ներխուժեց
էր Կիլիկիայի սահմանները և բանակ էր դրել երկրի դաշ-
տային հատվածում. «մերձ էր թագաւորն Յունաց յԱնտիոք՝
աւարելով զՏաճկաստան և բարձեալ էր զիշխանութիւն մե-
րոյ իշխանին ևսն կոչեցելոյ...»¹⁹⁶: Սակայն Յ. Շալանդո-
նը, որը ևս Հովհաննես Բ Կոմենենոսի կիլիկյան առաջին
ազատարշավը թվագրելիս հիմնվում է Անանուն Քեստեցոս
գրչին պատկանող այս վկայության վրա, անուշազիր է եղել
Ֆրանսիացի բյուզանդագետը հաշվի չի առել մատենագրի
օգտագործած հայկական թվականը (ՇՁԵ), ապա տեղի տա-
լով բյուզանդագիտության մեջ տարածում գտած տեսակե-
տին, եկել է հետևյալ եզրակացության. «...1136 թ. վերջի
ամիսներին բյուզանդական բանակը բռնեց Կիլիկիայի ճա-
նապարհը, որտեղ նա հասավ ապրիլին, քանի որ Ղազու որ-
դին ղապարեցնում է Քեսոնի պաշարումը Սուրբ Ուրբաթ օրը,
ապրիլի 3-ին, երբ իմացավ, որ բյուզանդական բանակը
մտնեւում է»¹⁹⁷: Նման եզրակացության հանգելու խնդրում
Յ. Շալանդոնին շփոթության մեջ է դրել Անանուն Քեստե-
ցոս հսկողըստ հետևյալ վկայությունը. «...արդ ի յաւեր
ուրբաթու, որ էր օր յարշարանաց փրկչին մերոյ, եղև ազա-
տութիւն բազաքին Քեսնու...»¹⁹⁸: Սակայն, ինչպես վերևում
տեսանք, մեզ հետաքրքրող այս ուրբաթը չէր կարող լինել
ապրիլ ամսին, և որևէ կապ ունենալ շարշարանաց ուրբաթի
(կամ Ավաղ Ուրբաթի)՝ մեծ Զատիկին նախորդող Ուրբաթի,
քրիստոնեական տոնի հետ, քանի որ Անանուն Քեստեցին
շեշտում է, որ Մուհամեդ Դանիշմանյանի կողոպտչական
արշավանքը դեպի Քեսոն տեղի է ունեցել աչքկույթի ժա-
մանակ: Մեր կարծիքով մատենագիրը միայն համեմատում
է Քրիստոսի շարշարանաց ուրբաթը այս ուրբաթի հետ. որի

196 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 368—369:

197 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 112.

198 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 368:

ժամանակ շարշարանքի և տանջանքի է ենթարկվել Քեսոնի
և նրա մերձակա շրջանների բնակչությունը¹⁹⁹:

Մյուս հայկական սկզբնաղբյուրը, որ մեզ հետաքրքրող
իրադարձությունը՝ Հովհաննես Բ Կոմենենոսի կիլիկյան առաջ-
արշավը, թվագրվում է Հայոց ՇՁԵ (1136 թ. փետրվարի
16—1137 թ. փետրվարի 14) թվականով, Սմբատ Սպարապե-
տի անունով հայտնի «Տարեգրքի» ընդարձակ և համառոտ
խմբագրություններն են²⁰⁰:

Արաբ պատմիչ Իրն ալ-Ասիրը Բյուզանդական կայսրու-
թյան ազմական գործողությունները Փոքր Ասիայում և Հյու-
սիսային Ասորիքում թվագրում է հիշրայի 531 (1136 թ.
սեպտեմբերի 29—1137 թ. սեպտեմբերի 18) թվականով²⁰¹,
Պիոթ է այստեղ նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ Իրն
ալ-Ասիրի երկի այս հատվածում իրադարձությունների կենտ-
րոնում գտնվում է Հալեպի աթարեկությունը, և նրա հետ
բյուզանդական ազմական գործողություններն են, որ առա-
ջին հերթին փորձում է նկարագրել պատմիչը:

Այսպիսով, Մուհամեդ Դանիշմանյանի կողոպտչական
արշավանքը դեպի Մարաշ և Քեսոն պետք է թվագրել ոչ
ոչ քան 1136 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներով: Հե-
տևապես, այդևն այդ ամիսներին բյուզանդական բանակը
Հովհաննես Բ Կոմենենոսի գլխավորությամբ կարողացել էր
ստիճակ Դաշտային Կիլիկիայի մեծադույն մասին:

Քիչ ավելի վաղ, 1136 թ. ամռան ամիսներով պետք է
թվագրել Ջուլիս Բ-ի և Ռայմոնդ Պուատիեի այցը Հովհան-
նես Բ Կոմենենոսին, որը հասնելով «Կիլիկիոյ դոներին»²⁰²,

199 Նույն տեղում, էջ 368:

200 Սմբատ, 1956, էջ 160, Սմբատ, 1856, էջ 80, Սմբատ, 1859, էջ
93:

201 Իրն ալ-Ասիր, էջ 249: Այդ նույն թվականն է մտածանշում նաև
ալ-Ջաուզին (տե՛ս ՋԻԸ, hist. or., t. III, p. 370),

202 Հովհաննես Բ Կոմենենոսի մտաքը Կիլիկիա, սիլիկիոյ դոներովս
հաստատում է նաև Երկհատա Խանիատեպը, շառ: շա իզմինն ևտառն քրոս
չրովան ևճոթման ևճոթմանոս շառ: Կաուուառ: ոճուառ ևճոթմանոս (N. Ch., p.
21): Մեր այս պնդումը հակադրվում է Յ. Շալանդոսի ենթադրությանը,

պատգամավորներ ուղարկեց ֆրանկների մտա և հաղորդեց. «Ով հնազանդվում է ինձ և բարի կամենում, թող վեր կենա դա՛ ինձ պատիվ տալու»²⁰³, ըստ Անանուն Եղեռացու, Եղեռացի և Անտիոքի տեղերը Բյուզանդիայի կայսրին հանդիպում են «Տարսոսից վեր»²⁰⁴, Միայն այս դիվանագիտական այցելությունից հետո է, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ձեռնամուխ է լինում Կիլիկիայի նվաճմանը: Ազրյուրների կրթկրտոր շարագրանքից դժվար է կոահել, թե Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ինչ հերթականությամբ է տիրել Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքներին²⁰⁵, ո՞ր պետական միավորներից է գրավել զրանք²⁰⁶, 1136 թ. աշունը և 1137 թ. առաջին կեսը Հովհաննես Կոմնենոսը նվիրում է Դաշտային Կիլիկիայի նվաճմանը, որը չնայած այդ տարածքների տիրոջ՝ Լեոն Թուբինյանի բացակայությանը, քիչ մտահոգություններ չպատճառեց բյուզանդական բանակին:

Կիլիկիայի բյուզանդական նվաճման մասին մանրամասն տեղեկությունների համար մենք պարտական ենք բյուզանդական, ասորական, արաբալեզու մատենագիրներին և հաշտարեգիր Գրիգոր Երևցին:

Ըստ Անանուն Եղեռացու, Եղեռացի և Անտիոքի իշխանների վերադարձից հետո. «Հունաց կայսրը գրավեց Տարսոսը, Մսիսը և Ադանան, պաշարեց ու գրոհով նվաճեց նաև

որը հետևյալ ճանապարհն է մատնանշում, հենվելով Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկյան երկրորդ ուղևորված ուղերթի սկզբնազրյուրների հաղորդած վկայությունների վրա՝ Ատալիա-Մեյկիկա-Էմեսոս-Կիլիկյան դաշտավայր (հմմտ. F. Chitandon, Les Comènes, t. II, p. 113):

203 Անանուն Եղեռացի, էջ 80:

204 Նույն տեղում, էջ 80:

205 Ըստ Հովհաննես Կրենամոսի՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը սկզբում գրավել է Մուսսուստիան (Մսիս), ապա՝ Տարսոսը և Ադանան, երկար ժամանակ պաշարել և ապա գրավել է Անավարդան, որից հետո շրջապատել է Վահկան, սակայն կիսատ թողնելով պաշարումը, արշավել է դեպի Անտիոք (I. C., p. 10):

206 Անանուն Եղեռացին հաղորդում է, որ Ադանան գրավվել է լատիններից. «Երանք (Ադանայի բնակիչները — Ա. Բ.) ուրախացան, թե հնազանդվելով հույներին՝ վերջապես հանգիստ գտան և ազատվեցին ֆրանկների դուռն հարկերից» (հմմտ. Անանուն Եղեռացի, էջ 81):

Անարզարան»²⁰⁷, էբն ալ-Ասիրը ևս գիտե Ադանայի և Մասսուստիայի գրավման մասին, սակայն նույնպես չհշտում է, որ Անավարդան Հովհաննես Բ-ը պաշարեց և բռնի ուժով գրավեց»²⁰⁸, Նիկեոսոս Խոնիատոսը և Հովհաննես Կրենամոսը ևս տեղյակ են Տարսոսի և Ադանայի առանց պատերազմի նվաճմանը (ἀνεγχεῖ παρῆλλον Ἀδώνος ἐπέβη καὶ ἔρχεται εἰς Ταρσοῦν)²⁰⁹, սակայն հետագա շարադրանքում հակազբում են միմյանց²¹⁰:

Բյուզանդական զորքերի կողմից Տարսոսի, Մուսսուստիայի և Ադանայի գրավումը հեղտացնող հանգամանքները բազմաթիվ են, նշեմք զրանքից մի քանիսը.

ա) նշված քաղաքներին Թուբինյանները տեղ էին դարձել ժժ դարի 30-ական թվականներին, երբ արգեն հասցրել էին ամբապնդել իրենց իշխանությունը Լեոնային Կիլիկիայում:

բ) Այդ քաղաքները դեռևս ամրոցողովին չէին կապվել Կիլիկյան իշխանության տնտեսության և վարչական ապարատի հետ: Նման ենթադրության լավագույն ապացույց է այդ քաղաքներից երկուսի՝ Մուսսուստիայի և Ադանայի հանձնումը Բյուզանդական կայսրության ներքին օպոդիցիայի ղեկավար Իսահակ Կոմնենոսին դեռևս 1132 թ.:

գ) Հարկ է նաև ավելացնել, որ նշված քաղաքները, ըստ Սմբատ Սպարապետի Տարեչրություն ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների, 1136 թ. հանձնվել էին որպես ռազմատուգանք Անտիոքի լատին իշխանության տնօրինությանը²¹¹:

207 Անանուն Եղեռացի, էջ 80; Առաջին երեք քաղաքների նվաճումը հավաստում է նաև Միքայել Ասորին, սակայն տարօրինակ կերպով ոչինչ չի հաղորդում Անարզարայի նվաճման մասին (տե՛ս M. S., t. III, p. 246):

208 Իբն ալ-Ասիր, էջ 248: Պետք է պետք հատուկ նշել, որ Հովհաննես Կրենամոսը, ինչպես Միքայել Ասորին, Անանուն Եղեռացին և Իբն ալ-Ասիրը, հիշատակում է նաև Մուսսուստիայի (Մսիս) նվաճումը:

209 N. Ch., p. 21: Իհարկե, Կրենամոսը խոսելով այս երկու քաղաքների նվաճման մասին, արձանագրում է սուկ այդ փաստը (I. C., p. 10):

210 I. C., p. 15; N. Ch., p. 21:

211 Քննարկում հիշատակվում է. «...զՄսիս, զԱտանա, զՄարվանդի»

Հետևելով դեպքերի ժամանակագրական հաջորդականությանը, Հովհաննես Կիննամուրը նշված երեք քաղաքների գրավումը արձանագրելուց հետո անցնում է Անավարզայի պաշարման նկարագրությանը²¹²։ Գրիգորը նրեցը շափազանց ճշգրիտ է թվագրում քաղաքի շրջապատման և գրավման ժամանակը. «Քանզի ի բարձրանալ թուականութեանս Հայոց յամս ԵՁԶ (1137 թ. փետրվարի 15—1138 թ. փետրվարի 14) նոյն թագաւորս Հոռոմոց որդի Ալէքսին, որում անուն էր Պետպիոսօժէն, եկն մեծ խոռվութեամբ ի քաղաքն Անաւարզաւ։ Եւ էր յաւուրսն ամառնային՝ յամիսն յուլիսոյ. և խսարեաց զքաղաքն աւուրս երեսուն և հինգ (Նորուս. տայ.՝ եօթն) և նեղեաց բարանովն...»²¹³։ Հետևաբար, Անավարզայի շրջապատումը սկսվել է 1137 թ. հուլիս ամսին և շարունակվել է մինչև օգոստոսի վերջը (գուցի նաև սեպտեմբեր ամիսը)։ Դժվար չէ նաև ենթադրել, թե ինչու է պաշտպանությունը հատկապես ավելի ուժեղ եղել Անավարզայում, ժամանակակիցների հաջորդած տեղեկություններից կարելի է կոստել, որ այս ամրոց-քաղաքը եղել է Կիլիկիայի հայկական իշխանության քաղաքական և հոգևոր ամենակարևոր կենտրոններից մեկը, քանի որ, ըստ մի շարք սկզբնաղբյուրների, հենց այստեղ է կալանավորում Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ևսն Ա-ի որդիներին և կնոջը²¹⁴։

Անավարզայի գրավման մասին պատմող գրվագում հետաքրքիր վկայություն է պահպանել Նիկեոսա Խոնիատեսը։ Ըստ նրա, Հովհաննես Բ Կոմնենոսը այդ ամրոց-քաղաքի

գիւմ է ուղարկել Գանգրայի տակ իր կողմն անցած դանիշ-մանջան զորքերին իմանալու համար նրանց նկատմամբ (հայերի)՝ վերաբերմունքը²¹⁵։ Այս հատվածից ակնհայտորեն երևում է, որ բյուզանդական կայսրը վստահ չի եղել Գանգրայի տակ իր կողմն անցած Գանիշմանջան ամիրությունների նվիրվածությունը և վստահել է, թե նրանք կրկին իր գիւմ ճակատ կատեղծեն, դաշնակցելով հայերի հետ։ Սակայն և՛ դանիշմանջան վարձկանների, և՛ ընդհանրապես բյուզանդական բանակի նկատմամբ Անավարզան պաշտպանող հայերի վերաբերմունքը թշնամական էր։ Քաղաքի պաշտպանները մի քանի անգամ հու նն մղում թշնամու գրոհները, կարողանում են ոչնչացնել բյուզանդական քարանդու մեքենաները և անգործության են մատնում կայսեր զորքերին²¹⁶։

Անավարզայի հերոսական պաշտպանությունը իրենց շարադրանքում անդրադարձել և հետաքրքիր նկարագրություններ են թողել բյուզանդական պատմիչներ Նիկեոսա Խոնիատեսը և Հովհաննես Կիննամուրը։ Ինչպես վերևում տեսանք, Անավարզա քաղաք-ամրոցը բյուզանդական շրջապատմանը դիմացել է 35 (37⁰) օր²¹⁷։

Ավելի համառ և երկարատև էր Վահկա ամրոցի պաշտպանությունը, որը սկսվել էր Անավարզայի գրավումից անմիջապես հետո²¹⁸։ Վահկայի պաշարման ժամանակամիջոցում կայսրը կարողացավ տիրել Քիլ Համաուն ամրոցին և վերջինիս բնակիչներին բռնի բնակեցրոց Կիպրոս կղզում²¹⁹։

²¹⁵ «βασίλειός μὲν εἶναι μέρος τῆς αὐτοῦ στρατιᾶς προπέμπωμεν εἰς αὐτοῦν, καὶ τοῦτο περιστοιχίσαι καταλεγμένον πέλαιον, ὡν τῆμωρίσθη πρότερον, τὴν Πάγγραν παρασχεσόμενος, πείραν λαβεῖν ἐντεῦθεν τῆς τῶν Ἀρμενίων γυναικῶν δουλιχίας καὶ ἀκριβοῦς γίνωσθαι πρὸς αὐ εἶσιν» (N. Ch., p. 25).

²¹⁶ I. C., p. 17; N. Ch., p. 25—27; նման, F. Chalandon, Les Compiènes, t. II, p. 115—116; Г. Г. Микаелян, История..., с. 104—105

²¹⁷ Մատթեոս Ոսեպլեցի, էջ 369։

²¹⁸ Ի տարբերություն Հովհաննես Կիննամուրի, Նիկեոսա Խոնիատեսը Վահկայի պաշարման մասին խոսում է Անավարզայի նվաճումից առաջ (տե՛ս N. Ch., p. 22—25)։

²¹⁹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 249։

Քարեա (տե՛ս Սմբատ, 1956, էջ 160, Սմբատ, 1859, էջ 92)։ Սմբատի այս վկայությունը Աղանայի մասին հաստատում է նաև Անանուս Եղևազին (էջ 81)։

²¹² I. C., p. 16, 17—18.

²¹³ Մատթեոս Ոսեպլեցի, էջ 369.

²¹⁴ Գրիգորը նրեցի շարադրանքում նրանց հետ միաժամանակ կալանավորվել է նաև ևսն Ա Ռուբինյանը (տե՛ս Մատթեոս Ոսեպլեցի, էջ 369)։ ախուստենայից մենք հակված ենք ավելի շատ հավատ ընծայելու այս խնդրում Սմբատի (ընդարձակ և համառոտ) և Անանուս Եղևազու վկայություններին, որոնց մասին, ավելի մանրամասն, տե՛ս հետագա շարադրանքում։

այնուհետև գրավեց Ալեքսանդրեթը և վերականգնեց նրա նավահանգիստը²²⁰.

Այս վերջին տեղեկությունները նոր լույս են սփռում Բյուզանդական կայսրության միջերկրածովյան քաղաքակա- նության որոշ նրբերանդանների վրա, և ցույց են տալիս, որ կայսրությունը իր առջև նպատակ չէր դրել Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի բոլոր տարածքների նվաճումը, այլ սահմանափակվում էր միայն ծովամերձ քաղաքների գրավումով և նավահանգիստների ամրապնդմամբ, ինչպես նշել ենք արդեն Դեաբուլի պայմանագրի հետ կապված խնդիրներին անդրադառնալիս:

Կիլիկիայում հիշատակված ստրատեգիական կետերը նը- վաճեղուց հետո, Հովհաննես Բ Կոմնենոսը իր զորքերի գլուխն անցած, անցնում է Հյուսիսային Ասորիք և շրջապատում է Անտիոքը, քանի որ նրա իշխանը այդ ժամանակ քաղաքում չէր²²¹, Ռայմոնդ Պուատիեն այդ օրերին օգնության էր գնա- ցել Տրիպոլիսի իշխանին և Երուսաղեմի թագավորին՝ Ֆուլք Անժուացուն, որոնք պաշտպանում էին Հյուսիսային Ասորիքի Բարին ամրոցը աթաբեկ Զանգու հարձակումներից²²², Բյուզանդական ռազմական ճնշումից ահաբեկված Ռայմոնդ Պուատիեն ընդունում է իր տարածքների վրա Հովհաննես Բ-ի գերակայությունը և թույլ է տալիս կայսերը մտնել Անտիոք²²³, Միքայել Ասորին հետևյալ հերթականությամբ է նկարագը- րում Հովհաննես Բ-ի Անտիոքյան ռազմարշավը. «Հուլյների կայսրը հիթարկելով Կիլիկիան, և Անոնին Կոստանդնուպոլիս

ուղարկելուց հետո, հարձակվեց Անտիոքի վրա: Քանի դեռ նա այն չէր կարողացել գրավել, Հոսլինը եկավ նրան զու- նկու և նրանք խաղաղության կնքեցին պայմանով, որ երբ կայսրը գրավի Ասորիքի շրջանը, այսինքն Հալեպը և մնա- ցածը, նա դրանք հանձնի Ֆրանկներին և Ֆրանկները նրան տան Անտիոքը, ինչպես որ նրանք խոստացել էին նրա հայր Ալեքսինոս²²⁴:

Միքայել Ասորու և Անանուն Եղեւացու ժամանակագրու- թյուններից պարզորոշ երևում է, որ Բյուզանդական կայսրու- թյունը 1136—1138 թթ. ռազմարշավով փորձում է կենսա- գործել Դեաբուլյան պայմանագրի Կիլիկիային և Հյուսիսա- յին Ասորիքին վերաբերող հոդվածները²²⁵:

1137 թ. սեպտեմբերին Հովհաննես Բ Կոմնենոսը Հյուսիսային Ասորիքից կրկին վերադառնում է Կիլիկիա²²⁶, ուր պետք է շարունակեր Վահկայի պաշարումը և նվաճեր Ան- նային Կիլիկիան: Անտիոք-Կիլիկիա ճանապարհին կայսրը դեսպանագնացներ է առարում աթաբեկ Զանգուն²²⁷, Հով- հաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա վերադառնալու անցողորձների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Անանուն Եղեւացին. «Մինչ կայսրը բանակ էր դրել Անտիոքի հարթա- վայրում, և ֆրանկները ձևականորեն՝ առանց ուղղամտու- թյան համազործակցում էին նրա հետ, հանկարծ Ադանա քաղաքից ցավալի գույժ ստացվեց՝ նրան (Ադանա քաղաքին— Ա. Բ.) հասած դառնագույն փորձանքի մասին»²²⁸, Ըստ Անա- նուն Եղեւացու, Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա վերա- դարձի պատճառը թյուրքերի կողմից Ադանայի պաշարումն էր: Այս իրադարձությունը չի արձանագրվել ժամանակակից

²²⁰ Ibn al Atyr, RHC, hist. or., t. 1, p. 424.

²²¹ Այդ իրադարձությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս R. Grousset, Histoire..., t. II, p. 91—97; S. D. Göttele, A Letter from Seleucia (Syria). Speculum, 1964, 39, № 2, p. 300 (հղումը բոլոր Ի. Պ. Մեղվեզեի):

²²² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 118—131, Այս մասին խոսում են նաև բյուզանդական սկզբնաղբյուրները (I. C., p. 18): Այդ ամրոցը Հովհաննես Կոմնենոսը անվանում է Մոստեփոբոս (նույն տեղում, էջ 18): Բ. Փրոսպեն այդ ամրոցը անվանում է Montferrand —Ba'rin (R. Grousset, Histoire..., t. II, p. 91).

²²³ R. Grousset, Histoire..., t. II, p. 94—97.

²²⁴ M. S., t. III, p. 245.

²²⁵ Անտիոքի պաշարման և Հովհաննես Բ-ի ու Ռայմոնդ Պուատիեի հարաբերությունների մասին տե՛ս Անանուն Եղեւացի, էջ 80—81, Իրեւանի Ասիա, էջ 249, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 129—133; R. Grousset, Histoire, t. II, p. 88—99.

²²⁶ Այս մասին տե՛ս R. Grousset, Histoire, t. II, p. 98—99.

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:

²²⁸ Անանուն Եղեւացի, էջ 81:

պատմագրութեան կողմից, սակայն այդպիսի հարձակում քա-
պասելի էր ու մեր կարծիքով նման հարված կարող էին հաս-
ցընել Իկոնիայի սուլթանութեան կամ Գանիշմանյան ամիրու-
թեան զորքերը: Այդ հարձակումը պետք է ունենար լույ ստրա-
տեգիական նշանակություն, քանի որ Իկոնիայի սուլթանու-
թյունը նման քաջով փակում էր բյուզանդական զորքերի հետ-
գարձ ուղին: Այդ է պատճառը, որ վախեցած Հովհաննես Բ
Կոմնենոսը կիսատ է թողնում անտիրոջիների հետ բանակ-
ցությունները և շտապում է Ադանային օգնութեան: Այս ղեպ-
քերի լույսի տակ կարելի է նորովի լուսարանել Թաթարիկ Զան-
գու հետ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակցությունների մա-
սին տեղեկությունները²²⁹:

1137—1138 թթ. աշնանը և ձմռանը Հովհաննես Բ Կոմ-
նենոսը, սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, զբաղվել է Լեո-
նային Կիլիկիայի ամրոցների նվաճմամբ: Բյուզանդական
պատմիկներն այդ ռազմական գործողությունների մեջ կարևոր
տեղ են հատկացնում Վահկա ամրոցի պաշարման և գրավ-
ման պատմությունը: Հովհաննես Կիննամոսը Վահկան ան-
վանում է քրոջօնչեսոս, այսինքն՝ ապաստարան²³⁰, հավանա-
բար, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այնտեղ էին
հավաքվել Կիլիկիայի հայկական իշխանության դեռևս զենքը
վայր չզրած զորքերն ու մոտակա բնակավայրերի բնակչու-
թյունը: Վահկա էր տեղափոխվել պետության գանձարանը,
այնտեղ էին ապաստանել թագավորական ընտանիքի դեռևս
չբանտարկված մի շարք անդամներ: Հովհաննես Կիննամոսը
էպիկական շնչով նկարագրում է Կոստանդին անունով զին-
վորի քաջագործությունները, որը բացարձիկ համառություն
է ցուցաբերել ամրոցի պաշարման ժամանակ, սակայն վեր-
ջիվերջը գնդվել է բյուզանդական իշխանությունների կող-
մից²³¹: Կիլիկիայի իշխան Լևոնը հասկանալով հետագա դի-
մադրության անհուսալիությունը, հանձնվել է բյուզանդա-

կան իշխանություններին. «առևալ զկին և զորդիսն և զըրս-
տերսն Լևոնի, և ինքն Լևոն եկն առ թագաւորն, առաքեաց
դնս կապանօք ի Կոստանդինուպօլիս, և զընտանիս նորա
ընդ նմա, և զպատկիրն Աստուածածնին այլ տարան»²³²,
1138 թ. դարևանը Կիլիկյան Թուրքիայի իշխանության ողջ
տարածքը փաստորեն վերջնականապես գրավվեց բյուզան-
դական բանակի կողմից: Սկզբնաղբյուրները հիշատակում են
1136—1138 թթ. Մսիսի, Ադանայի, Անավարզայի, Սարվան-
դիբարի, Վահկայի, Կապանի, Բազրասի, Ամայքի, Ցախուտի
նվաճման մասին²³³:

1138 թ. դարևանը բյուզանդական բանակը, ավարտ-
ելով Կիլիկիայի նվաճումը, կրկին իր գործողությունները ծա-
վալում է Հյուսիսային Ասորիքում: Այդ իրադարձություննե-
րին մանրամասնորեն անգրադարձել են բյուզանդագետները
և խաչակրաց ու մուսուլմանական արևելքի պատմաբաննե-
րը²³⁴, ուստի մեզ մնում է միայն ավելացնել, որ հայկական
սկզբնաղբյուրները շեշտում են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կի-
լիկիա-Նյուսիասորիքյան առաջին ռազմարշավի անարդյու-
նավետությունը, կայսեր մասին գրելով. «ոչ ինչ արութիւն
եցայց»²³⁵:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ձեռնարկած Կիլիկիա-Նյուսիս-
ասորիքյան առաջին ռազմարշավը տևեց երեք տարի (1136—
1138)²³⁶, Կիլիկիա-Նյուսիասորիքյան ռազմարշավին այնքան
մեծ ուշադրություն էր հատկացվում կայսրության արևելյան
քաղաքականության մեջ, որ, «Հոմանց կայսրը արշավանքի

229 Մմբատ, 1956, էջ 160, հմտ., նաև Անանյոս Նյեւացի, էջ 80:
Վահկայի պաշտպանութեան Հովհաննես Կիննամոսի նկարագրությունից կտ-
րելի է ենթադրել, որ Լևոնը դեր է հանձնվել նախքան այդ ամրոցի առումը:
230 Մմբատ, 1956, էջ 160, Մմբատ, 1859, էջ 93, Գ. Գ. Микаелян,
История... с. 104—106:
231 Գ. Գ. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 134—135: R. Grousset,
Histoire... t. II, p. 100—123.
232 Մմբատ, 1956, էջ 161: Գ. Գ. Chalandon, Les Comnènes, t. II,
p. 150.
233 Ա. Ի. Каздан, Еще раз о Киннаме и Никите Хонате,
BS, I. XXIV, p. 18.

229 Գ. Գ. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 133—134.

230 Ի. Գ., p. 18.

231 Ի. Գ., p. 18—20.

էր ելել աճուհի գործով ու անսպաս դանձերով, իր շորս որդի-
ներին, եղբայրներին, փեսաների և ողջ շքախմբի հետ միասին:
Նա (Հովհաննէս Բ Կոմնենոսը—Ա. Բ.) ուխտել էր մինչև
կյանքի վերջը ետ յղանալ իր գործերի, կենսարնների, սե-
բաստոսների, պատրիկների և մյուս մեծամեծների հետ, քա-
նի դեռ խոշոր հաղթանակ չի տարելը²²⁷: Այս վկայութիւնը
էարեւի է դիտել երկու տեսանկյունից.

ա) Հովհաննէս Բ Կոմնենոսը իր հետ արեւելք էր բերել
բոլոր նրանց, ովքեր կարող էին հաժարել զահին և մայրա-
քաղաքում մնալով կարող էին իշխանութիւնը տիրանալու
փորձեր կատարել: Այդ մասին է խոսում Աննա Կոմնեննի
ամուսնու՝ Նիկեիոսի վրիճարանի հիվանդ վիճակում ռազմ-
արշավին մասնակից դարձնելու միտքը²²⁸:

բ) Կիլիկիա-Հյուսիսարեւելքի ռազմարշավին մասնակ-
ցում էլս բյուզանդական արքունիքի, գինւորական և քա-
ղաքական պաշտոններէջան ծաղիկը, որը կարող էր օգտա-
կար լինել Հովհաննէս Բ Կոմնենոսին ռազմական գործողու-
թիւններ վարելիս:

Բյուզանդական կայսրութեան համար ռազմարշավի ար-
դունքները շոշափելի էին: Բյուզանդական բանակի հաջո-
ղութիւնները մեջ պետք է նշել Կիլիկիայի ողջ տարածքի
նվաճումը, Ռուբինյան իշխանութեան վերացումը, Նդեախի
և Անտիոքի լատին իշխանութիւնների հալածակեցումը: Սրանք
կարևոր ձեռքբերումներ էին և դրանց արդյունքն այն եղաւ:
որ մինչև 1148 թ. Բյուզանդական կայսրութիւնը Կիլիկիայի
գրեթէ ողջ տարածքի միակ տերն էր, իսկ դրանից հետո
մինչև 1152 թ. Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները
իրենց իշխանութիւնը զուգորդում էին Ռուբինյանների վե-
րահաստատած իշխանութեան հետ: Իհարկէ 1152 թ. հետո
իրազրութիւնը փոխվեց, սակայն մինչև ժժ դարի 70-ական
թթ. Բյուզանդական կայսրութիւնը դեռևս կառավարիչներ էր
նշանակում Կիլիկիայում և կարողանում էր միջամտել երկրա-
մասի ներքին գործերին:

Հովհաննէս Բ Կոմնենոսի իշխանութեան վերջին տարի-
ներին ճշմարտագոյն վիճակ է ստեղծվում Բյուզանդական
կայսրութեան արևելյան քաղաքականութեան գրեթէ բոլոր օ-
գակներում, շատեալեւ Փոքր Ասիայի երկու կարևորագույն
շրջաններում.

ա) Հյուսիսային ծովափնյա մարզերում, որտեղից կայսրու-
թիւնը շնայած 20—30-ական թվականներին վարած երկա-
քատե պատերազմներին չկարողացաւ դուրս մղել Դանիշ-
մանյան ամիրութեանը,

բ) Կիլիկիայի ու Հյուսիսային Ասորիքի այն շրջաննե-
րում, որ 1136—1138 թթ. ռազմարշավի տարիներին Բյու-
զանդական կայսրութիւնը կարողացել էր տարածքային նվա-
ճումներ կատարել²²⁹: Առաջին դեպքում Բյուզանդական կայ-
սրութեան հիմնական հակառակորդներն էին Դանիշմանյան
ամիրութիւնը և Իկոնիայի սուլթանութիւնը, երկրորդում՝
Անտիոքի լատինական իշխանութիւնը և Հալեպ-Մոսուլի
աթաբեկութիւնը:

Բյուզանդական կայսրութեան մնացած փոքրասիական
մարզերն էլ զանվում էին գրեթէ անպաշտպան վիճակում,
պետք է ենթադրել, որ ժՄ դարի առաջին կեսի հետ համե-
մատած այստեղ մեծ շափերով պակասել էր բնակչութիւնը²⁴⁰,
Իկոնիայի սուլթանութեան և Բյուզանդական կայսրութեան
սահմանները ճշտորեն որոշված չէին և այդ էր պատճառը, որ
քոչվոր թշուրթերը իրենց ասպատակութիւններով երբեմն
խախտում էին դրանք, իսկ երբեմն էլ՝ թալանում և ավար-
առութիւնների ենթարկում Բյուզանդական կայսրութեան տի-
րապետութեան ներքո գտնվող շրջանները: Արտաքին և ներ-
քին քաղաքական գրեթէ բոլոր ներազդեր լծակները շործի
դրած երկիրը անզոր էր պայքարելու արտաքին թշնամիների
նկատման դեմ:

Անտրոնական իշխանութեան հետ անբավարար տնտե-
սական և քաղաքական կապի հետևանքով Բյուզանդական

²²⁷ Աննան Կոմնենոսի, էջ 80.

²²⁸ Анна Комнина, Алекснада, с. 55.

²²⁹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 175—185.

²⁴⁰ Sp. Vryonis, The Decline..., p. 119.

կայսրությունը արևելքում գրկվել էր Տրապիզոնի շրջանից (հին Խայդիա բանակաթեմ)։ Չնայած 1136—1138 թթ. Երկա-րատև և ծանր պատերազմներում ձեռքբերումներ էր կատա-րել Կիլիկիայում, սակայն այնքան ուժ չունեց, որ կարողա-նար պահպանել այդ նվաճումները։ Անտիոքի լատինական իշխանությունը, որը 1136—1138 թթ. ազմարչավի ժամա-նակ ստորակայի երդում էր տվել Հովհաննես Բ Կոմնենոսին, կայսրական զորքերի հեռանալուց հետո, մերժում էր բյու-զանդական գերակայությունը և պահանջում էր Դաշտային Կիլիկիայի որոշ տարածքներ²⁴¹։ Նման իրավիճակում, երբ կենտրոնական իշխանությունը պոքու չէր վերահսկելու ծայ-րամասային տարածքների կառավարմանը, Բյուզանդական կայսրությանը մնում էր ստեղծել մի այնպիսի ռազմավարչա-կան համակարգ, որի զորավար-կառավարիչները յուրաքան-չյուր տարի ընտրվեին կայսեր կողմից, ունենալով իրենց վստահված տարածքներում արտաքին և ներքին գործերը վա-րելու որոշակի անկախություն։ Նման վարչական բարեփոխու-թյունները օժանդակելու էին կայսրության ներքին և արտա-քին ձեռնարկումներին։

Փոքր Ասիայում որոշակի տարածքի վրա նման քաղա-քական-վարչական միավոր ստեղծելու գաղափարը բյուզան-դական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսը վերագրում է Հով-հաննես Բ Կոմնենոսին²⁴²։

1137 թ. Կիլիկիան նվաճելուց հետո Բյուզանդական կայ-սրությունը կանգնեց նոր դժգոհության առաջ։ Իկոնիայի սուլթանությունը և Դանիշմանյան ամիրությունը չէին կարող հանդուրժել Կիլիկիայի անցումը Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո և սկսեցին ոտնձգություններ կատա-րել Կիլիկիայի տարածքի նկատմամբ։ Եթե մինչև 1141 թ. Բյուզանդական կայսրության ամենավտանգավոր թշնամին

արևելքում Դանիշմանյան ամիրությունն էր, ապա դրանից հետո Դանիշմանյան ամիրությունը ներքին երկպառակաշա-կան պատերազմների հետևանքով սկսում է քայքայվել²⁴³։ Կիլիկիան նվաճելուց հետո նոր ճեղքվածքներ են առաջա-նում Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրու-թյան դիվանագիտական փոխհարաբերություններում։

Դեռ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը չէր հեռացել Կիլիկիայից, միայն գորարանակով մոտեցել էր Անտիոքին, երբ Իկոնիա-յի սուլթան Մասուդը (՝) 1137 թ. ներխուժեց Կիլիկիա և պրավեց Աղանան²⁴⁴։ Սա ճկուն տակտիկական քայլ էր և թիկունքից հասցված նախազգուշական հարված՝ Անտիոքի դաշտում գտնվող բյուզանդական բանակին, որի համար փակվում էր ետդարձի ցամաքային ճանապարհը։ Բյուզան-դական կայսրը ստիպված էր վերադառնալ Կիլիկիա և կրկին նվաճել Աղանան²⁴⁵։ Սակայն դրությունը նորից բարդացավ, երբ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը 1138 թ. մեկնեց Կոստանդնու-պոլիս։ Մերտի Տարեգրության համառոտ և ընդարձակ տար-քերակներում կարդում ենք. «Թուին ՇՁԷ (1138/9) եկն Ահ-մէտ մելիքն և էառ զԱնոնի տեղիքն ի Հոռոմէն, զվահկայն, զԿապանն և զայլսն»²⁴⁶։ Նույն իրադարձությունը վկայող տե-ղեկության հանդիպում ենք նաև Միքայել Ասորու մոտ. «1450 (1138/9) Մելիք Մուհամեդը միավորեց իր զորքերը և մտավ Կիլիկիայի շրջանը։ Նա հույներից գրավեց երկու ամրոց, մեկը՝ Վահկան և մյուսը՝ Կապանոսերդը»²⁴⁷։ Սակայն սրա-նով չի բավարարվում Դանիշմանյան իշխողը և վերադառ-նալով Սև ծովի ափերը ներխուժում է «Կասիանուսի երկիրը», «ավարտեց և զերեց ամբողջ բնակչությանը, որոնց վա-

243 Ք. Chalandon, Les Comnènes, t. V, p. 212—216.

244 Անանուց Աղանացի, էջ 81:

245 Անանուց Աղանացի, էջ 82:

246 Սմբատ, 1955, էջ 161: Վերոհիշյալ տեղանուններին Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունը ավելացնում է նաև «Կարմիր լեռան» տեղանունը (հմտ. Սմբատ, 1859, էջ 94):

247 Մ. Տ., t. III, p. 248:

241 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 184; R. Grousset, Histoire, t. II, p. 145—146.

242 κατά τούτον ἔχον τὴν Κολωνίαν καὶ Ἀντιόχειαν ἔξω Ἀντιόχειας καὶ Κύπ-ρου εἰς ἀλλήρον ἀποδιδόμεθα τῷ Μανουίλ (I. C., p. 23; հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 184—185).

Ճառեց որպէս ստրուկները²⁴⁸, Մուհամեդ Դանիշմանյանի աջ գործողութիւնները կրկին թուլացնում են Բյուզանդական կայսրութեան քաղաքական դիրքերը Փոքր Ասիայի հյուսիսում և հարավում: Այդ մասին վկայում է նաև Ամբաստի Տարեգրութեան համառոտ խմբագրութիւնը. «Ե թուին 628 (1140/1) և Պիրփեռովնն ի վերին կողմն Պոնտոսի եւ Գամրաց. և բնակիչք Տօրոսի ի նա պապատան եղին եւ մտայցին ի Քուրքէն. եւ յորժամ գնաց թագաւորն՝ մնացին ցիր եւ ցան, և եղին փախստական. և մնաց երկիրն Լևոնի աւեր»²⁴⁹: Այս տողերից կարելի է ենթադրել, որ կայսրութիւնը նվաճելով Կիլիկիան, հույս ուներ արցանի մէջ առնել Դանիշմանյան ամիրութեանը: Մուհամեդ Դանիշմանյանի րացահայտ թշնամական դիրքը Կիլիկիայում Բյուզանդական կայսրութեան տիրապետութիւնը վերահաստատելու վերաբերմամբ՝ կարելի է բացատրել այս շափազանց կարևոր հանգամանքով:

Բյուզանդական կայսրութիւնը ևս չէր ջանկանում նահանջել Կիլիկիայում նվաճված դիրքերից: 1142—1143 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսը նոր օազմարշավ է ձեռնարկում դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Կիլիկիա:

Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան երկրորդ օազմարշավի ծրագրերի մասին խոսելիս Հովհաննես Կիննամոսը տեղեկացնում է, որ բյուզանդական կայսրը մշակել էր մի ծրագիր, ըստ որի մտադիր էր. «Կիլիկիան և Անտիոքը Ատալիայի և Կիպրոսի հետ միասին ժառանգութիւն թողնել Մանուկին»²⁵⁰:

1142—1143 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսը հսկայական բանակով կրկին հայտնվեց Կիլիկիայում²⁵¹, սակայն այս երկրորդ օազմարշավը ոչ մի էական փոփոխութիւն չմտցրեց Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի քաղաքական իրավիճա-

կի մէջ²⁵², 1143 թ. ապրիլին Հովհաննես Բ Կոմնենոսը վախճանվեց Կիլիկիայում, իսկ կայսերական գահը ժառանգած Մանուկը Կոմնենոսը ստիպված էր շուտափույթ վերադառնալ մայրաքաղաք, ապահովելու գահի խաղաղ անցումը իրեն:

Սթե փորձներ պարբերացնել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականութեան ժամանակագրութիւնը նկատուեննալով նաև կայսրութեան առաջնահերթ խնդիրները, կրտսանանք հետևյալ պատկերը.

ա) 1118—1130 թթ. Բյուզանդական կայսրութիւնը Փոքր Ասիայում շարունակելով Ալեքս և Կոմնենոսի քաղաքական կուրսը, փորձում էր իր տիրապետութիւնը վերականգնել Սպարիկոն, Փրակեսիոն և Կիբրալտոսն նախկին բանակաթեմերի տարածքում: Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հիմնական հակառակորդը Փոքր Ասիայում Բիոնիայի սուլթանութիւնն էր:

բ) 1130—1136 թթ. Բյուզանդական կայսրութիւնը օազմական գործողութիւններ է ծավալում Պափլագոնիա և Արմենիակոն նախկին բանակաթեմերի տարածքում: Կայսրութեան հիմնական հակառակորդն է դառնում Դանիշմանյան ամիրութիւնը:

գ) 1136—1143 թթ. Բյուզանդական կայսրութիւնը իր առջև նպատակ է դրել վերադարձնելու և իր տիրապետութեան սակ ներգրավելու Սելևկիան, Կիլիկիան և Հյուսիսային Ասորիքը:

Ինչպես տեսնում ենք բյուզանդական քաղաքականութեան անցումները այս կամ այն նպատակի իրականացմանը մշակվել է երկարատե քաղաքական պայքարի բնթացքում և յուրաքանչյուր փուլը կազմում է նախորդի (կամ հաջորդի) օրգանական շարունակութիւնը (կամ սկիզբը):

248 M. S., t. III, p. 248.

249 Մմբատ, 1859, էջ 84.

250 I. C., p. 23; հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 184—185:

251 Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիայի երկրորդ օազմարշավի մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 183—193.

252 Չափազանց հետաքրքիր և արժեքավոր է այն վկայութիւնը, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիայի երկրորդ օազմարշավի ժամանակ (1142 թ. սեպտեմբեր), որպէս Ջենովայի հանրապետութեան ղեկավարներ կայսրին են ներկայացել Օրբևտո դելա Տորեն և Գուգիզելմո դելա Քարկան Հյուսիսային Ասորիքում:

4. ՄԱՆՈՒԷ և ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԲԱԶՄԲՈՒՆՈՒԹՅԱՆԸ
եւ ԿԻՎԻՒՆ

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արեւելյան բաղաբաղանուսթյա-
նը բնորոշ բաղմաթիւ գործոններ կենսունակ մնացին նրա
որդու՝ Մանուէլ Ա-ի (1143—1180) իշխանութեան տարիներին: Չնայած նրա կառավարութեան շրջանում ուժերի հարա-
բերակցութիւնը Փոքր Ասիայում²⁵³, Հյուսիսային Ասորի-
քում²⁵⁴, Իտալիայում²⁵⁵ և Բալկաններում²⁵⁶, փոխվել էր ի
վնաս Բյուզանդական կայսրութեան, այնուամենայնիւ, Մա-
նուէլ Ա Կոմնենոսը չէր դադարում յարել պետութեան վերջին
ուժերը և շարունակում էր մեծ նիւթերի գնով Բյուզանդական
կայսրութեանից կախման մեղ պահել Կիլիկիան և նրան հա-
րակից Հյուսիսասորիքյան շրջանները: Այդ երկրամասի նը-
կատմամբ Մանուէլ Ա-ի հավակնութեանների բացահայտ-
ման ճանապարհին հարկադրված ենք մեկ անգամ ևս անդ-
րադառնալ Բյուզանդիայի արեւելյան բաղաբաղանուսթյանը,
այս անգամ ժԲ դարի 40—70-ական թվականներին²⁵⁷:

Ինչպէս արդեն նկատել են ուսումնասիրողները, Մանուէլ

²⁵³ Դանիշմանյան ամիրութիւնը Մուսամեդի մահից հետո (1141
թ.) մասնատվել էր Եփեսոսի սուլթանութիւնը ողապործելով Մու-
համեդի ժառանգների միջև բոլորովն երկպառակաշաղկապ պատերազմ-
ները, նշանակալի տարածքային նվաճումներ կատարեց նրանց հաջկին
և դարձավ Փոքր Ասիայում Բյուզանդիայի միակ հարեանը. (F. Chalandon,
Les Comnènes, t. II, p. 242—258),

²⁵⁴ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 338—409.

²⁵⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 258—267.

²⁵⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 270—277.

²⁵⁷ Մանուէլ Ա Կոմնենոսի արեւելյան բաղաբաղանուսթյան բաղմաթիւ-
ման ուսումնասիրութեանը անդրադարձել են բյուզանդագետները, սակայն
ազից մանրամասն այդ հարցերը քննարկվել են հետեւյալ աշխատութեան-
ներում. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 239—258; 278—315;
Փ. Н. Успенский, История Византийской империи, М., 1948,
т. III, с. 213—216, 272—293; Եւզեփ, Восточная политика Мануила
Комнина: турки-сельджуки и христианские государства Сирии и
Палестины, Сообщения Российского Палестинского общества,
т. XXIX, 1928.

Ա Կոմնենոսի իշխանութեան տարիներին Բյուզանդական
կայսրութիւնը և՛ արեւմուտքում, և՛ արեւելքում վարում էր բա-
վական բարդ և հակասական արտաքին քաղաքականու-
թիւն²⁵⁸: Բնդհանրապէս ուսումնասիրված չեն այդ քաղաքա-
կանութեան սոցիալ-տնտեսական հիմքերը, ցավում ենք, որ
մենք էլ այդօրինակ հարցերը մեր ուսումնասիրութեան շր-
ջանակներից դուրս պիտի դնենք: Միայն նշենք, որ մինչև
այժմ 1204 թ. Բյուզանդիայի անկման պատճառները ուսում-
նասիրող գիտնականները կապեալային են համարում 1180—
1204 թթ. Բյուզանդական կայսրութեան մեղ կատարվող սե-
ղաշարժերը²⁵⁹, իսկ այն որակական փոփոխութեանները, որոնք
կատարվում էին Հովհաննես Բ և Մանուէլ Ա Կոմնենոսների
իշխանութեան տարիներին երկրի և՛ ներքին, և՛ արտաքին
քաղաքականութեան սուպարեղում ներկայացվում են շափա-
զանց թուղիկ և միայն ժամանակագրական հաջորդակա-
նութեամբ են կապվում ժԲ դարի վերջի և ժԳ դարասկզբի
Բյուզանդական կայսրութեան համար ողբերգական վախճան
ունեցող իրադարձութիւնների հետ:

Իհարկէ, վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի պատմութեանը
շարադրող պատմաբանը որպէս կանոն իր ձեռքի տակ ունի
աղբյուրներ, որ խոսվում են Հովհաննես Բ և Մանուէլ Ա
Կոմնենոս կայսրերի հաղթական ռազմարշավների մասին:
Ըստ նրանց կարծես թէ երկիրը ամբողջովին հաղթահարել է
ժԼ դարի երկրորդ կեսի լճացման ժանր հետևանքները և
հաղթական վերելք է ապրում: Այնուամենայնիւ, նշված
ռազմարշավներից և ոչ մեկը վերջնական հաղթանակ չբերեց
երկրին, չնայած նրան, որ բյուզանդական մատենագիրներ
Միքայել Իտալիկոսը, Թեոդորոս Պրոդրոմոսը և Հովհաննես

²⁵⁸ Այդ հանգամանքը նշել են վերոհիշյալ հարցերին անդրադարձ-
րողը հետազոտողները, տե՛ս Փ. Н. Успенский, История византий-
ской империи, т. III, М.—Л., 1948, с. 227—253, 272—291.

²⁵⁹ К. Н. Юзбашян, Классовая борьба в Византии в 1180—
1204 гг. и четвертый крестовый поход. Ереван, 1957, с. 11—48.

Կիննամուսր փաստորեն գովերգում են բյուզանդական դեմքի հազորութունները²⁶⁰,

Մեզ հայտնի սկզբնաղբյուրների օակավության, հակասականության, իսկ որոշ երկերի էլ միտումնավորության հետևանքով դժվար է որոշել Մանուել Ա Կոմնենոսի արևելյան (նաև արևմտյան) քաղաքականության բոլոր շարժիչ գործոնները, իսկ բացատրել դրանք կարելի է միայն երկրի ներքին գործերի անմխիթար վիճակով²⁶¹, այն կործանարար ազդակների ի հայտ գալով, որոնք վերջիվերջո հասցրեցին 1204 թ. Կոստանդնուպոլսի դրամանը և Բյուզանդական կայսրության վաթսուհամյա բաժանմանը: Այդ վիճակի ողջ հակասականությունը կժու հումորով է ներկայացնում Նիկիտաս Խոնիատեսը: Բյուզանդական պատմիչը այդ լույսի տակ է դիտում Մանուել Ա Կոմնենոսի ողջ գործունեությունը²⁶², Այդ

260 S6^a PG, t. 133, p. 1372—1395, 2. Մ. Բարթիլյան, Միջուկի Խառնիկոսի «Ներբրդեանը», ՊՔԷ, 1984, № 4, էջ 220—229, I. C., 16—22.

261 Բյուզանդական կայսրության ֆինանսական գործերի անմխիթար վիճակի մասին ուղղակի վկայություններ է հազորում Նիկետաս Խոնիատեսը (N. Ch., p. 54—58):

262 Բյուզանդական պատմիչը երբեմն սպանիչ հումորով է ներկայացնում Մանուել Ա-ի ռազմարշավները: Նման հումորի օակավությունը նիկիտաս Խոնիատեսի մոտ նկատելի է նաև օրթոդոքս և կաթոլիկ եկեղեցիների փոխհարաբերությունների պատմության ն. Գրոսուսի: Սակայն զիտնականը կարծում է, թե Նիկիտասը միայն Մանուելի և լատինների հարաբերությունների առիթով է դիմում նման արատհայտչականի (տե՛ս Н. Гроссу, Отношения византийских императоров Мануила II (1118—1143) и Мануила I (1143—1180) Комляном к вопросу об унии с западом. Оттиск из журнала: «Труды Киевской духовной академии», 1912, с. 15):

Ընդհանրապես Մանուել Ա Կոմնենոսի ողջ շարժականությունը նկատմամբ Նիկիտաս Խոնիատեսի բացասական վերաբերմանը ինտրոյ արտահայտություն է «Մանուելի պատմության» երրորդ գրքի սկիզբը, սկսւղիսի վախճան ունեցավ Մանուել կայսեր պատերազմը Սիլիցիայում և Կայսրիայում. մի կողմից այն փայլուն (եղավ) և այնպեղ հսկայական նախքեր կատարվեցին, մյուս կողմից օգտակար արդյունքի չհասցվեց և հետագա ինքնակույների համար հօգ չտարվեց» (N. Ch., p. 100):

Նիկետաս Խոնիատեսի երկում Մանուել Ա-ի քաղաքականության նման զնահատականները առիթ են տվել Ֆ. Շալանդեիսի խոսելու պատ-

իսկ պատճառով Մանուել Կոմնենոսի հաղթական ռազմարշավները պետք է դիտել որպես կայսրության արտաքին քաղաքական վարկը պահպանելու վերջին ճիգ:

Բյուզանդական արտաքին քաղաքականությունը մշակող հիմնարկությունները Մանուել Ա-ի կառավարության տարիներին պետք է հաշվի առնելին Իկոնիայի սուլթանության հզորացումը և Մուհամեդ Դանիշմանյանի մահից հետո ամիրության տարածքի մասնատումը: Չնայած Մանուել Ա Կոմնենոսը շարունակում էր իրար դեմ հանել Իկոնիայի սուլթանությունը և Դանիշմանյան ամիրությանը²⁶³, սակայն այդ քաղաքական կուրսի մեջ կայսրը կատարել էր մի էական սրբադրում: Նկատելի է Բյուզանդական կայսրության ակընհայտ միտումը ավելի հաճախ կանգնել Դանիշմանյան ամիրների և Իկոնիան մասնատող ներքին ուժերի թիկունքում՝ բնդգեմ հզորացող սուլթանության²⁶⁴: Ղլին Արսլանի և Յակուբ Արսլանի հակամարտության մասին Նիկետաս Խոնիատեսը բացահայտորեն գրում է. «Նրանց միջև չար դիտավորություն կար ոչ թե գաղտնի և ծածուկ, այլ հայտնի թաղավորին և նրանց կողմից բացահայտ (Կայսրը) ցանկանալով երկուսին էլ կործանել, չգտնում էր ոչ միայն բանսարկությունը միմեանց դեմ

միջև միտումնավորության մասին (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. XXXII): Մանուել Ա Կոմնենոսի վերաբերող ղեպերի նկարագրության մեջ Նիկետաս Խոնիատեսի կողմից բնագրատական վերաբերմունց ցույց տալու մասին տե՛ս նաև А. П. Каждан, Eine raz o Киннаме и Никите Хоннате, BS, t. XXIV, 1 c. 25, 28—29; H. Hunger, Die Hochsprachliche Literatur..., B. I, S. 437:

263 Մանուելի արտաքին քաղաքականության օրածանը որ տիրեսս կզբունքի մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 208:

264 Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Բյուզանդական կայսրությանը հազորվեց միայն երկու անգամ բացահայտ դաշինք հաստատել Իկոնիայի սուլթանության հետ: Առաջին անգամ նման համաձայնություն կարիք առաջացավ երկրորդ խաչակրաց արշավների նախօրին (այդ մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, p. 257): Երկրորդ քարկամական պայմանագիրը այս երկու տերությունների միջև կնքվեց 1161 թ., երբ Դանիշմանյան ամիրության հզորացումից վախեցած Ղլին Արսլանը ժամանեց Կոստանդնուպոլս (այդ մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 464—466):

լարել և բաժանել, այլև զինելով ինչպես կարգն է՝ միմեանց զեմ հանել, որպեսզի ինքը հանգստության մեջ լինելով հըրճվի նրանց՝ այլագգիներին և ամբարիշտներին, հասած աղետներով: Եվ մեկը մյուսի եանից ուղարկելով գաղտնի դեսպաններ նրանց մղում էր միմեանց զեմ պատերազմի: Սակայն, ակնհայտորեն հակված էր դեպի Յակուբասանը...»²⁶⁵

Նման «հեռատես» քաղաքականությունը Մանուել Ա Կոմնենոսը չկարողացավ կանգնեցնել Ղլիճ Արսլանի օրավուր հզորացումը և 1176 թ. սեպտեմբերին Իկոնիայի սուլթանության հետ դիվանագիտական խաղը լիկատար ջախջխուման ենթարկվեց Միրիոկեֆալիի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում²⁶⁶:

Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում կոնկրետ քաղաքական նպատակներ հետապնդող Բյուզանդական կայսրությունը այլևս չէր կարող հաշվի ընտելի Հալեպի և Մոսուլի աթարեկության հետ, որի տիրակալ Զանգին 1144 թ. նշվածեց Հյուսիսային Ասորիքի տնտեսական փոխհարաբերությունների համար հանգուցակետային նշանակություն ունեցող Եգիսիա քաղաքը, ուղղակիորեն հարվածելով Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության ծրագրերին, որոնց համաձայն նախատեսվում էր տարածքներ զավթել Եփրատի արևմտյան ափին և ստեղծել միջերկրածովյան ազդեցության գոտի²⁶⁷: Այս նույն տարածքներում հաստատվելու փորձեր էին կատարում նաև Իկոնիայի սուլթանությունը, Դանիշմանյան ամիրությունը և Ամիգի Արտուքյանների²⁶⁸: Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Բյուզանդական կայսրության քաղաքականության իրագործման գործում նկատառելի էր նաև Անտիոքի իշխանության, Եգիսիայի

կոմսություն և Երուսաղեմի լատին թագավորության ղերը, իսկ ԺՔ դարի 50-ական թվականներից Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքում ծավալված պայքարի մեջ է մտնում նաև Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը:

Նաշահրաց պետությունների, հատկապես Անտիոքի իշխանության և Երուսաղեմի թագավորության նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության հարձակողական տակտիկան, որը գործի էր զրգելի Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի օրերին և շարունակվում էր Մանուել Ա Կոմնենոսի կառավարման սկզբում, կամաց-կամաց վերածվեց մերձեցման միջոցով Անտիոքը և Երուսաղեմը Բյուզանդական կայսրությանը հպատակեցնելու ծրագրի: Նման ծրագրի գոյություն մասին է վկայում այն փաստը, որ 1157/8 թ. Երուսաղեմի թագավոր Բալյուին Դ-ն ամուսնացավ բյուզանդական արքայատոհմիկ իշխանուհիներից մեկի հետ, իսկ 1161 թ. Մանուել Ա Կոմնենոսը կնություն առավ Ռայմոնդ Պուատիեի ավագ դստերը²⁶⁹, ինչպես տեսանք վերևում, նմանօրինակ ծրագրեր կազմվում էին նաև նա-

²⁶⁵ Ամուսնության միջոցով Անտիոքը և նախկին Եգիսիայի կոմսության մերձեփրատյան տարածքները Բյուզանդական կայսրությանը միավորելու ծրագրը Մանուել Ա Կոմնենոսը փորձեց իրագործել 960 1151—1152 թվականներին:

²⁶⁶ 1149 թ. հետքի ճակատամարտում զոհվեց Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն, թափուր թողնելով իշխանական գահը, իսկ մի քանի տարի անց (1161 թ.), գերի ընկավ Եգիսիայի իշխան Զուլին Բ-ը: Այս տարիներին Կիլիկիայում կոնկրետ գոյություն բարձրացրեց հակաբյուզանդական շարժումը, որը գլխավորում էր Քորոս Բ Ռուբինյանը: Այդ տարիներին թեև Բյուզանդական կայսրությունը պատերազմում էր Միրիոկիայի նորմանների և հունգարների զեմ, այնուամենայնիվ, Մանուել Ա Կոմնենոսը կարողացավ զորք հավաքել և Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորությամբ ուղարկել Կիլիկիա, պայքարելու Քորոս Ռուբինյանի գլխավորած իշխանության զեմ: Անդրոնիկոսի հետ Կիլիկիա է գալիս նաև նորմանական ծաղում ունեցող Մանուել Ա-ի փեսա Հովհաննես Կեսարը, որի կինը մահացել էր: Կայսրը նրան Անտիոք էր ուղարկում, որպեսզի ամուսնացնի Ռայմոնդ Պուատիեի այրի Կոստանցույի հետ, սակայն նախատեսված ամուսնությունը ձախողվում է (տե՛ս J. C., p. 122—123; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 426—427; Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 406):

²⁶⁵ N. Ch., p. 117—118:

²⁶⁶ Այս նախատամարտը ըստ Ն. Համբրոնացու տեղի է ունեցել Եփրոս լիճների, ի տեղիքն՝ որ կալի Մելիտանի» (Ք. Ը. 1871, էջ 168, հմմտ. նաև Ամրատ, 1958, էջ 193):

²⁶⁷ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 350—381.

²⁶⁸ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 372—373; 384—389; N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 448—452.

խորդ կայսրեր Ալեքս Ա-ի և Հովհաննես Բ-ի իշխանության տարիներին, սակայն 1157 և 1161 թթ. բյուզանդական արքունիքի հաջողությունները խոսում են արևելյան քաղաքականության դիվանագիտական ճակատում Մանուել Ա Կոմնենոսի նշանակալի հաջողության մասին: Միայն դրանից հետո, ԺՔ դարի 60-ական թթ. բյուզանդական արևելյան քաղաքականության փորձաքար դարձավ Եգիպտոսը, ուր նպատակագրվել էր ներխուժել նաև Հալեպի աթաբեկությունը:

Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության կարևոր օղակներից էր Կիլիկիայի և Եդեսիայի իշխանության միջև գտնվող մերձեփրատյան մասը իշխանությունների գոտին, ուր դեռևս ուժեղ էր կայսրության ազդեցությունը: Այդ տարածքների նկատմամբ բյուզանդական նվաճողական քաղաքականության ծրագրերը լիակատար շախշախման ենթարկվեցին 1144—1150 թթ., երբ Հալեպի աթաբեկ Զանգին վերացրեց Եդեսիայի կոմսությունը, իրեն ենթարկելով խաչակրաց այդ իշխանության տարածքի նշանակալի մասը: Դրանով անբուժելի հարված հասցվեց Բյուզանդիայի հյուսիսասորիքյան քաղաքականությանը: Բյուզանդական կայսրության համար Եդեսիայի իշխանությունը անփոխարինելի դաշնակից էր Անտիոքի իշխանության սունձությունների դեմ մղվող պայքարում: Դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ Եդեսիայի կոմս Զոսիմի կին Բեատրիսան, մի շարք սկզբնազբյուրների վկայությամբ, աթաբեկ Զանգու կողմից ամուսնու գերեզարությունից հետո Բյուզանդական կայսրությանն է վաճառում Եդեսիայի կոմսության թշնամիների կողմից դեռ չնվաճված տարածքային մնացորդները²⁷⁰:

Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության ԺՔ դարի 50-ական թվականներին կարևոր ձեռնարկումներից է դաշնակիցների հայթայթումը Կիլիկիայի հայկական իշխանության դեմ մղվող պայքարում: 1148 թ. Քորոս Ռու-

բենյանի կողմից Կիլիկիան վերանվաճելուց հետո Մանուել Ա Կոմնենոսը մի շարք դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկեց այդ երկրամասը կրկին իրեն ենթարկելու համար: 1154 և 1155 թթ. Մանուել Ա Կոմնենոսը Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության դեմ էր հրահրում Իկոնիայի սուլթանությանը, իսկ 1154 թ. Անտիոքի իշխանությանը, սակայն ուրիշների ձեռքով կրակից շագանակներ դուրս բերելու բյուզանդական քաղաքականությունը մեծ հաջողություններ չունեցավ: 1158 թ. Մանուել Ա Կոմնենոսը ստիպված էր անձամբ լքելով սուրբ Կիլիկյան ուղամարշավը:

Բյուզանդական արևելյան քաղաքականությունը ԺՔ դարի 60-ական թվականներին սևեղում է Եգիպտոսի վրա²⁷¹: Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է արկածախնդրական ուղամարշավի միջոցով վերականգնել կայսրության հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում: Այս անգամ էլ, հեռավոր նեղոսի հովտում, ուր բախվում էին Հալեպ-Մոսուլի աթաբեկության, Երուսաղեմի թագավորության և Բյուզանդական կայսրության շահերը, մի նոր պարտություն է կրում երկրի արևելյան քաղաքականությունը:

Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականությունը մշակող գործիչները, ինչպես Հովհաննես Բ-ի, այնպես էլ Մանուել Ա Կոմնենոսի կառավարման տարիներին, շարունակում էին հաշվի նստել երկրի ներսում ձեռավորված ընդդիմադիր կուռակցության հետ, որի պարագլուխը որպես կանոն դառնում էր կայսրական ընտանիքի անդամներից որևէ մեկը²⁷²: Հետագայում այս քաղաքական գծի պարագլուխը և շարունակողը դարձավ Մանուելի հորեղբայր Իսահակ օրդին՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը, որի գործունեության ու բնավորության դիպուկ գնահատականը կարելի է դնել Կ. Մաքսի «Ժամանակագրական գրառումներ»-ը կրկում. «Արքայազն և արկածախնդիր, բաշ, ստոր, խորամանկ, երզմնազանց, ասպետական, արտասովոր

²⁷⁰ W. T., XVII, 6; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 425: Բյուզանդական Ց. Շալանդոնը սխալմամբ ենթադրում է, թե այդ գործարքը կատարվել է 1151 Ք. Կիլիկիայի դուրս Քոմասի ղեկավարությամբ (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 425, n. 1):

²⁷¹ G. Schlumberger, Campagnes roi Amaury Ier de Jérusalem en Egypte, au XIIe siècle, Paris, 1906, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 535—550.

²⁷² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 215—216.

ուժեղ»²⁷³։ ԾՔԼ հետևելու լինենք Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կյանքի ուղում՝ հայտնի հարազատ, կայսրության պաշտոնյա, բանտարկյալ, իր երկրի սահմաններից հեռացած հալածյալ²⁷⁴, ներում ստացած հարազատ, կայսր, կերևա թե որքան երեւում է եղել ժԲ դարի երկրորդ կեսին Բյուզանդական կայսրության քաղաքական կյանքը։ Անդրոնիկոսի ձգտումների իրազորման խնդրում փոքր տեղ չեն գրավում ժԲ դարի Բյուզանդիային սահմանակից Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի քաղաքական միավորումները։ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կողմից գահի համար մղվող քաղաքական պայքարում հիմնական շեշտը դրվում էր արտաքին ուժերի հովանավորության և օգնության վրա, ինչպես և ժամանակին իր հայրը՝ Անդրոնիկոսը քաղաքական ապաստան էր օտացել Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի բազմաթիվ երկրներում։

Բյուզանդական կայսրության և՛ արևմտյան, և՛ արևելյան քաղաքականության համար մի շափազանց կարևոր օղակի դրություն փաստը իր մենագրության մեջ շեշտում է Տ. Շալանդոնը. էթե Ալեքս Ա և Հովհաննես Բ Կոմնենոսների իշխանության տարիներին Բյուզանդական կայսրությունը հաստատուն դաշինք ուներ Կերմանական կայսրության հետ, ապա Մանուել Ա-ը, ընայած իր բոլոր ջանքերին, չկարողացավ շարունակել այդ քաղաքական ավանդույթը, որը կարող էր ապահովել երկրի արևմտյան սահմանների անձնամխելիությունը և աճուր հենարան ու պատեճել գտնալ Միցիլիայի նորմանական թագավորության հավակնությունների դեմ²⁷⁵։ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին երկու կայսրությունների միջև դաշինքի անհնարինությունն էլ դարձավ այն կարևորագույն արտաքին քաղաքական հանգամանքներից մեկը, որի հետևանքով Բյուզանդական կայսրությունը չկա-

րողացավ կողմնորոշվել միջազգային իրադրության փոփոխության պայմաններում և անխուսափելի՝ ռազմական ու դիվանագիտական պարտություններ կրեց և՛ արևմուտքում և՛ արևելքում։

* * *

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հանկարծահաս մահը 1143 թ. ապրիլ ամսին Կիլիկիայում²⁷⁶ ստիպեց զահածառանգ Մանուել Ա Կոմնենոսին, որը մասնակցում էր իր հոր 1142—1143 թ. Կիլիկիայն ռազմարշավին, միաժամանակ լուճել երկու կարևոր խնդիր.

Առաջին՝ ապահովել իր գահակալությունը։ Այդ գործի համար ևս շուտափույթ մայրաքաղաք է ուղարկում Հովհաննես Արսուխին և Վապիլոս Ցինցիլուկեսին²⁷⁷,

Երկրորդ՝ կարգավորել Բյուզանդական կայսրության գործերը Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում²⁷⁸։

Ինչպես վերևում նշեցինք, Մանուել Ա Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության գրույթները մեկ հետաքրքրող աշխարհագրական սահմաններում և՛ ժամանակագրորեն, և՛ տրամաբանորեն անպայմանորեն բխում են իր նախորդի (Հովհաննես Բ Կոմնենոսի) քաղաքական ձգտումներից և մինչ այդ Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների շարունակությունն էին։ Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության հեռահար նպատակների մասին մեր պատկերացումները ամբողջացնում է Հովհաննես Բ-ի, մահվանից առաջ արտասանված ձևույթը, որը սարքեր խմբագրություններով պահպանվել է Հովհաննես Կիննամոսի և Նիկեոսա Խոնիատեսի պատմական երկերում²⁷⁹։

²⁷⁶ Մաթրես Ստիպեցի, էջ 371, M. S., t. III, p. 254; Վ. Գրյուսելը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահը թվագրում է 1143 թ. ապրիլի 3-ով (V. Grumel, La Chronologie, Paris, 1958, p. 358)։

²⁷⁷ N. Ch., p. 48; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 196.

²⁷⁸ I. C., p. 29.

²⁷⁹ Այս նախ բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, թե ինչպիսի լայն արտաքին քաղաքական ծրագիր էին առաջադրում լուճել Բյուզան-

²⁷³ Архив Маркса и Энгельса, т. V, с. 191.

²⁷⁴ O. Jurewicz, Andronikos I. Komnenos.—Amsterdam, 1970.

²⁷⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 258.

Քնչպես պատմում է Հովհաննես Կինեամուր, Մանուել Ա Կոմնենոսը հոր մահից հետո 30 օր մնում է Կիլիկիայում և այնտեղի գործերը ապահով դարձնելուց հետո (καὶ τὸ Κωνσταντινούπολις ἐν τῷ ὄρει κατεσχεύατο)²⁸⁰, վերադառնում է մայրաքաղաք։ Կիլիկիայի կամ Անտիոքի գործեր սանելով 1143 թ. համար բյուզանդական երկու պատմիչներն էլ (Կինեամուր և Նիկետաուր)²⁸¹ նկատի ունեն բյուզանդական կայսրության փոխհարաբերությունները Անտիոքի լատինական իշխանության հետ և քաղաքական պայքարը, որը ծավալվել էր Ռայմոնդ Պուատիեի և Մանուել Ա Կոմնենոսի միջև Դաշտային Կիլիկիան նվաճելու համար։ Այդ մասին ուշագրավ վկայություն է պահպանել Հովհաննես Կինեամուրը. «Անտիոքցիները նախկինում, Հովհաննես կայսեր ժամանակ, սկսել էին արդեն դուրս գալ նրա իշխանության տակից, իսկ այժմ Մանուել կայսրին (դեսպաններ) ուղարկելով պահանջում էին վերադարձնել իրենց երկրի տարածքները (ὄρειαν), որոնք ասում էին, որ իրենց քաղաքին է վերաբերում (պատկանում) և ուժով ու ոչ թե արդարությամբ (իրավունքով) է այն Հռոմեացիներին պատկանում»²⁸², Բյուզանդական պատ-

դական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը Կոմնենոս կայսրերը նրանց նպատակների մեջ էր մտնում ռազմական գործողությունների ծավալումը Եփրատի ու Տիգրիսի ափերին, չախչախուժը իրենց բուրք թշնամիների, որոնք կապված էին կիլիկիցիների հետ, կամ միացել էին Ազարի սրբիների (նկատի ունի մուսուլմանական պետությունները) հետ։ Բյուզանդական կայսրության նվիրական երազներն էր զորքատեսիզով հասնել Պաղեստին (N. Ch., p. 42—46; J. C., p. 25—28)։

Այս ճառում բերված կցկատր ակնարկներից իսկ կարելի է նկատել, թե ինչպիսի կարևոր տեղ էր զբաղում Կիլիկիան Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության շրջանակների մեջ։ Նիկետաուրի և Հովհաննես Կինեամուրի երկերում առկա այս ճառի բնագրի համեմատությունն արդյունքների մասին տե՛ս Ա. II. Кождан, Еще раз о Киннаме и Никете Хоняте, BS, t. XXIV/1, с. 22—23.

²⁸⁰ J. C., p. 29.

²⁸¹ Նիկետաուրի և Քինեամուրի վերորհրդյալ հատվածի փոխարեն ունի հետևյալ արտահայտությունը. «Անտիոքի (գործերն) էլ ընչպիսի կարճ ժամանակին, կազի բերելով» (N. Ch., p. 50)։

²⁸² J. C., p. 30.

միջը պահպանել է նաև Մանուել Ա Կոմնենոսի պատասխանը անտիոքցիներին, ուր կայսրը անուղղակի կերպով կրկին հիշեցնում է Դեաբուլի պայմանագիրը և 1136—1138 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսաստորիքյան առաջին ռազմարշավի ժամանակ Անտիոքի իշխանության վերջնական պարտավորությունները Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ և հատկապես շեշտում է. «Եթե արդար է, որ ուրիշներից խլվածը պետք է վերադարձնել նրան, ումից խլվել է, ինչու՞ դուք նախօրոք Անտիոքը չվերադարձրիք Հռոմեացիներին, այլ բռնությամբ և ուժով այն խլեցիք իմ հորից, կամ մերը չէ՞ր նախքան պարսիկների կողմից խլվելը՝ ստրկացվելը, նաև այն, ինչ պահանջում եք վերցնել մեզնից ո՞՞մն է եղել։ Անտիոք քաղաքի՞նք, չէ որ մինչ այդ այն էլ (Անտիոք քաղաքն — Ա. Բ.) մեր իշխանության տակ է եղել։ Իսկ եթե դուք ամոթ չեք զգում ինքներդ խախտելով համաձայնագիրը, ինչու՞ եք արդարությունն անտեսելով շրջանցում մեր պահանջները, ապա առավել ևս մենք իրավունք ունենք պատժելու Ձեզ։ Սակայն դրա համար դեռ կգա հարմար ժամանակը։ Իսկ հիմա հրամայում եմ ձերբազատվել պահանջներից (τῶν προσχεθέντων)։ Քանզի այն, ինչ հորիցս եմ ստացել, պետք է ընդարձակել և ոչ թե փոքրացնել»²⁸³։

Չնայած այստեղ չի հիշատակվում որևէ տարածք, այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ պատմիչն ակնարկում է Դաշտային Կիլիկիայի, գուցե նաև Եփրատյան մարզի (Քեսուն-Մարաշ) որոշ շրջաններ, որոնք Բյուզանդական կայսրությունը խլել էր Անտիոքի իշխանությունից, իսկ վերջինս մի երրորդ տիրությունից (նկատի ունի Հյուսիսային Ասորիքի մուսուլմանական պետությունները)։ Դժվար է նման անուղղակի վկայությունների վրա հիմնվելով դատել Բյուզանդական կայսրության Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ունեցած տիրույթների մասին։ Նման անորոշությունից հնարավոր չէ խուսափել ԺԲ դարի Բյուզանդական կայսրության հյուսիսաստորիքյան և կիլիկյան քաղաքականությունը ուսումնասիրելու։

²⁸³ J. C. p. 30.

Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարում Անտիոքի լատին իշխանության և Բյուզանդական կայսրության հետ միասին պայքարում էին ևս երկու թշնամական ուժեր. գրանք Իկոնիայի սուլթանությունն ու Դանիշմանյան ամիրությունն էին, որոնցից առաջինին ահաբեկելու և պայքարից դուրս հանելու համար Մանուել Ա Կոմնենոսը, հաշվի չառնելով սուլթանության սահմանների անձեռնմխելիությունը, 1143 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլիս է վերադառնում երա տարածքի վրայով, Հալանարար այս ռազմարշավի նպատակն էր սուլթան Մասուդին ցույց տալ բյուզանդական բանակի հզորությունը, որովհետև, ինչպես պատմում է Հովհաննես Կիննամոսը, այդ տարածքով բյուզանդական բանակի տեղաշարժի մասին կայսրը նախորոք չէր զգուշացրել Իկոնիայի սուլթանին: Ըստ Կիննամոսի, այս ռազմարշավը լափազանց հաջող ընթացք է ունեցել և թյուրքերը չեն համարձակվել վնասել բյուզանդացիներին²⁸⁴: Մակայն ի տարբերություն Կիննամոսի, փոքր-ինչ այլ է նիկիտաս Խոնիատեսի կողմից նույն ռազմարշավի նկարագրությունը: Ըստ նրա, այս ռազմարշավի ժամանակ են գերի ընկել Անդրեևիկոս Կոմնենոսը և Քեոզորոս Դասիտեսը²⁸⁵:

Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիան պաշտպանելու համար պետք է կենտրոնացրած լիներ բավական մեծ թվով զինված ուժեր, ու, մեր կարծիքով, հենց այդ է պատճառը, որ 1144—1150 թթ. Իկոնիայի սուլթանությունը որևէ փորձ չի կատարում ներխուժելու Կիլիկիա: Այս հարցը մի այլ լուծում էլ կարող է ունենալ. այն է՝ Իկոնիայի սուլթանությունը, շունենալով ռազմական նավատորմ, ստիպված էր բավարարվել Փոքր Ասիայի ցամաքային, ներքին տարածքներով և այդ պատճառով իսկ իր առջև նպատակ չէր դնում գրավել որևէ ծովալիճ քաղաք: Մեր կարծիքով, այս երկու կարևոր դրդապատճառներն էլ հավասարաշափ են ազդել ժ. գարի 40-ական թվականների Իկոնիայի սուլթանության վարած կիլիկյան քաղաքականության վրա:

284 J. C. p. 31:

285 N. Ch. p. 50:

Դաշտային Կիլիկիայի համար Անտիոքի լատին իշխանության և Բյուզանդական կայսրության պայքարը շարունակվում է մեկ տարի ևս 1143 թ. ապրիլին Անտիոքի իշխանության ղեկավարներին տրված խոստման համաձայն Մանուել Ա Կոմնենոսը զորքեր է ուղարկում Կիլիկիա: Ի տարբերություն Իկոնիայի սուլթանության, Անտիոքի լատինական իշխանությունը իր արտաքին քաղաքականության հիմնական նպատակներից էր համարում սեփական իշխանության տարածումը մերձակա ծովափնյա քաղաքների վրա և պարբերաբար, մինչև ժ. գարի 40-ական թվականները, երա ձեռքն էին անցնում Կիլիկիայի նավահանգստային քաղաքները, երբեմն էլ ողջ Դաշտային Կիլիկիան: Մակայն նման գրավումները Անտիոքի լատին իշխանության համար տևական լինել չէին կարող, որովհետև դեռևս Բյուզանդական կայսրության ձեռքին էր գտնվում Կիպրոս կղզին, որն իր ստրատեգիական գիրքով գերիշխում էր Միջերկրական ծովի ողջ հյուսիսարևելիկյան ծովափի վրա:

Անտիոքի լատին իշխանության միտումների իրականացմանը խանգարող մի այլ քաղաքական հանգամանք ևս կարծես Իկոնիայի և Անտիոքի լատին իշխանությունները միմյանց նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված: Այս թշնամանքը բացատրվում է Անտիոքի իշխանության գերակայական ձգտումներով Եգեոսիայի նկատմամբ և վերջինիս ռազմազինվանագիտական դիմադրությամբ: Չնայած սկզբնաղբյուրները լափազանց թիչ տեղեկություններ են պահպանել, սակայն փորձենք մեզ հասած նյութի վրա հենվելով ստեղծել քաղաքական միտումների այն մոտավոր ցանցը, որը ձևավորվել էր Հյուսիսային Ասորիքում: Եգեոսիայի կոմսությունը նկատի ունենալով Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատին իշխանության հակամարտությունը, տրամաբանորեն՝ վերջինիս դեմ չհայտարարված պատերազմում, պետք է թե՛ ուղղակիորեն, թե՛ անուղղակիորեն նպաստեր Բյուզանդական արևելյան քաղաքականությանը Հյուսիսային Ասորիքում: Թայմոնդ Պուատինն ամեն գնով փորձում էր թուլացնել Եգեոսիայի իշխանություն, այդպես ավելի հեշտ էր Անտիոքի իշխա-

նության արտաքին քաղաքականութեան լծակներէց մեկը դարձնել Եղեւսիայի կոմսութիւնը: Երկու լատին իշխանութիւններէ միջև պայքարի սրութիւնը ակնհայտ է, երբ հետևում ենք նրանց միջև ծավալված պայքարին Մարաշի իշխանութեանը տիրանալու համար, Մինչև 1136—1138 թթ. Բյուզանդական կայսրութեան օտարական անգղմարշավը դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք կարծես մի պահ՝ Ռայմոնդ Պուատիեն կարողանում է Մարաշում իշխան դարձնել Պաղտինին, որը Անտիոքի իշխանութեան հետ միասին պատերազմում էր Եղեւսիայի կոմսութեան և Կիլիկիայի Ռուբինյանների դեմ: Սակայն 1137 թ. հետո, Բյուզանդական կայսրութեան օգնական ճնշման հետևանքով, Մարաշի և Քեսունի տեր Պաղտինը ստիպված էր ճանաչել Եղեւսիայի կոմսութեան ղերակալութիւնը և այլևս չմասնակցել Անտիոքի լատին իշխանութեան որևէ արտաքին քաղաքական ձեռնարկին: Միայն 1146 թ. հետո, երբ Զոսին Բ-ը անհաջող փորձ է կատարում վերագրավելու Զանգուց Եղեւսիան և վերջնականապես կորցնում է իր արեւելեան փրատայան գրեթէ բոլոր տիրույթները, Մարաշի և Քեսունի հաջորդ իշխան Ռընաղտը (Պաղտին Մարաշացու եղբայրը, Զոսին Բ-ի փեսան) կրկին անցնում է անտիոքյան ժառանգութեան: Միայն նրա մահից հետո է, որ Եղեւսիայի կոմսը փորձում է կրկին վերահաստատվել Մարաշի և Քեսունի իշխանութեան տարածքում: Զնայած այս իրադարձութեան ժամանակ էլ Եղեւսիայի կոմսութիւնը շատ էր թույլ, սակայն պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Անտիոքի իշխանութիւնը զրկվել էր գահակալ Ռայմոնդ Պուատիեից: ԺՅ դարի 40-ական թթ. Եղեւսիայի կոմսութեան օսգմական-քաղաքական թուլութեան և այդ իշխանութեան տարածքում ծայր առած երկպառակտչական պատերազմների բնորոշ արտահայտութիւն էր Ալնիթապի համար մղվող պայքարը, որի մասին Գրիգոր Երեցը գրում է. «Ե թուին Հայոց ԾԶԹ (=1140/1 թ.) ոմն զօրական յազգէ Սիբիմահէ խէթ կալեալ ի սրտի իւրում, որում անուն էր Սիմոն, գողացաւ զԱնիսի ի կոմսէն Ռուհայոյ և կալեալ ընդ ձեռամբ ամ մի և ազա՛ միջնորդութեամբ բրնձին Անտիոքու, դարձոյց զԱնիսի ի

կոմսն»²⁸⁶, նման վկայութիւնը ասպարոյց է այն բանի, որ Եղեւսիայի կոմսը իր տարածքի ներսում ծայր առած միջազատատիրական վեճերը լուծելիս ստիպված էր դիմել Անտիոքի իշխանի դատական միջնորդութեանը: Զնայած աղբյուրների սակավութեան պատճառով գրեթէ անհնար է պարզել հիշատակված երկր ավատատերերի միմյանց նկատմամբ փոխհարաբերութիւնների բոլոր երանգները, այնուամենայնիվ պարզ է, որ Անտիոքի իշխանը որոշ պերակայական իրավունքներ պետք է ունենար Եղեւսիայի կոմսութեան նկատմամբ, լուծելու համար ստորակայի և զերակայի միջև ծագած տարածքային վեճը:

Զնայած վերոհիշյալ իրանդարիչ հանգամանքներին, Անտիոքի լատինական իշխանութիւնը շարունակում էր ոտընձգութիւններ կատարել Կիլիկիայի տարածքի նկատմամբ: Այս նպատակին հասնելու համար շահագրգռեց հաջող խաղաքարտ էր Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանութեան և Բյուզանդական կայսրութեան թշնամական փոխհարաբերութիւնները: Բյուզանդական կայսրութեան դիմ մղվող պայքարում հայերը փորձում էին ընդհանուր ճակատ ստեղծել նրա դեմ: Այդ է վկայում 1138—1143 թթ. թվագրվող Գրիգոր Գ կաթողիկոսի և Հռոմի պապ Ինոկենտիոս Բ-ի նամակագրութիւնը²⁸⁷, Սվբանի դեռ Դաշտային Կիլիկիայում չկար մի այնպիսի քաղաքական ուժ, որը հակադրվեր բյուզանդական իշխանութեաններին, Անտիոքի իշխանութիւնը Ռայմոնդ Պուատիեի գրեթէ անվերջ ժամանակ օգնութեամբ և իրաւարում այդ տարածքների նկատմամբ:

Կայսր հռչակվելուց հետո, 1144 թ. Մանուէլ Ա Կոմնենոսը նոր օսգմարշավ է կազմակերպում դեպի Անտիոք: Կայսրն անձամբ չի մասնակցում այդ օսգմական գործողութիւններին, որովհետև Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտքում (Մելանդիայի շրջան) պատերազմում էր Իկոնիայի սուլթան

286 Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 370—371:

287 Ա. Տեր-Միլեյան, Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն Երկրայական խաղաղութեան համար, Արարատ, 1893, էջ 133—139, Մ. Օւմանյան, Աղագապտում, Ե. Ա. 88 938—940:

Մասուդի զեմ²⁸⁸, Կիլիկյան այս ռազմարշավի մասին խոսող բյուզանդական պատմիչները կրկին գալիս են հաստատելու այն միտքը, որ Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատին իշխանության միջև ծագած պատերազմի առարկան և մարտաբեմը Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքներն էին: Նիկեոսոս Խոնիատեսը հետևյալ արտահայտությամբ է ներկայացնում հետաքրքրող ռազմարշավի պատճառը. «Նաև իր պարտքը համարելով վրեժ առնել Անտիոքի իշխան Ռայմոնդից, Կիլիկիայի քաղաքներին կպածից (ἐπιφύλαξεν), որոնք պատկանում էին Հռոմեացիներին, (Մանուելը) զորք ուղարկեց»²⁸⁹, Մանուել Ա Կոմնենոսի կազմակերպած այս առաջին ռազմարշավը՝ ընդդեմ Անտիոքի լատին իշխանության, նպատակ էր հետապնդում Ռայմոնդ Պուատիեի ցույց տալ բյուզանդական ռազմական ուժի հզորությունը: Արշավանքի ընթացքում զուգակցվում էին ցամաքային և ռազմածովային ուժերի համատեղ գործողությունները: Ըստ բյուզանդական պատմիչների ցամաքային զորքերը ղեկավարում էին Հովհաննես և Անդրոնիկոս Կոնստանտինոսները ու պատերազմական գործին տեղյակ Պրոսուլը, իսկ նավատորմը ղեկավարում էր Դեմետրիոս Վրանասը²⁹⁰, Զամաքային զորքերը հասնելով Կիլիկիա, վերանվաճում են անտիոքցիների գրաված ամրոցները և ճակատամարտում փախուստի մատնում Ռայմոնդ Պուատիեին²⁹¹, Դեբախտաբար սկզբնաղբյուրներից և ոչ մեկը չի թվարկում այն բնակավայրերը, որոնք այս արշավանքի ընթացքում գրավել էին բյուզանդական զորավարները Անտիոքի լատիններից: Նավատորմի ղի հետ ցամաքային ուժերի համագործակցությունը Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում, ինչպես վերևում նկատվեց, պետք է

դիտել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ռազմավարական ավանդների շարունակություն: Կարելի է միայն ենթադրել, որ ինչպես նախորդ ռազմարշավների ժամանակ՝ բյուզանդական ցամաքային զորքերը կրկին Ատալիա-Սելևկիա-Տարսոս ծովափնյա ճանապարհով են ներխուժել Դաշտային Կիլիկիա, իսկ նավատորմը՝ ցամաքային զորքերի առաջադրաման հետ ղուգահեռ, ընթացել է ծովով, իր հետ բերելով բանակին անհրաժեշտ ճանդերձանք ու պարեն: Ի հակադրություն մյուս ռազմարշավների, ըստ բյուզանդական պատմիչների, ռազմական գործողություններին մասնակցել է նաև նավատորմը, որը Դեմետրիոս Վրանասի ղեկավարությամբ ամայացրել է Անտիոքի իշխանության ծովափերը, գերեվարել է մարդկանց²⁹²: Նման գործողություններից հետո, նավատորմը խորխու է ձգում Կիպրոսում²⁹³, իսկ ցամաքային ուժերը Պրոսուլի հրամանատարությամբ հաջողությամբ հասնելով Անտիոք՝ վերադառնում են Կիլիկիա²⁹⁴:

Այս ռազմարշավի ուսումնասիրության տեսանկյունից էական նշանակություն ունեն երկու խնդիր. առաջին՝ ո՞ւմ էր պատկանում այս ռազմարշավից առաջ և հետո Կիլիկիան, երկրորդ՝ ո՞ր թվականին է տեղի ունեցել այս բախումը:

Նախորդ գլխի շարադրանքում կարողացանք ցույց տալ, որ 1136—1138 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավից հետո, 1139 թ. Առնային Կիլիկիայի մի նշանակալի հատվածին տեր դարձավ Մուհամեդ Դանիշմանյանը, իսկ Դաշտային Կիլիկիան մնաց Բյուզանդական կայսրության հովանավորության ներքո: Այդ վիճակը կայունացնելու մտահոգությամբ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը հանդես եկավ Կիլիկյան երկրորդ (1142—1143) ռազմարշավով: Այդ մասին է վկայում նրա մահից հետո Մանուել Ա Կոմնենոսի ռազմական գործողությունները Կիլիկիայում:

²⁸⁸ I. C., p. 32; N. Ch., p. 52; F. Chalandon, Les Comnènes, t II, p. 247—248.

²⁸⁹ N. Ch., p. 52: Հովհաննես Կինամոսը ևս հավաստեցնում է, որ Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի իշխանության միջև ծագած վեճի առարկան Կիլիկիայի քաղաքներն էին (տե՛ս I. C., p. 33—35):

²⁹⁰ I. C., p. 33; N. Ch., p. 52:

²⁹¹ I. C., p. 32—34:

²⁹² I. C., էջ 35: Այս ռազմարշավի ժամանակ բյուզանդացիները գերեվարել են նաև Անտիոքի իշխանության պետական հասույթների հարկահավաքին (տե՛ս տեղում):

²⁹³ I. C., p. 35.

²⁹⁴ I. C., p. 35.

Սելեուզ սկզբնաղբյուրներից կարելի է հավաստել, որ 1143 թ. Կիլիկիայից բյուզանդական զորքերի հեռանալուց հետո Ռայմոնդ Պուատիեն նվաճել էր եթե ոչ ամբողջ Կաշտային Կիլիկիան, ապա՝ գոնե նրա մի նշանակալի մասը: Այդ է պատճառը, որ բյուզանդական պատմիչները Մանուել Ա Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսաստրիքյան առաջին ռազմարշավի մասին (1144) խոսելիս շեշտում են, որ ռազմական գործողությունները Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատինական իշխանության միջև տեղի էին ունենում Կիլիկիայում:

Ավելի բարդ է արշավանքը թվագրելու խնդիրը, քանի որ Նիկեոսա Խոնիատեսը Մանուել Կոմնենոսի առաջին կիլիկյան ռազմարշավի մասին պատմում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի դեմ Բյուզանդական կայսրության ռազմական բախումից առաջ²⁹⁵, իսկ Հովհաննես Կիննամոսը՝ այդ բախումից անմիջապես հետո²⁹⁶, Այս, առաջին հայացքից միմյանց հակասող տեղեկությունները քննելիս Ց. Շալանդոնը եկել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Իկոնիայի սուլթանության դեմ Մանուելի 1146 թ. ռազմարշավից առաջ 1144 կամ 1145 թ. տեղի է ունեցել ևս մի արշավանք²⁹⁷: Մենք հակված ենք Մելանզիայի շրջանում բյուզանդական զորքերի գործողությունները ժամանակակից համարել Մանուել Ա Կոմնենոսի կիլիկյան առաջին ռազմարշավին և այդ երկու պատերազմները թվագրել 1144 թվականով: Կիլիկյան այս ռազմարշավը թվագրելու գործը որոշ լավով հեշտացնում է Հովհաննես Կիննամոսի հայտնած տեղեկությունը՝ ըստ որի Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն բյուզանդական ռազմարշավից անմիջապես հետո ստիպված է լինում ժամանել Կոստանդնուպոլիս²⁹⁸: Միքայել Ասորին դիտել այս իրադարձության մասին և Ռայմոնդ Պուատիենի այցը կայսրության մայրաքաղաք

Թվագրում է Սելեուզյան 1457 թ., որը համապատասխանում է մեր թվականության 1145/6 թ.²⁹⁹, Տարօրինակ է միայն այն հանգամանքը, որ Միքայել Ասորին ոչինչ չի պատմում Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում 1144/5 թ. բյուզանդական զորքերի գործողությունների մասին: Սելեուզի Միքայել Ասորու հաղորդած տոմարական վկայությունից Ց. Շալանդոնը բյուզանդական ռազմարշավը ընդդեմ Անտիոքի լատին իշխանության թվագրում է 1143—1144 թթ.³⁰⁰, իսկ Ռայմոնդ Պուատիենի ժամանումը Կոստանդնուպոլիս՝ 1145 թ.: Մենք, ըստ էության, համաձայն ենք Ց. Շալանդոնի թվագրման հետ, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ ավելի ճիշտ կլիներ Մանուել Ա Կոմնենոսի կիլիկյան առաջին ռազմարշավը թվագրել 1144 թ., որովհետև, ըստ սկզբնաղբյուրների, այն կազմակերպվել է կայսեր պաշտոնական օժումից հետո³⁰¹, որը կարող էր տեղի ունենալ 1143 թ. օգոստոսի 20—նոյեմբերի 1 ժամանակամիջոցում³⁰², Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ բյուզանդական բանակը աշնանը հեռավոր ռազմարշավներ հազվադեպ էր կազմակերպում:

Ցամաքից և ծովից հասցված այս հզոր հարվածը Անտիոքի իշխանության թիկունքին դժվար կացության մեջ դրեց Ռայմոնդ Պուատիենին այն պահին, երբ Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Զանգին հարձակում էր ձեռնարկել Եգեսիայի իշխանության վրա: Բյուզանդական ռազմական ուժերի գործողությունները թույլ չտվեցին Անտիոքի իշխանին Եգեսիայի կոմսի հետ միասնական ճակատով հանդես գալ Զանգու զորքերի դեմ և 1144 թ. դեկտեմբերի 23-ին մոսուլումանները գրավեցին Եգեսիան. «Ճի տարեպատն դեկտեմբերի ամսոյ քսան և երեք օրն՝ և օրն Երեքշաբթի՝ ի տօնի արքայն Սահփաննոսի նախավկային, առաւ Ռոհա սրով ի Զանգէ...»³⁰³:

299 M. S., t. III, p. 267.

300 F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 241 n. 2.

301 I. C., p. 32.

302 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 199—200.

303 Մատթոս Ռահայեցի, էջ 371.

295 N. Ch., p. 52.

296 I. C., p. 32—42.

297 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 248.

298 I. C., p. 32.

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահվանից հետո ուժերի հա-
րարերակցությունը փոխվեց գրեթե ողջ Մերձավոր Արևել-
քում և Միջագետքի Ասորու այն տեղեկությունը, թե. «Տուլյների
թագավորը և Ֆրանկների արքան, մելիթ Մահմուտը և Դաու-
ղը մահացան նույն տարում»³⁰⁴ սուկ իրադարձությունների
պարզ թվարկություն չէ: Նման ընդհանրացնող դիտողու-
թյունները հատուկ են ժամանակի և՛ ասորական, և՛ հայկա-
կան ժամանակագիրներին³⁰⁵: Ճիշտ է, Գրիգոր Երեցը չի հի-
շատակում Դաուղի մահը, սակայն առաջին երեքի մասին
խոսելիս, ամեն ինչ բացատրում է նախախնամությամբ. «Նույն
յայսմ ամի նշան Երեւեցաւ յերկինս ի կողմն հիւսիսոյ, իբրև
սին լուսոյ, յառաջ հինգշաբթոջ աւուրն և ութ օր միասէս
երեւեցաւ. և զկնի այդ երեք թագաւորոց փոխեցան»³⁰⁶: Նա-
խախնամության հետ է կապում այս իրադարձությունները
նաև Միջագետքի Ասորին³⁰⁷:

Ծանր հետևանքներ ունեցավ Դանիշմանյան ամիրու-
թյան համար Մուհամեդ մելիթի մահը: Նրա կյանքի վերջին
տարիներին ամիրությունը արդեն բաժանվել էր մի քանի
քաղաքական միավորների: Նրա եղբայրներ Յակուբ Արսա-
նը իշխում էր Սեբաստիայում³⁰⁸, իսկ Յոնոսը (Yaunos)՝ Մա-
սարայում³⁰⁹, Երկպառակտչական Երկարատն պայքարի հե-
տևանքով Մուհամեդի մահից հետո ամբողջովին քայքայվեց
երկրի տնտեսությունը և Դանիշմանյանների պետությունը.
Թուլացալու Միքայել Ասորին Կապադովկիայում տեղի ունե-
ցող իրադարձությունների մասին գրում է. «1454 թ. կանուն
I ամսի (դեկտեմբեր) 6-ին մահացավ Մելիթ Մուհամեդը
Կեսարիայում: Նա կարգադրեց, որ իր որդի Դանունը իշխի

(իր փոխարեն): Սակայն նրա կինը եկավ (ամուսնու) եղբոր՝
Յակուբ Արսանի մոտ և նրա հետ ամուսնացավ, սա իշխում
էր Սեբաստիայում, և Դանունը փախավ Միմնադա (Մամըն-
դալ)»³¹⁰: Մելիթ Մուհամեդի տիրությունների բաժանման խընդ-
րում իր ավանդն է մոծում նաև մյուս եղբայրը՝ Դուլահը
(Daulah), որը դաշնակցելով Մասարայի տեր Յոնոսի հետ
արշավում է Մելիտենեի վրա³¹¹, սակայն շարժանալով տի-
րել քաղաքին, Լոբայրները վերադառնում են Արկաւ: «Այն
ժամանակ մելիթ Մուհամեդի կինը ուղարկեց երկու հազար
մարդ Մելիտենեն պահպանելու համար: Սակայն, ովքեր քա-
ղաքում էին կասկածեցին, որ նրանք բերել են իրենց և սե-
փական երեխաներին իրենց տներից քշելու հրաման, որպես-
զի իրենց ուղարկեն Սեբաստիա և գրավեն իրենց տեղը-
այնժամ նրանք շարացան, զինվեցին և հանելով սրերը (սկը-
սեցին) վազել փողոցներով: ...Դա պահքի առաջին շաբաթն
էր՝ Եեբրաթի 17-ը (փետրվար)»³¹²: Մելիտենեում ծագած այս
ապստամբությունը հետաքրքիր դրվագ է Հայկական լեռնաշ-
խարհում, քաղաքային իշխանության դերի ու նշանակության
ուսումնասիրության համար: Ասորի պատմիչը չհշատակելով
քաղաքի կառավարչի անունը տեղի է տալիս մտածելու, որ
նա կարող էր թյուրք լինել: Ըստ Միքայել Ասորու Մելիտենեի
ապստամբությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ առաջին
հերթին քաղաքի քրիստոնյա բնակչության համար³¹³: Քա-
ղաքի թյուրք բնակչությունը հավաքվելով միջնաբերդի առաջ
պահանջում էր իշխողից քաղաքի բանակիները, որպեսզի
ճակատամարտ տան Մուհամեդի կնոջ ուղարկած զորքերին:
Սակայն քաղաքի իշխողը դրանք չի տալիս և ապստամբ-
ները կոտորում են Բորիդիյեհյան աշտարակի դարպասը և
ոգնություն կանչում Դուլահին, որը Մելիտենեի մոտ ունեցած
անհաջողությունից հետո ապաստանել էր Արկայում, իսկ Մու-
համեդի կնոջ ուղարկած զորքերը վերադառնում են Սեբաս-

304 M. S., t. III, p. 254, հմտ. Եսև էջ 258.

305 Պատմական իրադարձություններին նման մտածելով ցուցաբերե-
լու փաստեր կարելի է տեսնել Միքայել Ասորու, Բար Երեմոսի, Գրիգոր
Երեցի և Մատթեոս Մուհամեդի ժամանակագրություններում:

306 Մատթեոս Ումայեցի, էջ 371.

307 M. S., t. III, p. 254.

308 M. S., t. III, p. 253.

309 M. S., t. III, p. 253.

310 M. S., t. III, p. 253.

311 Նույն տեղում, էջ 253.

312 Նույն տեղում:

313 Նույն տեղում:

տիա³¹⁴։ Այս իրադարձություններից քիչ անց, Դուաճը դաշ-
նակցում է իր ելրայր Յակուբ Արսլանի հետ³¹⁵։ Երկհոշմանի
այս դաշինքի և պայմանավորվածության արդյունք պետք է
դիտել այն փաստը, որ Դուաճը իր զորքերով շարժվում է
դեպի Արլիստան և գրավում է նաև Ջահանի շրջանը³¹⁶։ Մինչ
այդ իրադարձություններին հեռվից հետևող Իկոնիայի սուլ-
թանությունը՝ զգտագործում է առիթը և հարձակվում է Յա-
կուբ Արսլանի տիրույթների վրա³¹⁷։ Ինչ խոսք, որ Մասու-
դին անհանգստացնում էր դանիշմանյան եղբայրների (Յա-
կուբ Ասլան, Դուաճ) դաշինքը, որն իր սուր ծայրով ուղղված
էր Իկոնիայի սուլթանության դեմ։ Եթե անգամ նման մտա-
դրություն իսկ չունեին դաշնակցած կողմերը, ապա Մասուդի
նման քայլը պետք է բաղադրել նրանով, որ Իկոնիայի սուլ-
թանությունը իր աբուաքին քաղաքականության նպատակնե-
րից էր համարում Դանիշմանյան ամիրության մասնատումը։
Հակված ենք ենթադրել, որ 1142 թ. Մուհամեդի մահից հետո,
երբ նրա ժառանգը և եղբայրները պատերազմում էին Դա-

նիշմանյան ամիրի թողած տիրույթների բաժանման համար,
Իկոնիայի սուլթանը կարողացել էր տիրանալ Ջահանի շր-
ջանին։ Այսպիսի ենթադրության համար մեր միակ փաստաբ-
կըն այն է, որ նվաճումից առաջ Դուաճը զգալով, որ Մասու-
դի դեմ միայնակ պատերազմելն անհնար է, հաշտության
ձեռք է մեկնել իր եղբորը։ Չնայած երկու եղբայրների թշնա-
մությանը, նրանք ունեին միայն մեկ լուրջ հակառակորդ,
դա Իկոնիայի սուլթանությունն էր։ Իրականության հետ հաշ-
վի նստելով էր, որ երկու եղբայրները համաձայնության
եկան, և Դուաճը գրավեց Ջահանի շրջանը։ Այս ռազմական
գործողությունը առիթ դարձավ Իկոնիայի սուլթան Մասուդի
համար ներխուժելու Յակուբ Արսլանի տիրույթները։ Վերջինս
սփախչում է լեռները»։ Իսկ սուլթան Մասուդը ամառացնում է
Աբաստիայի շրջանը³¹⁸։ Այդ ռազմական գործողություններից
հետո Իկոնիայի սուլթանը պահանջում է Դուաճից «իրեն
ենթարկվել, (խոստանալով) մեծացնել նրա տիրույթները»³¹⁹։
Բանակցությունների համար Դուաճը Մասուդի մոտ է ուղար-
կում իր կնոջը, որը Իկոնիայի սուլթանի եղբոր դուստրն էր։
Սակայն Մասուդը մերժում է նրա խնդրանքը և 1143 թ. Տու-
նիսի 17-ին (=1454 թ. հազիրանի 17-ին) շրջապատում է
Մելիտենեն։ Երեք ամիս քաղաքը շրջապատված պահելուց
հետո, սեպտեմբերի 14-ին (=1454 թ. էլուլի 14-ին), խաչի
ստեղծ օրը, այրում է բարանետ մեքենաները և վերադառ-
նում³²⁰։ Մելիտենեի Երկարատե պաշարումը բավականին
ժանր էր անզրադարձել քաղաքի բնակիչների վրա, որովհետև,
ըստ Միքայել Ասորու, Դուաճը թալանում էր քաղաքի բնակիչ-
ներին, հատկապես ազնվականներին, որոնցից գանձված
ապօրինի հարկերով վճարում էր մուսուլման դինվորականու-
թյանը։ Սուլթանի հեռանալը, ըստ Միքայել Ասորու, անձ
թեթևություն» բերեց քաղաքացիներին³²¹։ Իկոնիայի սուլթանի
հեռացումը հասկանալի կդառնա, եթե հիշենք, որ Մանուել Ա

314 Նույն տեղում։

316 Նույն տեղում, էջ 254։

316 M. S., t. III, էջ 254։ Այս երկրները Դանիշմանյան ամիրու-
թյանը նվաճել էր դեռ ամիր Ղազու իշխանության տարիներին (1118 թ. =
=Սելեկյան 1430 թ.) (տե՛ս M. S., t. III, p. 205)։ 1136 թ. (սեյսկյան
1148) այդ տարածքը գտնվում էր ամիր Մուհամեդի եղբայր՝ Դուաճի
ենթակայության ներքո։ Միքայել Ասորու տեղեկացնում է նաև, որ Մու-
համեդ Դանիշմանյանը Դուաճին դուրս է բռնում այդ տարածքներից (M. S.,
t. III, p. 246)։ Մուհամեդի իշխանության տարիներին՝ 1141 թ. (=սե-
լեկյան 1452 թ.), մեզ հետաքրքրող տարածք են ներխուժում խաչակիր-
ները, սակայն դուրս են շարժվում (M. S., t. III, p. 249)։ Բոլոր փաս-
տերը խոսում են այն մասին, որ մինչև մեյից Մուհամեդի մահը տա-
րածքը պատկանում էր Դանիշմանյան ամիրությանը։ Մուհամեդի մահից
հետո այս տարածքի հակասադրի մասին ուղադրվում տեղեկություն է
պահպանել Միքայել Ասորու հայերեն խմբագրությունը, որն արձանագրե-
լով քրուզանդական կայսեր և Երուսաղեմի թագավորի մահը, ակնաց-
նում է. «Եւ ի սոյն ամի մեռաւ Դաւոթ ամիրայն՝ տէրն Խարթրիդոյ՝
Արթուրի, և առ գիշխանութիւնն Խարաւսանն (Ղարա Արսլան) որդի իր-
և Մասուդն առ զԻրսթանս (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 418)։

³¹⁷ Cf. Caïen, La Syrie du Nord, p. 365.

318 M. S., t. III, p. 254.

319 Նույն տեղում։

320 Նույն տեղում։

321 M. S., t. III, p. 254.

Կոմենենոսը 1143—1144 թթ. ազգական գործողություններ էր վարում Իկոնիայի սուլթանության դեմ Մելանդիայի շրջանում³²²:

Միքայել Ասորին հաջորդ՝ ժէ գրքի սկզբում կրկին անդրադառնում է վերոհիշյալ դեպքերին: ԺՔ դարի ասորի ժամանակագիրը հիշատակելով Հովհաննես Բ Կոմենենոսի մահը և Մանուել Ա-ի իշխանության գլուխ բարձրանալը, երուսահեմի թագավոր, Ծուլք Անժոնացու մահը և անշահահաս Բաղդոսին Գ-ի զահակալումը³²³, Հեսնա Ջիադի (Խարբեդ)³²⁴ տեր՝ արտաքյան Դաուդի մահը, շարունակում է իրադարձությունների թվարկումը և նշում է, որ Դաուդի մահից հետո կառավարման ղեկը իր ձեռքն էր վերցրել նրա կրտսեր որդի Ղարա Արսլանը, իսկ ավագը՝ Արսլան-Թողմիշը, ապավինելով Հալեպի աթաբեկ Ջանգուն, նրա աջակցությամբ գրավել էր Հանի (Hani) բնակավայրը³²⁵: Երկրորդ անգամ նույն դեպքերին անգրադարձող Միքայել Ասորին այս հատվածում այլ անցքերի հետ է կապում Մելիտանեի երկրորդ շրջապատումը Իկոնիայի սուլթանի կողմից. «...Մասուզը եկավ և տիրեց Աբլիստանին և Ջահանի ողջ երկրին, Ապա վերադարձավ շրջապատելու Մելիտանեն (Puis il revient mettre le siège devant Méltène) և իր հետ բերեց Յակուբ Արսլանին, Դաուդի որդուն: Նա փախել էր նրա (Մասուզի—Ա. Բ.) մոտ, որի համար էլ նա նրան օգնեց (il l'aïdâ) Ջանգու դեմ, որը շարժվել էր նրա վրա: Սուլթանը նրան տվեց 20 հազար ձիավոր և նա շարժվեց Ջանգու դեմ: Սա լսելով (Celui-ci ayant entendu parler) իր դեմ ուղարկված սուլթանի զորքերի մասին, հրամարվեց (իր պլաններից) և հեռացավ իր երկիրը: Ղարա Արսլանը վերադարձավ տիրույթները, որոնք իրենից խլվել էին: Սուլթանը երեք ամիս մնաց Մելիտանեի դիմաց, հակառակորդ լուրով և օգոստոսի կեսերին, Աստվածամոր փոխակերպման (la transmigration de la Mère de Dieu) տո-

³²² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 241.

³²³ M. S., t. III, p. 258.

³²⁴ M. S., t. III, p. 258.

³²⁵ M. S., t. III, p. 258.

նի նախօրյակին, իր զորքերին հրամայեց, որ յուրաքանչյուրը (վերցնի) ինչ անհրաժեշտ է համարում տանելու և առավոտյան նրանք հեռացան: Նրանք գերելով տարան ողջ շրջանը³²⁶:

Միքայել Ասորին պատմում է նաև, որ երբ Մասուզը շրջապատել էր Մելիտանեն, Եղեսիայի կոմս Ջուլին Բ-ը գալիս է Մար Բար Սաուամյի վանքը աղոթելու, սակայն Կլավդիայի (Claudia-Կլավդիա³²⁷) շրջանից փախածներից իմանալով, որ սուլթանի բանակը մեծ է, վերադառնում է շուտափույթ իր երկիրը³²⁸:

Իկոնիայի սուլթանության հպորացու՝ Ի հակակշիտ Դանիշմանյան ամիրտօթյան, և տարածքների գրավումը Եղեսիայի իշխանության հյուսիսում (նկատի ունենք Ջահանի շրջանի գրավումը Աբլիստան կենտրոնով) Դանիշմանյան ամիրտօթյան հաշվին և աթաբեկ Ջանգու հպորացու՝ Եղեսիայի իշխանության հարավում, արևելքում և հյուսիսում, ուր Հալեպի տերը միջոցներ էր ձեռնարկում թուլացնելու Արտուրյանների իշխանությունը Ամիդում և Խարբեդում (Հեսնա Ջիադ), ստիպեցին Ջուլին Բ-ին դաշնակիցներ փնտրել շրջակա պետական միավորումների շրջանում: Երկրի ներսում Ջուլին Բ-ը Ջանգիի հետ բախման ամենավերջին պահին, ցանկանալով շահել հակորիկ ասորիների համակրանքը, Բանակցություններ սկսեց նրանց պատրիարք Աթանաս Ը-ի հետ, և վերադարձրեց նրան Բար Սաուամ վանքից կողոպտված իրերը, որի փոխարեն հակորիկ ասորիների առաջնորդը համաձայնվեց Եղեսիայի Լպիսկոպոստությունը (հակորիկյան) հանձնել Բարսեղ Բար Շումանային³²⁹, նույն թվականին (1143/4) Ջուլին Բ-ը գնում է նաև Երուսաղեմ ներկայանա-

³²⁶ M. S., t. III, p. 258—259.

³²⁷ Հմմտ. Եսեվյան Ս. Ս., Հայաստանը բոս «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական բարոկո վերակազմության ժամանակակից բարոկոգրական հիմքի վրա). Երևան, 1953, էջ 59.

³²⁸ M. S., t. III, p. 259.

³²⁹ M. S., t. III, p. 259—260.

լու նորընծա թագավորին³³⁰, Սակայն Ջուլիինն պետք էին
 ավելի զորավոր զաշնակիցներ, որովհետև օրավոր հզորացող
 Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկությունը սպառնում էր կու տալ
 գրեթե բոլոր կողմերից թշնամական օղակի մեջ գտնվող
 կոմսությունը: Տրամարանական է նաև, որ Զանգիի դեմ պա-
 տերազմող նարբերդի Արտուրջանները Հալեպի աթաբեկու-
 թյան դեմ օգնություն պետք է փնտրեին նաև Ջուլիին Բ-ի
 մոտ: Իրն այ-Ասիբը Զանգու կողմից Արտուրջաններին պատ-
 կանող Կիար Բարրի (Ամիգ) շրջապատումը համարում է
 տակտիկական քաջ: «որպեսզի այն տպավորությունը թողնի,
 թե ժամանակ լուծի նրանց երկիրը (նկատի ունի Եղեսիայի
 կոմսությունը — Ա. Բ.) արշավելու»³³¹, Միքայել Ասորին
 պատմում է, որ, երբ Զանգին հետապնդում էր Հեանա Զիազի
 (նարբերդի — Ա. Բ.) տիրոջը, վերջինս օգնություն է խնդ-
 րում Ջուլիինից, որի համար նա փոխարենը տալիս է Բեյթ
 Բուլա (Բալու)³³² ամրոցը, որպեսզի Եղեսիայի տեղը հետա-
 գալում նա օգնի նրան Զանգիի դեմ պատերազմելիս: Միա-
 ժամանակ Ղարա Արսլանը օգնություն էր խնդրել Բիսնիայի
 սուլթան Մասուդից³³³, Այնուհետև ասորի պատմիչը ավելաց-
 նում է. «Ջուլիինը չհասկացավ, որ իր համար երբեք շահա-
 վետ չէր կռվել թյուրքերի դեմ թյուրքերի շահերի համար:
 Նա Ղարա Արսլանին օգնական քանակ ուղարկեց»³³⁴, Աթա-
 բեկ Զանգին տեղեկանալով, որ Ջուլիին Բ-ը մեկնել է Անտիոք

³³⁰ Նույն տեղում, էջ 259:
³³¹ Իրն այ-Ասիբ, էջ 252:
³³² Ժ.—Բ. Շարուն նույնացնում է այս երկու տեղանունները (տե՛ս
 M. S., t. I, p. 151, 161): Մեզ ավելի հավանական է թվում Բեյթ Բու-
 լան նույնացնել Բարուլայի հետ (այժմ Բիրուլ), որը գտնվում է Քեսունի
 և Նարբերդի միջև Եփրատի ափին (տե՛ս Cl. Cahen, La Syrie du
 Nord, p. 128): Անանուն Ասորու ժամանակագրության մեջ այն կոչվում է
 «Կարկատի երկրում գտնվող Պեպու բերդ» (Անանուն Ասորի, էջ 87, տե՛ս
 նաև ծան. 272): Քարտեզագրական հիմքի վրա այդ ամրոցի տեղադրու-
 թյունը տե՛ս Մ. Զ. Ճեվախիբյան, Կիլիկիայի հայկական պետությունը
 (քարտեզ), Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. 3:
³³³ M. S., t. III, p. 260:
³³⁴ Նույն տեղում:

1144 թ. նոյեմբերի 28-ին շրջապատում է Եղեսիան³³⁵, Իհար-
 կե Միքայել Ասորու նման բացատրությունը այս իրադարձու-
 թյունների կուպակցությամբ զարմանալիորեն պարզամիտ է,
 որովհետև Եղեսիայի իշխանությունը գտնվում էր սարատե-
 դիական նշանակություն ունեցող ճանապարհների հատման
 հանգուցակետում³³⁶, Այդ էր պատճառը, որ Զանգին իր նը-
 պատակին հասնելու համար հաշտություն է կնքում Արտուր-
 յանների հետ: Վերջիններս նույնպես կողմնակից էին հաշ-
 տության, քանի որ. «Ջուլիինը չկարողացավ օգնել, ինչպես
 հույս ունեին»³³⁷, 1144 թ. դեկտեմբերի 23-ին Զանգին տիրա-
 ցավ Եղեսիային³³⁸, Այստեղ պետք է առանձնացնել Զանգու
 ազգային քաղաքականության երկու հատկանշական կողմերը:
 Հալեպի աթաբեկը քաղաքը գրավելուց հետո, հաշվհարդար
 է տեսնում միայն լատին բնակչության հետ, իսկ մյուս քրիս-
 տոնյաներին ձեռք չի տալիս, նույնիսկ վերադարձնում է քա-
 ղաքի գրավման ժամանակ նրանցից բռնագրավված ունեց-
 վածքը³³⁹: Սրանից բացի աղբյուրները հաղորդում են, որ
 Զանգին Եղեսիան բնակեցրել է մեծ քանակությամբ հրեական
 բնակչությամբ³⁴⁰:

Եղեսիայի անկումից հետո, 1145 թ. հունվարին Զանգին
 գրավում է Սրուճը, մարտին՝ Պիրը³⁴¹, Այդ նվաճումներից
 հետո, փաստորեն, վերանում է Եղեսիայի կոմսության իշ-
 խանությունը Եփրատի արևելյան ափի տարածքի վրա³⁴²:

Այս դեպքերը իրենց վրա հրավիրեցին քրիստոնյա արև-
 մուտքի և մուսուլմանական արևելքի ուշադրությունը: Արև-

³³⁵ Նույն տեղում: Ըմտ. նաև Իրն այ-Ասիբ, էջ 252:
³³⁶ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 111; N. Elisséeff, Nur ad-
 Din, t. II, p. 378—381.
³³⁷ Անանուն Եղեսիացի, էջ 88:
³³⁸ Մաաք. Ոսե., էջ 371, Անանուն Եղեսիացին այս դեպքերը թվա-
 գրում է դեկտեմբերի 24-ով (էջ 91):
³³⁹ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 382—383.
³⁴⁰ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 383.
³⁴¹ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 380; Cl. Cahen, La Syrie
 du Nord, p. 370—371.
³⁴² Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 371.

մուտքում ծայր առավ Եղեսիայի փրկության մուտքքով սնվող երկրորդ խաչակրաց արշավանքի զաղափարը: Մի շարք քրիստոնյա ժողովուրդների գրականության մեջ երկեր ստեղծվեցին այդ քաղաքի աղետի մասին, որոնք պատկերում էին Եղեսիայի գերջալ վիճակը, իսկ մուսուլմանական արևելքը փառաբանում էր և տիտղոսներ շնորհում հանգուպն ու տաղանդավոր աթաբեկին³⁴³:

Աթաբեկ Զանգու երկդիմի քաղաքականությունը քրիստոնեական համայնքների նկատմամբ շարդարացրեց իրեն: 1145 թ. վերջին հայերը ապստամբում են Եղեսիայում և Զանգին հրամայում է Ալի Քուլուկին հաշվեհարդար տեսնել ապստամբների հետ³⁴⁴: 1146 թ. գարնանը, երբ արդեն վերջնականապես լուծված էր Եղեսիայի իշխանության հարցը, Զանգին հարձակվում է Արտուրյանների վրա և տարածքային նվաճումներ կատարում³⁴⁵, իսկ Դամասկոսի դեմ ձեռնարկած ռազմարշավի ճանապարհին նա դավադրությամբ սպանվում է 1146 թ. դեկտեմբերի 14-ին³⁴⁶: Զանգու մահը երկպառակտյական պատերազմների ազդանշան դարձավ Հայկ-Մոսուլի աթաբեկության տարածքի ավատատիրական վերնախավի համար և պետությունը որոշ ժամանակով կորցրեց իր միասնականությունը: Աթաբեկությունը երկու մասի բաժանվեց, որոնցից մեկը՝ Մոսուլ կենտրոնով անցավ նրա մեծ որդու՝ Սայֆ ադ-Դին Ղազու տիրապետության ներքո, իսկ Հայկաք իր շրջակայքով տրվեց Նուր ադ-Դինին³⁴⁷: Ամիգի (Դիար Բաքր) Արտուրյանները վերագրավեցին բոլոր այն տարածքները, որոնք աթաբեկ Զանգին խլել էր նրանցից: Եվնորը վերադարձեց Բաալբեկը և հպատակեցրեց չունն ու ալ-Յազ-

հիսանի տարածքները, իսկ Ռայմոնդ Պուատիեն սկսեց ավա-րառել Հայկաքի և Համահի շրջակայքը³⁴⁸:

Եղեսիան Զանգիի կողմից գրավվելուց հետո, Ռայմոնդ Պուատիեն սկսեց քաչել և ևս չարկել Հայկաքի և Մոսուլի իշխանության դեմ զաշնակցություն ստեղծելու համար: Բյուզանդական կայսրությունը նման զաշնաքի մեջ ներգրավելու փորձ կարելի է համարել 1145/6 թ. Ռայմոնդ Պուատիեի այցը Կոստանդնուպոլիս: Միքայել Ասորին այդ այցի մասին գրում է այն իրադարձությունից հետո, երբ Զանգին, խաղաղություն հաստատելով ֆրանկների հետ, Մոսուլ է ուղարկում իր զորավար Չեն ադ-Դինին ճնշելու համար Մուհամեդ սուլթանի որդի Աբու Աբսլանի ապստամբությունը: Ասորի պատմիչը Ռայմոնդ Պուատիեի Կոստանդնուպոլիս կատարած այցի մասին տեղեկացնում է. «1145/6 թ. (= 1145/6) ֆրանկները տեսնելով (իրենց) ամբողջովին թուլացումը, Բեզելյին (Ռայմոնդ Պուատիե — Ա. Բ.)³⁴⁹ Անտիոքի տերը, գնաց զբանելու հույների կայսրին՝ Մանուելին, Կոստանդնուպոլսում և նրանից ներողություն խնդրեց (իր գործած) մեղքերի համար, որ կատարել էր նրա հոր նկատմամբ, որովհետև լսել էր, որ վերջինս իր մահվան ժամանակ հրամայել էր իր որդուն վրեժ տանել ֆրանկներից: Իր հպատակությունը ցուցադրելով, նա հարգանքի արժանացավ. նրան ոսկի տրվեց և մեծամեծ նվերներ ու նա վերադարձավ իր քաղաքը խոստում վերցնելով կայսրից, որ նա կգա քրիստոնյաներին սգնություն»³⁵⁰: Այս նույն այցելության մասին պատմող Հովհաննես Կիննամուրը Ռայմոնդ Պուատիեի Կոստանդնուպոլիս կատարած այցելության պատճառը տեսնում է միայն 1143/4 թ. բյուզանդական զորքերի Անտիոքի իշխանության դեմ ծավալած հաջող ռազմական գործողությունների մեջ. «Այս իրա-

³⁴³ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 387—388.

³⁴⁴ Իրբիի տեր Ալի Քուլուկին Զանգին 1144 թ. ղեկավարեցին հանձնել էր Եղեսիայի միջնաբերդը (N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 380):

³⁴⁵ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 383—384.

³⁴⁶ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 385—386. Դամասկոսը զաշնակցում էր Երուսաղեմի թագավորությանը: Այդ զաշնաքը իր սուր ծայրով տղված էր Զանգու քաղաքականության դեմ:

³⁴⁷ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 291—401.

³⁴⁸ Cf. Cohen, La Syrie du Nord, p. 372—373; N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 391—398.

³⁴⁹ Հայկական, առաջին մի շարք սկզբնաղբյուրներում Ռայմոնդ Պուատիեն համարվում է որդուց Պետրիեն (Պաթրևոս Ռավայեցի, էջ 372), Bedawi (M. S., t. III, p. 267) և Պուատիե (Անանես Եղեսացի, էջ 104) ձևով:

³⁵⁰ M. S., t. III, p. 267.

դարձութունները (ԵՄՐԱՅՈՆԱՆ) ստիպեցին Ռայմոնդին ուղե-
վորվել Բյուզանդիոն: Երբ նա հասավ այնտեղ, կայսրը շքան-
կացավ ընդունել ավելի շուտ, քան նա կհարգեր մահացած
կայսեր և հոր հիշատակը, ապա՝ իր ստորական դարձրեց³⁵¹:

Ռայմոնդ Պուատիեի այցը Կոստանդնուպոլիս շահասով
օպասված նպատակին: 1144—1145 թթ. ռազմական գործո-
ւթյուններից հետո Մանուել Ա Կոմնենոսը մինչև 1158 թվա-
կանը այլևս ռազմարշավներ չկազմակերպեց դեպի Կիլիկիա
և Անտիոք, պատերազմ չհայտարարեց Հալիպի աթարեկու-
թյանը: 1145—1147 թթ. Իկոնիայի սուլթանության դեմ մղու-
մող պատերազմներից հետո, բյուզանդական կայսրը 1147 թ.
հաշտության պայմանագիր կնքեց Իկոնիայի սուլթան Մա-
սուդի հետ: Այդ համաձայնագիրը իր սուր ծայրով ուղղված
էր երկրորդ խաչակրաց արշավանքի դեմ³⁵², հաշակրաց ռա-
նակների անհաջողության մասնավելուց հետո էլ, Բյուզան-
դական կայսրությունը երկար ժամանակ, մինչև 1158 թ.
հետվից էր հետևում Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում
իրադարձությունների զարգացմանը, նույնիսկ ուժեր չէր
կենտրոնացնում Կիլիկիայից վտարելու այնտեղ վերահաս-
տատված Ռուբինյան Քորոս Բ իշխանին:

Անտիոքի իշխանությունը հույսը դնելով Բյուզանդա-
կան կայսրության օգնության վրա փորձում էր արգելակել
Հալիպի աթարեկության հետագա առաջխաղացումը: Կոս-
տանդնուպոլիս կատարած այցելությունից հետո էլ միայն, որ
Ռայմոնդ Պուատիեի օգտվելով Հալիպի աթարեկության ժա-
մանակավոր թուլացումից սկսում է ավարտել Հալիպի և
Հոմսի շրջակայքը: Ավելի վտանգավոր էր նոր աթարեկ Նուր
ադ-Դինի համար Եդեսիայում ծագած ապստամբությունը,
որը կազմակերպել էին Եդեսիայի Ջուլին Բ կոմսը և Պաղտին
Մարաշացին: Նուր ադ-Դինը ճնշեց այդ ապստամբությունը
և սրի քաշեց ապստամբներին: Պաղտին Մարաշացին սպան-
վեց այդ բախտախնդիր ձեռնարկի ժամանակ, իսկ Ջուլին

Բ-ը փախավ Մամուսա³⁵³, Այս դեպքերից հետո, ինչպես
նկատել է Ն. Ելիսենը, Եդեսիան կորցրեց իր կարևորությունը,
իսկ հառանք իր վրա ստանձնեց Ջազիրեի շրջանի գլխավոր
բաղաբի պարտականությունները³⁵⁴: Ռայմոնդ Պուատիեի դեմ
դուրս եկած Երիզուհն էլ ետ մղելով Անտիոքի իշխանի հար-
ձակումը, կարողացավ հասնել մինչև Արտաշ և Աֆրիկ³⁵⁵:

1146 թ. իրադարձություններից հետո ուժերի հարսե-
րակցությունը ամբողջովին փոխվեց Մերձավոր Արևելքում:
Եդեսիայի կոմսությունը վերջնականապես կորցրեց իր տա-
րածքները Եփրատի արևելյան կողմում և դարձավ մի խումբ
բնակավայրերի ավատատիրական սեփականության վրա: Հիմ-
նված մի խղճուկ իշխանություն: Մահացավ Մարաշի և Քի-
սունի տեր գործունյա Պաղտին Մարաշացին³⁵⁶: Կատինական
այս իշխանությունը, որը ստեղծվել էր Գող Վասիլի (հետա-
գայում Տղա Վասիլի) իշխանության տարածքի վրա 1136
թ.³⁵⁷, բալթավից նույնքան արագորեն, որքան հանկարծակի
ստեղծվել էր: Ճիշտ է, այս դեպքերից հետո Մարաշին տեր
դարձավ Պաղտինի եղբայր Ռընադուր (1146—1149), սա-
կայն նրա կարճատև իշխանությունից հետո այդ տարածք-
ները դարձան Եդեսիայի կոմսության, Արտաքյանների, Իկո-
նիայի և Հալիպի ունձգությունների առարկան³⁵⁸:

³⁵³ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 373.

³⁵⁴ N. Ellséeff, Nur ad-Din, t. II, էջ 398: Սկզբնաղբյուրներում
նկատվում են Եդեսիայի և հառանքի միջև մրցակցության արձագանքները
հառանք ամեն գնով փորձում է հարված հասցնել Եդեսիայի տեսահական
և բաղաբական հզորությանը: Մեղ թվում է, թե այդ մրցակցությունը առե-
տրական ուղիները սեփականելու միտումներ ունեւր: Այս լույսի տակ
ավելի հասկանալի է դառնում 1144 թ. հառանքի սիրող կանչերը ուղղված
աթարեկ Ջուզգիին, որից հետո Հալիպի աթարեկը գրավում է ավերում է
Եդեսիան:

³⁵⁵ N. Ellséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 395.

³⁵⁶ Մատթեոս Ռուհայեցի, էջ 374: Cahen Cf. La Syrie du Nord,
p. 373.

³⁵⁷ Այս գրությունը հետ համաձայն է նաև Բուազը (Կճճա. The Cil-
ician Kingdom of Armenia, p. 10—11).

³⁵⁸ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 395—398.

³⁵¹ I. C., p. 35.

³⁵² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 244—247; Cahen Cf. La Syrie du Nord, p. 379—380.

Իկոնիայի սուլթանությունը այս ղեպերից հետո իր հայացքը ավելի թեթեւ դեպի Մարաշ և նրա շրջակայքը, երբ Մանուել Ա Կոմնենոսի հետ հաշտություն կնքեց 1147 թ. Այդ պայմանագիրը իր սուր ծայրով ուղղված էր երկրորդ խաչակրաց արշավանքի ղեմ³⁵⁹։ Արևմտյան եվրոպայի տիրակալների ուղղմական միջամտությունը Մերձավոր արևելքի գործերին սպասված արդյունքը չտվեց, ավելի վատթարացավ խաչակրաց իշխանությունների քաղաքական վիճակը³⁶⁰։ Խաչակրաց բանակների հեռանալուց անմիջապես հետո, 1149 թ. Հունիսին Հալիպի աթարեկ Նուր ադ-Դինը Ինարի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց Անտիոքի իշխանի ղեկավարած կուալիցիոն բանակը։ Մարտում ընկան կուալիցիայի ղեկավարներ Ալի բին Վաֆան, Ռեմազո Մարաշացին և Ռայմոնդ Պուատիեն³⁶¹։ Վերջինիս զուլսը, որպես ուղղվար, մատուցվեց Բաղդադի խալիֆին³⁶²։ Ինարի ճակատամարտից հետո Անտիոքի բնակչությունը խուճապի մատնվեց։ Կառավարման ղեկը իր ձեռքը վերցրեց իշխանուհի Կոստանցան, Ռայմոնդ Պուատիենի այրին, Բոհեմունդ Գ Անտիոքացու մայրը³⁶³։ Ինարի ճակատամարտին հաջորդած ղեպերից հետո Հալիպի աթարեկության սահմանները մեծացան Հարիմի և Ապամեա-Արձղան տարածքում և Օրոնտես գետից դեպի արևելք։ Անտիոքի իշխանությունը զրկվեց իր տարածքների մի նշանակալի մասից³⁶⁴։

³⁵⁹ F. Chandon, Les Comnènes, t. II, p. 241—247. Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 379—380.

³⁶⁰ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 380—384.

³⁶¹ Այս մասին տե՛ս Գ. Дмитриев, рец. на кн.: М. А. Заборов. Введение в историографию крестовых походов (Латинская хронография XI—XIII веков). М., 1966.—ИФЖ, 1968, № 1, с. 263—264; Գ. Дмитриев, О западных и восточных источниках истории крестовых походов, ИФЖ, 1971, № 3, с. 142—145.

³⁶² Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 383—384.

³⁶³ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 389.

³⁶⁴ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 384—385.

Ինարի ճակատամարտում Ռեմազո Մարաշացու մահը³⁶⁵ պատճառ դարձավ, որ սահմանակից մի շարք տեբուլթյուններ փորձեց թափանցել նրա իշխանության տարածքները։ Ռեմազոյի աներ Զուլին Բ-ը, որը կորցրել էր իր արևելաեփրատյան տիրույթները, փորձեց գրավել Մարաշի և Քեսունի շրջանը։ Սակայն նրա առաջխաղացումը կանգնեցվեց։ Մարաշի ղեմ ուղղմական գործողություններ ծավալեց Իկոնիայի

³⁶⁵ Գրիգոր Երեցի մոտ ևս արձանագրված է այս իրադարձությունը սակայն այստեղ բնագրի ազնավածությունը պատմագիտական գրականության մեջ թյուրիմացության տեղի է տվել։ Ահա այդ հատվածը. «Սույ ի վերանալ թուակահոթեանս Հայոց ԵՂԸ սպանեալ եղև տէրն Անտիոքոս բրինձն և անգլուխ եղբայր Պաղտոյնին՝ ըստ ամբարտաւանութեանն իրեանց ...» (Մատթեոս Ուտիայեցի, էջ 395)։ Այս հատվածը է. Գրյուորինն թարգմանել է. «En l'année 598 (12 février 1149—11 février 1150) périt le Prince d'Antioch, frère délaissé de Baudouin». Սակայն ծանոթագրության մեջ (RHC, hist. arm. t. I, p. 395) թարգմանելը երազմացորեն նշել է, որ այս հատվածը թյուրիմացության արդյունք է, քանի որ Ռայմոնդ Պուատիեն Պաղտոյնի Մարաշացու եղբայրը չէր կարող լինել։ Թարգմանական այս նույն սխալը կրկնել է նաև երկրի աշխարհագրաբան թարգմանության հեղինակ՝ Է. Բարթիկյանը. «Հայոց 598 թվականի (12 փետրվար 1149—11 փետրվար 1150) սկզբում սպանվեց պրինցը՝ Անտիոքի տերը, Պաղտոյնի անխելք եղբայրը՝ իր ամբարտաճանություններից ...» (Մատթեոս Ուտիայեցի, Երևան, 1973, էջ 267)։ Մեր կարծիքով, Գրիգոր Երեցու նկատի ունի Ինարի ճակատամարտը և նրա ժամանակ Ռայմոնդ Պուատիենի և Պաղտոյնի Մարաշացու եղբայրը՝ Ռեմազոյի մահը։ Եթե զբաքար չնայելով անգլուխից հետո բուլթի նշան ղեկեր և հասկանանց անգլուխ (եղև)՝ եղբայր Պաղտոյնին, բնագիրը ինչ որ շափով հասկանալի կդառնա «Հայոց ԵՂԸ թվականի վերջին սպանվեց Անտիոքի իշխանը և զխատվեց Պաղտոյնի եղբայրը։ Այս թարգմանությունը ավելի հավանական է, եթե հիշենք նաև, որ Ռայմոնդ Պուատիենի զուլսը ուղարկվել է Բաղդադի խալիֆին (M. S., t. III, p. 288)։ Այս նույն ղեպերի մասին խոսում է նաև Գրիգոր Մարաշացին։ Սակայն նրա մոտ ևս պարզ չէ, թե ով ու՞մ է պարտության մատնել. «Արդ ի ԵՂԸ թվականին, յորում մատնեցաւ քրիստոնէութիւնս ի ձեռս թուրքաց, և Զանդէ որդին (իմա Նուր ադ-Դին), որ էր ի Հալիպոստում, զԱնտիոքս տէրն և Մարաշոյս (Գ. Յովսէփեան, Հիշատակարանը, 4, Ա, էջ 359, Յուզգա ձեռագրաց Վենետիկի Մատենադարանի, 4, Բ, էջ 1013)։ Բերված հատվածում ևս կա շարահյուսական անհամաձայնություն, այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ խոսքը կրկին վերաբերում է Անտիոքի և Մարաշի իշխանների կորստանքին։

սուլթան Մասուդը, իսկ հյուսիս-արևելքից իշխանութիան սահմանները ներխուժեց Խարբերդի տեր Արտուրյան Ղարա Արսլանը³⁶⁶։

Սփրատյան մարզում կատարված փոփոխությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Գրիգոր Սրեպը, Յևսուանց վանքի վանական Գրիգոր Մարաշացին և Ներսես Շնորհալին։ Գրիգոր Սրեպը նշում է. «... ի սոյն ամի, յորում ոչ ոք փալլէր դուխ բրիտանիէից, բայց միայն կոմսն Ծօսլին»³⁶⁷, որն իր աթոռանիսաը տեղափոխել էր Քլաւաշար³⁶⁸, Ահա նրա իշխանութիան վրա էլ հարձակվում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդը 1149 թ. «ի տօն սրբոյ խաչին»³⁶⁹ (սեպտեմբեր)։ Իկոնիայի սուլթանը «ոչ յերկարեալ ի վերայ քաղաքին Մարաշայ՝ էառ զնա, բանդի ոչ գոյին զօրք ի բերդին»³⁷⁰, Ապա Գրիգոր Սրեպը և Գրիգոր Մարաշացին հիշատակում են Քլաւաշարի ավարատումը Մասուդի կողմից։ Գրիգոր Մարաշացին թվարկում է նաև մի շարք տուժած քնակավայրեր, «ևկազ զկնի ալսորիկ զնաց ի Քլաւաշարն և նոյնպես

³⁶⁶ Cf. Caken, La Syrie ou Nord, p. 385.

³⁶⁷ Մատթեոս Ոսնայեցի, էջ 395։

³⁶⁸ Նոյն տեղում, էջ 396, Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարսկայ իր, էջ 220։

³⁶⁹ Մատթեոս Ոսնայեցի, էջ 396։

³⁷⁰ Նույն տեղում։ Այս մասին Գրիգոր Մարաշացին գրում է. «Եւ ապա իմաստուն, որ էր Մելիք Իկոնեայ, շարժեցաւ յորով բազմութեամբ և եկն ի Մարաշ և պաշարեաց. իսկ զերկիրս արեաց, բայց զոն վերջ չէր ի կուտարածիս։ Եւ յետ այսորիկ զայլ ազգաց պաշարունս և զաւերն և զկոտորածն աշխարհիս, զոր յառաջ յիջեցի՝ ոչ էր այն տեղի յիշատակարանի, այլ ժամուն տազնապն։ Որ ի Մազք էին՝ զայն միով խեղդեցին, և զորս խաբելով այրին՝ զայն սրով կոտորեցին։ Էնտաքրբիք է Գրիգոր Մարաշացու տեղեկությունը, որի համաձայն Մասուդը չի կարողացել գրավել Մարաշի մոտ գտնվող Յեսուանց վանքը. «Եւ յորժամ զՄարաշ առին, խաղաղացաւ երկիրս. իսկ մերք, որ էաք ի Յևսուանցս (անապատի), մնացար օգորմութեամբն Աստուծոյ, զի թէպէտեւ ումենայն ատուք զայն առ մեզ, սակայն ոչինչ կարացին գումայգիտ լինել՝ վասն ամբոթեան տեղոյն, բայց ոչ էր այսպէս, այլ Աստուծոյ ներել մեզ. իսկ տեղիս հոռեցաւ յարպիմանելն, և դարշեցար իսկ զբաղադին հոտն, և զանամոցն, որ մնաան ի ծարաւու՝ զայն ասել է՝ Շարս (Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 359)։

խաբելով առին զբազում տեղիս՝ զորս մի ըստ միոջէ աօն՝ երկայն լինի ճառաբանիս ԻՊ (1800) մարդ ի Զաղխին սպանին, ՄԾ (250) Աճարն, Յ (300) յԱւելն, ԼԸ (38) ի Խուճանոսին, Ի (9) ի Գեղնոյ տանն կրակ ձգեցին՝ տեղեցեքն, իսկ նորայ սկսան անցուցանել, և այնու բերնն զվախն՝ կրակով այրեցին ԼԹ (39) տեղի ընդ մեծ և ընդ փոքր, զերեցին զգաւարքս զայս և զայն զչէն և զվաստակ իւրոյ ճարակ կտուն զամենայն»³⁷¹։

Այս դեպքերը երկու հեղինակներն էլ թվագրում են Հայոց ՇՂԸ (=1149—1150) թվականով, սակայն Գրիգոր Սրեպը սուրբ Խաչի տոնով (1149 թ. սեպտեմբեր) է թվագրում Մարաշի գրավումը, իսկ Գրիգոր Մարաշացին հայտնում է, թե ինքը պիտի է իր հիշատակարանը, երբ Մասուդը վերագարծել է («զնաց ի ձմերոց և յետ»)՝ «Արդ պրեցաւ ի նոյն ամիս՝ ի Մարաշայ ԻԸ (28) ի Յուճուար Ե (5)»։ Որքան Իկոնիայի սուլթան Մասուդը գրավել և ավարտուել է Քլաւաշարը 1149 թ. աշնանը, իսկ իր տեղութիան սահմաններն է վերագարծել 1150 թ. հունվար ամսի սկզբին և իր հետ տարել է բազմաթիվ գերիներ։ Չնայած Գրիգոր Մարաշացին սկզբում գրում է թե, «զհամար զերութեանն ոչ կարացար ստուգել», սակայն քիչ հետո անդրադառնալով այդ հարցին գրում է. «յետոյ լսեցի թէ աւելի քան ԽՈ (40000) համար զերութեանն, բայց դեռ զառնութեան պատերազմուներս առաջի կայս»³⁷²։

1150 թ. (փետրվար 12—մարտի 13) Իկոնիայի սուլթանությունը նոր ռազմարշավ է կազմակերպում, որն արձա-

³⁷¹ Այս մասին Գրիգոր Սրեպը գրում է. «Եւ ասպատակ արարեալ զերկիրն, որ կոչի ԻՊ Աւետանց, որ այժմ ասի Քլաւաշար, և յամենայն սահմանս նորա սրոյ ճարակ արարեալ՝ զորս եզիտ յաշխարհին. և բազում այն էր. որ խաբելութեամբ երգուին յանուն մեծին Աստուծոյ և իրուցանելին յամբոցացն զՔրիստոնեայնս՝ և զիրի վարելով զամենեւեան. որ և տէր երկրին՝ Ծօսլինն հանդիպեցաւ ի բաղաբին Քլաւաշարայ, ոչ կարացեալ զզէմ ունիլ նորա, կարծոյց անզրէն յերկր (զերեսս) իր սանելով զանայ գերեսայն յաշխարհն իրս, (Մատթեոս Ոսնայեցի, էջ 396)։

³⁷² Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 359։

³⁷³ Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 370։

նազրել են Գրիգոր Մարաշացին և Գրիգոր Երեցը: Գրիգոր Մարաշացին գրում է. «Իսկ ի մուտ նաւասարդիս (1150 թ. փետրվարի 12—մարտի 13) ժողով արար իսիճ Ասլան, նորին որդին թուրքմանն ժողով արար զոր կարաց և գնաց յԱնաթ, և անպատրաստ գտաւ զԵրկիրն և անազնական՝ առ և երբ ի Մարաշ անասուն բաղում, մարդ ՌՇ (1500) և զտղայքն զորս ի վեց քարտէզ ծախէին և ապա թ դահեկան, և զայլն տարան»³⁷⁴:

Ի տարբերություն Գրիգոր Մարաշացու, Գրիգոր Երեցը այս ուղեմարշավի հրամանատար է համարում Մասուդին Ըստ նրա, Իկոնիայի սուլթանին է հանձնվել Քեսունը (որի բնակիչները Երզում են վերցրել նրանից և նրա որդուց՝ Ղլիճ Արսլանից), Պեհեսնին և Ռապանը: Սակայն ըստ Գրիգոր Երեցի անստիկ է դտնվել Թլպաշարը, «Քանզի որդի կոմսին ի քաղաքին էր՝ պինզ ոնեւով զգորս հօր իւրոյ»³⁷⁵: Ահա այս արշավանքից հետո է, որ Մասուդը «գառնաւ երկիրս ի քրիստոնէից նա որդոց իւրոյ, որ էր աթոռակալ սուլթանութեան իւրոյ, և անուն նորա իսիճ-Ասլան»³⁷⁶: Այս արշու-նոտ անցքերն Եկատի ունի պատմիչը երբ գրում է. «Իսկ ի Ռ թուականիս Հայոց Եկն յերկիրն Ջահանայ ձին կարմիր, յամսեանն Նաւասարդի, որ օր քան երեք էր ամսոյն. ի նմին ատուր յորժամ անդ կարմիր ձին երեկ, յերկիրս քրիստոնէից երեկ ձին սպիտակ և մոխրախան որպէս յանցեալ ամին»³⁷⁷: Ակնհայտ է պատմիչի միտումը. պատմական իրադարձությունը նախաինամության հետ կապելու փորձը:

Մինչև սելեկյան 1461 թ. (1149/50) մի շարք կարևոր փափոխություններ են կատարվում Եփրատի արևմտյան տարածքների քաղաքական քարտեզի վրա: Եդեսիայի խաչակրաց պետությունը դադարում է գոյություն ունենալուց: Նրա տարածքները միջանց միջև են բաժանում Իկոնիայի սուլթան

Մասուդը, Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինը, Խարբերդի տեր Ղարա Արսլանը և Ամիդի (՝) տեր Թիմուրթաշը³⁷⁸:

Վերաբերյալ շարադրանքից երևում է, որ 1144 թ. Եդեսիայի գրավումով սկսվեց Եդեսիայի կոմսության աստիճանական քայքայումը, իսկ 1150/1 թ. լատինական այս պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Քաղաքական նման փոփոխության հետևանքով Կիլիկիան և՛ հյուսիսից, և՛ արևելքից ընկավ մահմեդական պետությունների շրջապատման մեջ:

1148—1151 թթ. ընթացքում Կիլիկիայում կրկին վերածնվեց Ռուբինյան հայկական իշխանությունը վերականգնելու զադափարը: Այս անգամ տրդեն իրոք հող էր նախապատրաստվել Լևոնի որդիների Կիլիկիա վերադառնալու համար: Ռուբինյան իշխանության վերականգնման գործին լծվեց Թորոս Բ-ը և մեծ հաջողությամբ իրականացրեց այն:

³⁷⁸ M. S., t. III, p. 297. Այս շրջանի զեպերի մասին հետաքրքիր վկայություններ ունի նաև Գրիգոր Երեցը: Սակայն և՛ Միքայել Ասորու, և՛ Գրիգոր Երեցի ու այդ ժամանակաշրջանի մյուս հեղինակների երկերը կարիք ունեն մանրակրկիտ քննության, որը եեկա աշխատության հետապնդած նպատակներից զուրս է:

³⁷⁴ Գ. Տովսեփեան, Ցիշատակարանք, էջ 360:

³⁷⁵ Մատթեոս Ուտեյեցի, էջ 398:

³⁷⁶ Մատթեոս Ուտեյեցի, էջ 398—399:

³⁷⁷ Մատթեոս Ուտեյեցի, էջ 399:

ԹՈՒՐԻՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐԸ

1. ԹՈՐՈՍ Բ-Ը ԵՎ ԹՈՒՐԻՆՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԿՐԻՓԱՏՈՒՄ

ԺՅ դարի 40-ական թվականներին Թուրքիայան իշխանությանն փերահագտատումը Կիլիկիայում այդ ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմության ուշադրավ գրվագներից մեկն է, որի ուսումնասիրությունը արժանի է մասնավոր բնության: Այն նոր պատմափուլ է բաց անում Կիլիկիայում Թուրքիայան հայկական իշխանության պատմությանն ուսումնասիրության բնագավառում և կապվում է Քորսու Բ իշխանի բողոքական գործունեության հետ:

Հովհաննես Բ Գոմեհենուսի (1118—1143) Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին ազգամարշավից (1136—1138) հետո Կիլիկիայում Թուրքիայան հայկական իշխանությունը զարգացրեց զոյություն ունենալուց¹: Բյուզանդական կայսրը գերե-

վարեց Անն Ա-ին (1129—1137) և նրա երկու որդիներին՝ Թուրքենին ու Քորսուին: Մյուս երկու զավակները՝ Սանփանեն և Մլեհը փրկվեցին գերությունից, որովհետև գտնվում էին իրենց ազգական, Նդեսիայի կոմս Զուլին Բ-ի (1131—1151) խնամակալության ներքո²: Այս իրադարձությունից հետո Թուրքիայան իշխանության տիրապետությունը Կիլիկիայում մասնակալությամբ ընդհատվեց: Որպեսզի մեր պատկերացումները Կիլիկիայի պատմության այս ժամանակահատվածի մասին ավելի ամբողջական լինեն, պետք է ավելաց-

լեն, Պատմություն Հայոց, հտ. 7, Վենետիկ, 1788, էջ 58—61, Ղ. Ալիշան, Միսուան, էջ 51, Մ. Սումանեան, Ազգագատում, հտ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 1363—1365:

2 Մլեհը և Սանփանեն եղևիայում հայտնվելու երկու հնարավոր վարկած կարելի է առաջադրել:

ա) հնարավոր է, որ այս երկու իշխանազունները եղևիայում ապաստան կին գտել փախչելով բյուզանդական դերությունից: Մինչև այժմ այսպես ևն մտածել այս խնդրին անգրադարձ գրեթե բոլոր պատմաբանները:

բ) երկրորդ հնարավոր վարկածը առաջադրելու համար հիմք ենք ընդունում Սմբատ Սպարապետի մի վկայությունը, որ ժՅ դարի պատմիչը խոսելով 1136 թ. Կիլիկիայի իշխանության և Անտոքի դքսության բախմանը հաջորգած անցքերի մասին, գրում է. «Սու Պիմոնոզն (մահ—Ռայմոնդ Պուատիե—Ա. Բ.) յնա Բ անոյ առ զորդին Լեոնի պանդանտ և Կի (60000) զահեկան դին, զՄոխ, զԱռասես, զԱրվանդի բարն, և արծակեաց զԼեոնի տուն իրս Սմբատ, 1956, էջ 160, հմտ. նաև Ամբատ, 1859, էջ 93): Կերը նշվածից հայտնի է գտնում, որ Ռայմոնդ Պուատիեն (1136—1149) Անն Ա Թուրքիայան պարտության մատնելուց և գերեվարելուց հետո, երբ Կիլիկիայում է հայտնվում այս երկու (Անտոքի և Կիլիկիայի) իշխանությունների համար հազաաարալափ վտանգավոր Հովհաննես Բ Գոմեհենուսը (Անանեան եղևույցի, Ժամանակագրություն, էջ 80) ազատ է արձակում Թուրքիայան իշխանին և փոխարենը պատանդ է վերցնում նրա որդիներին: Մեր կարծիքով հիշատակված պատանդները չէին կարող լինել Աննի ալազ որդիներ Թուրքենը և Քորսուը, որոնք 1137 թ. իրենց ծնողների և բույսերի հետ գերեվարվեցին Կոստանդնուպոլիս, ալ կրտսերները՝ Սանփանեն և Մլեհը: Պետք է նմադրել, որ Անն Ա-ի գերեվարությունից հետո, երբ պատմական թատերամիջից զորս էր կկել Կիլիկիայի Թուրքիայան իշխանությունը, նրանց իր խնամակալության տակ էր վերորել եղևիայի լատինական իշխանության կոմս Զուլին Բ-ը:

¹ Այս ազգամարշավի ընթացքում Թուրքիայան հայկական իշխանության նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comrènes, t. II, p. 110—118; R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jérusalem, v. II, Paris, 1935, p. 86—88, Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 357—363; St. Runciman, A History of the Crusades, v. 2, p. 211—214, The Cilician Kingdom of Armenia/Edited by T. S. R. Boase, Edinburgh—London, 1978, p. 11—12; Փ. Н. Успенский, История Византийской империи, т. III, М.—Л., 1948, с. 206; Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, с. 103—106. W. 2ամ-

նել նաև, որ սխալ է գիտություն մեջ քաղաքացիությունը ցուցած այն կարծիքը, թե ողջ Կիլիկիան 1137 թվականից հետո ամբողջովին մտել է Բյուզանդական կայսրության սահմանների մեջ³։ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկյան առաջին ռազմարշավի նկարագրությունից հետո, սելևկյան 1450 (Մ. թ. 1138/9) թվականի դեպքերի շարադրանքում Միքայել Ասորին գրում է. «Մեկիք Մուհամմեդը միավորեց իր զորքերը և մտավ Կիլիկիայի շրջանը։ Նա խլեց հույներից երկու ամբողջ՝ մեկը Վահկան էր, մյուսը՝ Կապանքերդը»⁴։ ՓԳ դարի հեղինակ Սմբատ Սպարապետի Տարեգրության Ե՝ համառոտ,

3 Ժամանակագրական առումով այս կարծիքի ամենավերջին կողմնակիցը Բուազն է (տե՛ս T. S. R. Eoase, The History of the Kingdom. — In: The Cilician Kingdom of Armenia, p. 12)։ Հայագիտության մեջ միայն Ղ. Ալիշանն է, որ գիտե բյուզանդական ռազմարշավից (1136—1138) հետո զանիշմանյան թյուրքերի կողմից Լևոնային Կիլիկիա կատարած ներխուժման և այն նվաճելու մասին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիստան, էջ 52)։ Ենդրոտ առարկա իրազարծությունը վերսկզբի է Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության այս ժամանակաշրջանին անդրադարձած գրեթե բոլոր ուսումնասիրողների ուշադրությունից, միայն արեվելթի խաչակրաց իշխանությունների պատմության մտպնազետ Ստ. Թանսիմենն է արձանագրել այն (տե՛ս St. Ranciman, A history of Croisades, t. II, p. 219)։

4 M. S., t. III, p. 248: Միքայել Ասորու երկի հայերեն թարգմանության մեջ հասած երկու խմբագրություններն էլ ոչինչ չեն հաղորդում այս իրազարծության մասին։ Ոչ մի կասկած չի հարուցում այն փաստը, որ այդ ամբողջները Գանիշմանյան ամիրան խյել է կայսրությունից։ Նշված երկու ամբողջների 1137 թ. բյուզանդական նվաճման փաստը հիշատակում է նաև Հովհաննես Կիլիկիացու «Են Եռնի Են Կառուսիերու փոսիստա քարտաշարու օրոսն օրոսն օրոսն օրոսն օրոսն օրոսն» (I. C., p. 20)։ Հնարավոր է, որ զբաղաբանական սխալ է Կառուսիերու գրությունը։ Այդ ժամանակի պետք է հիմք ընդունել Միքայել Ասորու այդ տեղանվան գրությունը (Gabnoupert), որը մոտենում է ամբողջ անվան հայկական արտասանությանը։ Հնարավոր է, Հովհաննես Կիլիկիացու մտք հանդիպող այդ անվանումը սրբագրելու Կառուսիերու (հմմտ. նաև M. S., t. III, p. 248, n. 5, t. IV, p. 622), որը կարելի է դիտել տեղանվան արտասանման տարբերակներից մեկը։

և՛ ընդարձակ տարրերակներում մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին կարգում ենք. «Ի թուին ԵՁէ (1138/9) եկն Ահմէտ Մելեքն և Լառ դիւերոի տեղիքն ի Հոռոմէն զՎահկայն, զԿապանն, և զայլսն»⁵։ Միքայել Ասորու և Սմբատ Սպարապետի հաղորդած տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Կիլիկիայի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից վերջնական չէր։ Հետաքրքիրն այն է, որ Մուհամեդ Գանիշմանյանը գրավում է Ռուբինյան հայկական իշխանության կորիզը հանդիսացող տարածքները՝ Լեռնային Կիլիկիայի ամբողջներով հարուստ մի հաստիստը⁶ և գրանով իսկ հարցականի տակ դնում Կիլիկիա-

5 Սմբատ, 1856, էջ 161: Այստեղ հանդիպող ռազմանքի փոխարեն Սմբատի համառոտ խմբագրությունը ավելացնում է նաև «զԿարմիր լեռնո» (հմմտ. Սմբատ, 1856, էջ 81, Սմբատ, 1859, էջ 94)։ Այս վկայությունը քննելիս պետք է նկատի ունենալ, որ Սմբատի մտք հիշատակվող «Ահմէտ Մելեքն», նույն Գանիշմանյան ամիրա Մուհամեդն է։ Այդ հաստատող ամենազիջակ վկայությունը վերաբերյալ ընաչորստ «Մելեք» պատմականն է, որը Գանիշմանյան ամիրաները ստացել էին Բազադզի խուլիֆը և Խորասանի սուլթանից, քրիստոնյաների դեմ Լեռնալիան հաղթական ռազմարշավների համար, Ղազի ամիրայի իշխանության տարիներին (տե՛ս M. S., t. III, p. 237)։ ՓԳ դարի հայկական սկզբնադրություններում Մուհամեդ Գանիշմանյանը երբեմն անվանվում է «Մահմադ» (հմմտ. Մատթոս Առեւայեցի, 1898, էջ 268), կամ, «Մահմադ» (նույն տեղում, էջ 369, 370, 371)։ Թվում է, որ Սմբատ Սպարապետի Տարեգրությունից ջաղված վերոբերյալ հատվածում, զբաղաբանական վրիպման հետևանքով, ընկել է Գանիշմանյան ամիրայի անվան առաջին՝ Մ սկզբնառնառը։

Սմբատի մեզ հետաքրքրող վկայությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Ղ. Ալիշանը (Սիստան, էջ 52, ծան. 3), սակայն չգիտեսինչու անվանի հայագետը համառոտ Սմբատից վերցրած տեղեկությունը վերագրում է Հեթում պատմիչին։ Սմբատ Սպարապետի վկայությունը օգտագործել է նաև Մ. Հ. Ճևվահիրճյանը (Տե՛ս Մ. Հ. Ճևվահիրճյան, Միջնադարյան Կոստանտան և Ռուբինյանները, ՊԲՀ, 1981, № 4, էջ 193)։

6 Ուշագրավ է Գանիշմանյան ամիրաների գրաված տարածքների, հատկապես Վահկայի գրավման մասին վկայությունը։ Պետք է նկատել, որ նշված տարածքը Ռուբինյան իշխանների սկզբնական ավատի կորիզն էր կազմում։ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսարևելյան առաջին ռազմարշավի ժամանակ դրանց գրավումը մեծ զոհարարությունների առաջ էր կանգնեցրել բյուզանդական զորքերին (I. C., p. 20; N. Ch., p. 22—25; F. Chandon, Les Comnènes, t. II, p. 116—117)։

յում բյուզանդական նվաճումների դոյուքները: Սակայն Գանիշմանյան ամիրութիւնը չկարողացավ օգտագործել իր նոր գրավումների սարատեղիական դիրքը: Մելիք Մուհամեդի կյանքի վերջին տարիներին Գանիշմանյան ամիրութիւնը եռատվել էր Մուհամեդի եղբայր Յակուբ Արսլանը իշխում էր Սեբաստիայում⁷, իսկ որդին՝ Յոնոսը (Yanus), Մասարայում⁸: Ամիրութեան իշխող շրջանների ներդասակարգային հակամարտութիւնը պատճառ հանգիսացավ, որ պետութիւնը մասնատող ուժերը գլուխ բարձրացնեն Մելիք Մուհամեդի մահվանից (1142 թ. դեկտեմբերի 6) հետո նրա որդի Դճուլ նունը⁹, որը ժառանգել էր իշխանութիւնը, հարածվեց Յակուբ Արսլանի կողմից և փախավ Սամնդավ (քնագրում՝ Սիմանդա), Կեսարիան և Մելիտենեն թողնելով Յակուբ Արսլանին¹⁰: Մելիք Մուհամեդի տիրութեան բաժանման խնդրում իր ավանդն է մտծում նաև նրա եղբայր Գուլաշը: Դաշնակցելով Յակուբ Արսլանի հետ, նա Գանունից խլում է Ջահանի շրջանը՝ Ապլիստան կենտրոնով¹¹: Մինչև այս իրադարձութիւնը զեպրիբին հեռվից հետևող Իկոնիայի սուլթանութիւնը պատնաւարանելով այս վերջին գրավման ունորինականութիւնը հարձակվում է Յակուբ Արսլանի տիրութեան վրա, ապա՝ ծնկի բերում Գուլաշին¹²: Այս իրադարձութիւններից հետո, Լեոնային Կիլիկիայի այն հատվածը (Վահկա և Կապան բերդերի շրջանը), որը գրավել էր Մելիք Մուհամեդը բյուզանդացիներից (չնայած աղբյուրները լռում են այդ մասին) պետք է անցնէր Իկոնիայի սուլթանութեան անօրինութեան տակ, քանի որ Ջահանի շրջանը ժԲ դարի պատմիչների հաղորդումների համաձայն 1143—1144 թթ. պատկանում էր

Իկոնիայի սուլթանութեանը¹³, իսկ այդ տարածքը անչրպետում էր Լեոնային Կիլիկիան Յակուբ Արսլանի և Գուլաշի տարածքներից: 1145—1150 թթ. Իկոնիայի սուլթանութիւնը տարածքներ գրավեց նաև Կիլիկիայի արևելյան սահմաններում՝ Գերմանիկե-Մարաշի շրջանում: Այս նվաճումների շրջանում, Իկոնիայի սուլթանութիւնը և Լիկանդոնի Գանիշմանյան ամիրութիւնը (Գանունի գլխավորութեամբ) հյուսիսից և հարավից աքցանի մեջ առան Կիլիկիայի ողջ տարածքը:

Բացի Գանիշմանյան ամիրութիւնից և Իկոնիայի սուլթանութիւնից, Կիլիկիայի տարածքների նկատմամբ հնուց ի վեր հավակնութիւններ ունէր Անտիոքի լատինական իշխանութիւնը, որն ի դեպ շովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիանայում սատրապիայի անաջին ռազմարշավից հետո փորձեց նվաճումներ կատարել Դաշտային Կիլիկիայում: Մեզ համար պարզ է, որ այս տարածքներում Անտիոքի իշխանի հայտնվելու գործում իրենց «մեղքն» ունեն դանիշմանյանների նվաճումները Կիլիկիայի լեոնային հատվածում, ուր հետզհետե թուլանում էր բյուզանդական վերահսկողութիւնը նաև երկրամասի դաշտային շրջանների նկատմամբ: Սակայն հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ կայսրութիւնը իր ուժերը առաջին հերթին մտրիիզացնում է Անտիոքի իշխանութեանը հակահարված տալու և ոչ թէ Գանիշմանյան ամի-

⁷ M. S., t. III, p. 253.
⁸ Նույն տեղում, 253, տե՛ս նաև, էջ 223, ծան. 16:
⁹ Դճուլ նունը Միքայիլ Ասորու հարերն թարգմանութեան մեջ կրճվում է Տանուն (տե՛ս Մ. Ա., էջ 439, 448 և այլն):
¹⁰ M. S., t. III, p. 253:
¹¹ Նույն տեղում, էջ 254: Այս տարածքը Գանիշմանյան ամիրութիւնը գրավել էր 1118/9 թ. (տե՛ս նույն տեղում, էջ 205):
¹² Նույն տեղում, էջ 254:

բությանը Կիլիկիայից վտարելու համար¹⁴։ Քաղաքական այս գիծը ակնհայտորեն երևում է Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան երկրորդ ռազմարշավի ընթացքում։ Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության հետահար ծրագրերի մասին պատկերացումները ամբողջացնում են Հովհաննես Կինեամուրը և Նիկետաս Խոնիատեսը։ Նրանք իրենց երկերում մեջբերում են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ձևոր՝ արտասանված Մահմանից (1143 թ. ապրիլի 8) մի բանի որ առաջ¹⁵։ Այդ բյուզանդական պատմիչները շեշտում են, որ Մանուել Ա Կոմնենոսը (1143--1180) հոր մահից հետո 30 օր շարունակում է մնալ Կիլիկիայում։ Այդ երկրամասի ու Անտիոքի իշխանության հետ գործերը կարգի բերելուց հետո վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս¹⁶։

Բյուզանդական կայսրությունը 1142—43 թթ. Կիլիկյան ռազմարշավի ընթացքում քախման մեջ չի մտնում Գանիշ-մանյան ամիրայությունից հետո, որը 1139 թ. գրավել էր Լեոնային Կիլիկիան։ Նման քաղաքական ընթացքը կարելի է բացատրել հեռակալ ենթադրելի պատճառներով։

¹⁴ Բյուզանդական կայսրությունը 1139—1141 թթ. պատերազմում էր Մուհամեդ Գանիշմանյանի բանակի դեմ, սակայն ոչ թե Կիլիկիայում, այլ Մե ծովի ափին, որ մահմեդական ամիրը փորձում էր ծովափ դուրս գալ Կոստանոս ամրոցի շրջանում (այդ պատերազմների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս F. Chatandon, Les Comnènes, t.II, p. 177—180; M. S., t. III, p. 248—249)։

¹⁵ I. C., p. 23—28; N. Ch., p. 42—46։ Այս նախ երկու մատուցումների համեմատությունը և դրանց մասին եզրակացությունը տե՛ս A. П. Каздан, Еще раз о Киннаме и Никите Хониаце, BS. XXIV/1, 1963, p. 22—23.

¹⁶ Հովհաննես Կինեամուրը մեզ հետաքրքրող միտքը հաղորդելու համար օգտագործում է հետևյալ արտահայտությունը. «Կիլիկիայի գործերն էլ ապահով դարձրեց (καὶ τὰ Κιλικίαν πράγματα ἐν τῷ ἀσφαλεῖ κατεστῆσται) տե՛ս I. C., p. 29, ր), իսկ Նիկետաս Խոնիատեսը. «Անտիոքի (գործերն) թե՛ չնայած կարճ ժամանակին, կարգի բերելով» (τὰ τε κατ' Ἀντιόχειαν, ἢς ὁ καιρὸς ἐπέδιδου, καταστραμένως տե՛ս N. Ch., p. 50, ր)։

ա) Բյուզանդական կայսրությունը չէր կարող և չէր ցանկանում երկրի կենտրոնական շրջաններից բավական հեռու՝ Կիլիկիայում, միաժամանակ պատերազմել երկու ճակատով՝ Գանիշմանյան ամիրայության և Անտիոքի լատին դքսության դեմ։

բ) Բյուզանդական կայսրությունը դիտողի դիրք էր գրավել Մուհամեդ Գանիշմանյանի մահվանից հետո Իկոնիայի սուլթանության տարածքում սկսված ներքաղաքական պատերազմների նկատմամբ և լոգտեր ո՞ր կողմում հանդես գալ (Մասուդի, Յակուբ Աբուլանի, Գուլահի, թե՛ Գեուլ Նունի), քանի որ նա հետևելով այդ պայքարին, չէր կարողանում կողմնորոշվել թե՛ կողմերից որը կհասնի հաղթանակի։

գ) Ինչպես արդեն վերևում նկատեցինք, Բյուզանդական կայսրության ողջ ժԲ դարի փոքրասիական քաղաքականությանը առանձնահատուկ էր ուրույն մի գիծ, որի մեջ և կարող ենք տեսնել մեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը։ Կայսրությունը ժԲ դարի առաջին կեսին բավարարվում էր հիմնականում Միջերկրական և Սև ծովերի ափամերձ շրջանների գրավումով, չձգտելով տևր դառնալ Փոքր Ասիայի ներքին զավաճեցրին։ Բյուզանդական քաղաքականության այս յուրահատկությունը բխում էր ռազմական ու առևտրական նսվազնացության նկատմամբ կայսրության քաղաքագետների հոտուկ վերաբերմունքից։

Սրանք էական հանգամանքներ են ժԲ դարի 30—40-ական թվականների Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության տեսանկյունից։ Դրանք էին հիմնականում այն պատճառները, որոնք ստիպում էին Հովհաննես Բ Կոմնենոսին և նրա որդի Մանուել Ա-ին «չտեսնելու» տալ Կիլիկիայում Գանիշմանյանների կատարած նվաճումները։ Մակայն, բյուզանդական կայսրերը անհանդուրժող էին Անտիոքի իշխանության նկատմամբ, քանի որ լատինները նպատակադրվել էին իրենց ենթարկել Կիլիկիայի ծովամերձ շրջանները, այդ իսկ պատճառով Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի իշխանության բախումը անխուսափելի էր դարձել։ 1144 թ. Մանուել Ա Կոմնենոսը Կիլիկիա է ուղարկում

ցամաքային և ծովային ուժերից բաղկացած մի զորաբանակ¹⁷, որը քաղաքական և ռազմական տեսանկյունից ծանր կացություն մեջ է դնում Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիենին (1136—1149)¹⁸։ Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների գոյության համար նակատագրական այդ տարում, երբ Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Զանգին (1128—1146) հարված հարվածի ետևից էր հասցնում արևելքի խաչակրաց իշխանություններին, Բյուզանդական կայսրության ռազմարշավը փաստորեն երկատում էր Անտիոքի իշխանության ռազմական ուժերը, որոնք զբաղված էին Հալեպի աթաբեկության հարձակումներից Անտիոքի իշխանության սահմանների պահպանումով։ Ռայմոնդ Պուատիենին գիտակցում էր, որ երկու ճակատով՝ Հալեպի աթաբեկության և Բյուզանդական կայսրության դեմ, անհնար է պատերազմել։ Այդ է պատճառը, որ Անտիոքի իշխանը Զանգու կողմից Եղեւսիայի առումից անմիջապես հետո քայլեր է ձեռնարկում Հալեպի աթաբեկության դեմ դաշնակցություն ստեղծելու գործում։ Իրա համար Ռայմոնդ Պուատիենին գտնե ժամանակավորապես պետք է հրաժարվեր Դաշտային Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի իշխանության հավակնություններից։ Բյուզանդական կայսրությանը Զանգիի դեմ կազմակերպվող դաշինքի մեջ ներգրավելու փորձ կարելի է համարել 1145/6 թ. Ռայմոնդ Պուատիենի այցելությունը Կոստանդնուպոլիս¹⁹։ Հատկանշական է, որ այդ այցելությունից հետո, բավականին երկար ժամանակ Անտիոքի լատին իշխանությունը չի փորձում միջամտել Կիլիկիա երկրամասի ներքին գործերին։ Այս պարագային, ինչպես վերո-

17 I. C., p. 33; N. Ch., p. 52: Տարրինակ է, որ այս ռազմարշավի մասին ոչինչ չգիտեն հայկական, ասորական և լատինական սկզբնաղբյուրները։

18 F. Chazandon, Les Comnènes, p. 240—241; R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 172—174; St. Runciman, A History of the Crusades, v. 2, p. 334.

19 M. S., t. III, p. 267; I. C., p. 35: Այս իրադարձության մասին հայկական և լատինական սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ չեն հաղորդում։

բերյալ շարադրանքից պարզ դարձավ, պետք է ավելացնել Ղ. Ալիշանի ճիշտ հետևությունը, «Ռուբինեանց իշխանությունն գրեթե բոլորովին քնջուած էր Քորոսի գերութեան ատեն, Յոյնք, Քուրքք, և Լատինք գրաւեր էին Ա Քորոսի և իր եղբոր Լեոնի նուաճած երկիրները»²⁰։ Սթե վերոշարադրյալ հորակացությունների համաձայն սրբագրենք Ղ. Ալիշանի միտքը, ստիպված կլինենք բազմավաստակ մխիթարյան դիտմանակի բնագրից հանել «և Լատինք» արտահայտությունը, որից հետո կստանանք Քորոս և Ռուբինյանի կողմից Կիլիկիայում հայկական իշխանության վերականգնման նախօրինի Կիլիկիային տեր դարձած ուժերի ավելի ճշմարիտ պատկերը։ Տարրեր պետությունների միջև ծավալված քաղաքական պայքարի շրկացած մթնոլորտում կրկին վերածնվեց Ռուբինյան հայկական հարստությունը վերականգնելու գաղափարը։ Այդ գործին լծվեց, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքի ընթացքում, Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության մեծագույն մասը։ Այս երկրամասում Բյուզանդական կայսրության և խաչակրաց պետությունների թուլացմամբ հող էր նախապատրաստվել Լեոն Ա Ռուբինյանի որդիների Կիլիկիա վերագառնալու համար։ Պետք է նշել, որ Քորոս Բ-ի կողմից Ռուբինյան իշխանության վերահաստատման պատմությունը լավագույնս թուրքիկ և հակասական տեղեկությունների վրա է կառուցվում պատմագրության մեջ, և կրկին Կիլիկիան հայկական իշխանության պատմության այդ դրվագի բննարկմանը զիջելով՝ Լյնում ենք բնդհանուր պատմագրության շահերից։

Սթե ի մի բերենք պատմագրության մեջ քաղաքացիություն ստացած դրույթները մեզ հետաքրքրող հարցի մասին, ապա մոտավորապես կստացվի հետևյալ պատկերը.

ա) Քորոսը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահվանից հետո փախել է Կոստանդնուպոլիսից (1144 կամ 1145 թ.) և 1145 թ. վերահաստատել է Կիլիկիայում հայկական Ռուբինյան իշխանությունը²¹։

20 Ղ. Ալիշան, Շեքրհայի և պարագայ իր. Չեննոսիկ, 1873, էջ 287։

21 Ըստ Մ. Զամյանի, Քորոս Բ-ը 1145 թ. նավով ծածուկ եկել է Անտիոք, այնտեղից էլ՝ Կիլիկիա, իսկ 1146 թ. վերադարձել է իր իշխանու-

բ) դալով Կիլիկիա, ինչ-որ ժամանակ գաղտնի է պահում իր ինքնությունը, ապա հենվելով տեղի հայկական բնակչության վրա և գաղնակցելով այդ երկրամասի հակաբիւրասորիների և լատինների հետ²² գրավում է Ամուրսան, ապա՝ Վահան, Սիմանկյան և Առյուծբերդը:

դ) հայագիտության մեջ ընդունելություն է գտել այն կարծիքը, թե Քորոս Բ-ը իր բոլոր տարածքները խլել է բյուզանդացիներից:

Պատմագրության մեջ դեռևս հստակություն չի մտցվել մեզ հետաքրքրող խնդրի հետևյալ հարցերում.

ա) քննարկման նյութ չի դարձել Քորոս Բ-ին սատար կանգնած Կիլիկիայի ներքին և արտաքին քաղաքական ուժերի

թյուր (Պատմութիւն Հայոց, էջ 63). Դ. Ալիշանը այս իրադարձություններին անդրադառնալիս հետևում է Մ. Զամչյանին, գրելով, որ Քորոս Բ-ը Կիլիկիա է փախել այն լեթեմանայ անիշխանութանն՝ այն է 1144 թ. (1137+7) (Արևուսան, էջ 52), թեև «Շնորհալի և պարագայ իրոք աշխատության մեջ նշում է, որ Քորոսը Ց տարի դեբի է եղել, սակայն իշխանության՝ վերականգնումը թվագրում է 1145 թ. (էջ 287, ծան. 1), Մ. Օրմանյանը գրեթե չի հեռանում վերահիշյալ գիտնականների կարծիքից, սակայն շեղում է, որ «1144-ին նա (Քորոս Բ-ն, Բ.) գործի սկսած էր և 1145-ին արդեն վերականգնված էր հոր իշխանությունը» (Անգղագատուս § 949), Յ. Շալանդոնը քննելով իրեն ծանոթ աղբյուրները չնշեցանուր հայտարարի չի եկել (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II p. 418—419), իսկ Յ. Քորնելիզը չնայած չի հղում, սակայն անընդհատորեն հետևում է Մ. Զամչյանին (Fr. Tournelize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie p. 175), Մ. Պապիկյանը, որի հոդվածաշարի հիմքում դրված է Բ. Գրուսի մենագրությունը, մեզ հետաքրքրող հարցում հեռանում է նրանից՝ թվագրելով Քորոս Բ-ի իշխանության վերադարձը 1143—1145 թթ. (Ս. Պապիկյան, Հայեր և հայաստանցիներ, ՀԽՍՀ, 1964, էջ 71): Գ. Միքայելյանը, որի գրույթները ընդունելություն են գտել սովետական պատմագրության մեջ, իրողարձությունը թվագրում է 1145 թ. (Г. Микаелян, История Киликийского..., с. 106), Քորոս Բ Թուրքների կողմից Թուրքիայի իշխանության վերականգնումը է թվագրվում խաչակրաց պետությունների պատմության նորագույն ուսումնասիրություններից մեկում (A history of the Crusades, General editor Kenneth Setton, v. I. London, 1969, p. 704).

²² Աստիճակով ինչպես հետ Քորոս Բ-ի գաղնակցելու փաստը մերժում է Գ. Միքայելյանը (История Киликийского..., с. 111):

հարցը, նրանց դերը Թուրքիայի իշխանությունը վերականգնելու գործում:

բ) ո՞ր քաղաքական միավորումներից են ժԲ դարի 40—50-ական թվականներին Թուրքիայի ներքին վերագրավել իրենց առաջին ամբողջները:

գ) ո՞ր սկզբնաղբյուրներին պետք է տալ առաջնությունը վերորերյալ հարցերին պատասխանելիս:

Քորոս Բ Թուրքիայի Կիլիկիա վերադառնալու և այնուհետև հայկական իշխանությունը վերականգնելու մասին սկզբնաղբյուրների հակասական տեղեկությունները թյուրիմացությունների տեղիք են տվել պատմագրության մեջ:

Կիլիկիայում Թուրքիայի հայկական իշխանության վերականգնման իրադարձություններին անդրադարձած Միքայել Ասորին Քորոս Բ-ի իշխանության գլուխ բարձրանալը թվագրում է սելեկյան 1459 թ. (=1147/8)²³, Հատկանշական է այն փաստը, որ ժամանակագիրը այդ մասին խոսում է միայն 1146 թ. Նդեսիսի երկրորդ անգամ անթիվով, Մանուել Ա Կոմենենոսի ու Դյուսիայի սուլթան Մասուդի 1147 թ. երկրորդ խաչակրաց արշավների դեմ միմյանց հետ կրնալից հաշտության պայմանագրից հետո, երկրորդ խաչակրաց արշավների իրադարձությունների մասին խոսելիս Միքայել Ասորին մեզ հետաքրքրող քաղաքական անցուղարձերի ճշմարտացայտում արձանագրողներից է: Նա հայ մատենագիր Գրիգոր Սրեց Քեսուցու հետ ղեկավարին և՛ ժամանակով, և՛ ապրելատեղով մոտիկ կանգնած մատենագիր է: Այնուամենայնիվ Քորոս Բ Թուրքիայի անունը ավելի ուշ է երևում

²³ M. S., t. III, p. 281—292: Այս երկի հայերեն թարգմանությունը, որը կատարված է ԺԳ դարում, մեզ հետաքրքրող իրադարձությունը նույնպես թվագրում է սելեկյան 1459 թվականով (տե՛ս. Միքայել, 1871, էջ 422), սակայն հայկական թվականի փոխադրելիս թարգմանիչը նույն ղեկավարի մասին խոսում է մի խմբագրության մեջ 622 (=1137/8) տարեալ իրադարձությունների շարքում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 432). Մյուսում՝ 574 թվականի (=1125/6) ղեկավարի կապակցությամբ (Միքայել, 1870, էջ 427): Այսուհետև Միքայել Ասորու ժամանակագրության երկու խմբագրություններն էլ կհղվեն Մ. Ա. Համառոտագրության միայն կեղծի յուրաքանչյուր հրատարակության տարեթիվը:

Գրիգոր Երեցի Տարեգրության մեջ, քան Միքայել Ասորու աշխատությունում: Անցնելով Հայոց Ռ (=1151/2) թվականի դեպքերի նկարագրությանը հայ ժամանակագիրը գրում է. «Եւ ելել յաւորս Փորք ձոսնին երևեցաւ ոմն պատանի, թէոզորոս անուն»²⁴, ժՔ դարի բյուզանդական պատմիչ Լոպ-հանենս Կիննամոսը ևս խոսելով Քորոս Բ-ի մասին 1151—1152 թթ. դեպքերի կապակցությամբ գրում է «(Քորոսը—Ա. Բ.) փախալ Բյուզանդիոնից, եկալ Կիլիկիա և ապստամբելով, համուկղ (") Հռոմեացիներին (իմա բյուզանդացիներին—Ա. Բ.) հրաժարվել իշխանությունից, (և) նվաճեց այնտեղի քաղաքները»²⁵: Երբ ընդհանուր հայտարարի ենք բերում ժՔ դարի պատմիչների հաղորդումները, պարզ է դառնում, որ Միքայել Ասորին է միայն Քորոսի իշխանության առաջին տարիների դեպքերը թվագրում 1147/8 թ., մյուս երկուսը՝ Ռոհայեցին և Կիննամոսը Ռուբինյան այս իշխանին հիշատակում են միայն 1151/2 թթ. իրադարձությունների կապակցությամբ²⁶:

ԺՔ դարի մատենագիրներից յուրաքանչյուրն արդեն մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ ունի սեփական տեսակետ: Ամբաստ Սպարապետի «Տարեգրքի» համառոտ խցմբագրությունները իրադարձությունը թվագրում են Հայոց ՇՂ

(=1141/2) թվականով²⁷, իսկ ընդարձակ՝ ՇՂԴ (=1145/6) թվականով²⁸: Վարդան Արևելցին, որի Պատմության սկզբը նազրչուրը մեզ հետաքրքրող հատվածում Գրիգոր Երեցին է, Քորոս Բ Ռուբինյանի գահակալումը թվագրում է Հայոց Ռ (=1151/2) թվականով²⁹: Մեր կարծիքով հետսամուտ են նաև Մամուել Անեցու ժամանակագրության մեջ հանդիպող Քորոս Բ-ի կիլիկիայում հաստատվելու մասին խոսող բոլոր հինգ պատումները³⁰: Դրանցից առաջինը իր բովանդակությամբ հետևում է Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանությանը, սակայն ի հակադրություն այդ բնագրի, դեպքը թվագրված է Հայոց ՇՂԴ (1134/5) թվականով³¹: Միակ էական շեղումը³², որ

27 Ամբաստ Սպարապետ, 1856, էջ 81—82, Ամբաստ Սպարապետ, 1859, էջ 94:

28 Ամբաստ Սպարապետ, 1958, էջ 164:

29 Վառդան, 1871, էջ 164, Վարդան, 1862, էջ 125:

30 Մամուել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության համեմատական քննարկում մեզ հետաքրքրող իրադարձության մասին խոսող պատումները (տե՛ս Մամուել, 1898, էջ 130—131 և 135—136):

31 Մամուել Անեցու և Միքայել Ասորու ժամանակագրությունների հայերեն խմբագրությունների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող հատվածը աղբյուրներ ունի Մ. Ա. 1870 թ. հրատարակված խմբագրության հետ (էջ 427—428) և Միքայելի այդ հրատարակությունում հանդիպող թվականը՝ «հինգ հարիսը եմանասուն և չորս»-ի փոխարեն պետք է սրբագրել «հինգ հարիսը ութանասուն և չորս»: Ցնայած երկու թվականներն էլ հավասարաչափ սխալ են, այնուամենայնիվ, մենք առաջնությունը տալիս ենք Մամուել Անեցու «Հաւաքմունք»-ում հանդիպող ընթերցմանը, քանի որ այնտեղ հիշյալ ընդմիջարկությունը կատարվել է ժՔ դարում, իսկ Միքայել Ասորու 1870 թ. հրատարակությանը կատարվել է 1480 թ. ընդորինակված հետազոտիչ, Բացի այդ, Միքայել Ասորու այս հրատարակության մեջ հետաքրքրող հատվածում, դրանից առաջ և հետո Սելևկյան թվականով թվագրումը, սրբյու կանոն, առաջ է ընկնում Հայոց թվականից 21 տարով:

32 Այս հատվածում ուշագրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլսի փոխարեն Մամուել Անեցու «Հաւաքմունքի» քննարկում հանդիպում ենք «Ստամբուլայ» տեղանվան ձևին, որը մեր մատենագրության մեջ բազմաթիվ անգամ ման հնագույն վկայություններից մեկն է: Տեղանվան այդօրինակ գրությունը ժՔ—ժԳ դարերից սկսած հարազատ է դառնում նաև արաբալիզու մատենագրության համար (տե՛ս

24 Մատրեոս Ռահայեցի, էջ 399:

25 «... φράσις ἐκ Βυζαντίου ἐπὶ Κιλικίαν ἦλθε καὶ ἀποστασίαν ἐπέτυσε αὐτῆ Ῥωμαίων χαιρὸς ἠρσιάζην ἐπιχειρεῖ πάλαι τὰς τῆδες» (I. C., p. 121):

26 Որ Քորոս Բ Ռուբինյանը, իբրք, 1151/2 թ. Կիլիկիայում էր, հայտնի է դառնում նաև Ներսես Շնորհալու մի ոտամաղոր հիշատակարանից. պարզվում է, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը այդ թվականին կարճ ժամանակով ապաստան է գտել Քորոս Բ-ին պատկանող Եկիլասես Քարո ամրոցում (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ընտ., № 1540, թղ. 174ա): Է. Տեր-Ղազարյանը այս ամրոցը նույնացնում է Կոպխտառի հետ (տե՛ս Յ. Տեր-Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա. Տեղագրություն. Անթիլիա, 1908, էջ 33): Այս առումով մեզ ավելի հավանական է թվում Պ. Անտնյանի ենթադրությունը, ըստ որի վերոհիշյալ Այլասես Քարը նույնացվում է Տաճիկ Քար ամրոցի հետ (տե՛ս Անանյան Պ., Ս. Ներսես Շնորհալի կաթողիկոս հայոց, Բազմավեպ, 1974, թիւ 3-4, էջ 238—239):

Սկզբնաղբյուրների վերոհիշյալ վկայությունները համեմատելուց հետո պարզվում է, որ Քորոս Բ-ի կողմից Ռուբինյան իշխանության վերականգնման պատմությունը շարադրելիս ամենակարևոր հեղինակներն են Միքայել Ասորին, Գրիգոր Երեց Բեռուցին, Սմբատ Սպարապետը, Վահրամ Բաբունին և Հովհաննես Կիննամսը, իսկ մյուս սկզբնաղբյուրները պետք է ոգտագործել միայն որոշ մանրամասնություններ ճշգրտելու համար: Ելնելով վերևում կատարված աղբյուրագիտական քննությունից, ստիպված ենք հակադրվելու պատմագրության մեջ քաղաքացիություն ստացած կարծիքին, ըստ որի Քորոս Բ Ռուբինյանը իշխանության գլուխ կարող էր անցնել 1148 թվականից առաջ: Այս խնդրում մենք լիովին հետևում ենք Միքայել Ասորուն, Ինչո՞հ հատկապես 1148 թվականով պետք է թվագրել Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը Կիլիկիայում: Այս հարցին պատասխան տալու համար պետք է վերհիշել ժՔ դարի 40-ական թթ. Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում անդի ունեցող հիմնական իրադարձությունները և այդ լույսի տակ դիտել Քորոս Բ Ռուբինյանի գործունեությունը: Հայկաի աթաբեկ Զանգիի կողմից Եղեսիայի իշխանության արևելափրատյան տարածքների պրավումից (1145 թ. հունվար) հետո⁴² անհուսալի վիճակի մեջ ընկան Հյուսիսային Ասորիքի լատինական իշխանությունները: Անտիոքի իշխան Թալմոնդ Պուատինեն փորձ կատարեց Հայկաի և Մոսուլի աթաբեկ Զանգու դեմ դաշնակից պետությունների ճակատ ստեղծել:

Բյուզանդական կայսրությունը դեռևս չէր կորցրել իր դիրքերը Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, այդ իսկ պատճառով Թալմոնդ Պուատինեն 1145/6 թ. այցելեց Կոստանդնուպոլիս⁴³. Մեր կարծիքով այս այցելությունը խոսում է այն մասին, որ Բյուզանդական կայսրությունը տիրում էր ամբողջապես՝ Դաշտային և մասամբ՝ Լեանային Կիլիկիայի

⁴² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 244-247, Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 370-371; N. Elisséeff, Sur id-Din, t. III, p. 380.

⁴³ Այս մասին տե՛ս. M. S., t. III, p. 287; J. C., p. 86.

տարածքի վրա, պահելով երկրամասում ռազմական ուժեր: Դրությունը չէր փոխվել նաև 1147 թ. հետո, երբ կայսրությունը պայմանագիր կնքեց Իկոնիայի սուլթան Մասուդի հետ՝ ընդգեմ երկրորդ խաչակրաց արշավանքի⁴⁴, Դրանով իսկ Բյուզանդական կայսրությունը հեղինակազրկվեց Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների և եվրոպական պետությունների շրջանում:

Խաչակրաց արշավանքն ավելի ակտիվացրեց քաղաքական պայքարը Հյուսիսային Ասորիքում և կարևոր խթան դարձավ այդ տարածաշրջանի քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական ուժերի աշխուժացման համար: Կարելի է նկատել, որ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը վերականգնելու համար ամենահարմար պահը երկրորդ խաչակրաց արշավանքի հետևանքով Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ըստեղծված բարդ քաղաքական իրադրությունն էր: Եթե առաջին խաչակրաց արշավանքի՝ հիմնական կողը Բյուզանդական կայսրությանը օգնություն ցույց տալն էր և սուրբ վայրերի ազատագրումն էր մուսուլմանական իշխողներից, ապա երկրորդ խաչակրության քաղաքական ծրագիրը որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվելու Այն առաջ էլ քաշել երկու քաղաքական ծրագրային կող:

ա) պայքար թյուրքերի դեմ, որոնք նվաճել էին Եղեսիան և սպառնում էին մյուս խաչակրաց պետություններին,

բ) պայքար բյուզանդացիների դեմ, որոնք զավաճանում են Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա բնակչության շահերին:

Երկրորդ խաչակրաց արշավանքին հատուկ այս երկու քաղաքական ծրագրային կոչերն էլ առկա են Կիլիկիայում Ռուբինյան հայկական իշխանության վերականգնման մասին խոսող սկզբնաղբյուրներում: Մեր այս կարծիքի օգտին են խոսում նաև ժՔ դարի բոլոր սկզբնաղբյուրները, որոնցում Քորոս Բ Ռուբինյանի կողմից հայկական իշխանության վերականգնումը թվագրվում է 1147/8, կամ 1151/2 թվականով: Միայն ժԳ դարի և հետագա ժամանակաշրջանի պատմագիր-

⁴⁴ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 379-380.

ներն ու ժամանակագիրներն են, որոնք իրադարձությունը թը-
վագրում են 1148 թվականից առաջ ընկած ժամանակաշր-
ջանով և կապ չեն տեսնում երկրորդ խաչակրաց արշավանքի
և Քորոս Բ-ի գործողությունների միջև:

Քորոս Բ Թուրքիայանի Կիլիկիա գալու մասին սկզբնազը-
յուրները հաղորդում են մի շարք հակասական վարկածներ.

ա) Քորոս Բ Թուրքիայանը փախել է Կոստանդնուպոլսից⁴⁵;

բ) Քորոս Բ-ը ինքն է վերադարձել Կիլիկիա⁴⁶ա;

գ) Քորոս Բ Թուրքիայանը մասնակցել է Հովհաննես Բ
Կոմնենոսի երկրորդ Կիլիկիա-Նյուսիաստորիքյան ուղղմար-
շավին, որից հետո չի վերադարձել Բյուզանդիա և մնացել
է Կիլիկիայում⁴⁶բ:

Ինչպես տեսնում ենք, այս խնդրում, ժԲ դարի երկու
սկզբնաղբյուրները՝ Հովհաննես Կիննամոսի Պատմության և
Միքայել Ասորու ժամանակագրության տեղեկությունները
համընկնում են, այդ իսկ պատճառով ընդունելի է վերջա-
րադրյալ վարկածներից առաջինը. այն է՝ Քորոս Թուրքիայանը
փախել է Կոստանդնուպոլսից:

Աղբյուրների հողորդած հակասական տեղեկությունները
երկրնտրանքի առաջ են կանգնեցնում ուսումնասիրողին նաև
այն հարցում, թե ինչպե՞ս և ո՞ր քաղաքական միավորներից
է Քորոս Բ Թուրքիայանը գրավել Կիլիկիան: Այդ հարցին անդ-
րադառնում է Միքայել Ասորին, ըստ որի Քորոս Բ Թուրքի-
այանը փախելով Կոստանդնուպոլսից, եկել է Անտիարգայի
մետրոպոլիտ Աթանասի մոտ⁴⁶գ: Ասորի մատենագիրը նաև
շեշտում է, «որ նա (Քորոսը — Ա. Բ.) ոչնչի տեր էր»⁴⁷, այ-

սինքն՝ տիրույթներ և հարստություն չունեի Պատմիչը հարկ
է համարում նաև նշել, որ Քորոս Բ Թուրքիայանը «վստահում
էր այդ ծերունուն (մետրոպոլիտ Աթանասին — Ա. Բ.), իր հոր
ժամանակներից»⁴⁸, Միքայել Ասորու տեղեկությունները հե-
տաքթիք են նրանով, որ ժԲ դարի պատմիչը Քորոս Բ Թու-
րքիայանի կողմից Կիլիկիայում Հայկական իշխանության վե-
րականգնումը կասյում է հակորդիկ ասորական կղերի հետ
Քորոս Բ-ի համագործակցությանը⁴⁹: Կիլիկիայում Հայկական
իշխանության վերականգնումը մի քանի տարում Քորոս Բ

⁴⁵ Հայկական սկզբնաղբյուրները, բացի Միքայել Ասորու հայերեն թարգ-
մանություններից (և Սամուելի ժամանակագրության մեզ հետաքրքրող
իրադարձության մասին պատմող առաջին պատմիչը), չեն խոսում նման
համագործակցության մասին: Ընդհակառակը, նրանք վկայում են հայ
քահանայի հետ Քորոս Բ Թուրքիայանի համագործակցության մասին (Սա-
մուել, հավելված, Գ, էջ 206): Ժամանակակից պատմագրության մեջ Մի-
քայել Ասորու պատմածը իրապատում են համարում Յ. Շալահոդյե (Les
origines de l'É. p. 419) և Կ. Միքայելյանը (Г. Г. Микаэлян, ИСТОРИЯ
Киликийского... с. 110):

⁴⁶ Իհարկե, պետք չէ բացարձակացնել Աթանաս մետրոպոլիտի դերը
այս խնդրում: Պարզ է, սակայն, որ Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի
քաղաքական պատմության այս փուլում ասորական հակորդիկ եկեղեցու և
Կիլիկիայի հայկական իշխանության քաղաքական շահերը նույնանում էին
միմյանց հետ: Այս համագործակցությանը փոխադրվել էր նաև եկեղեցա-
կան հարաբերությունների մթնոլորտ: Այդ համագործակցությունը բար-
գավածեց ժԲ դարի 50—70-ական թթ. և միայն 1180 թ. հետո, երբ Կիլի-
կիայում հակաթու հակորդիկյան պատրիարք է դառնում Բար Վահրամը:
Միքայել Ասորին (հակորդիկ Ասորիների այդ ժամանակաշրջանի ընդհանրա-
կան պատրիարքը) թշնամական դիրք է բռնում հայոց եկեղեցու և Կիլի-
կիայի հայկական իշխանության նկատմամբ (այդ մասին տե՛ս Ս. Տէր-
Սիմեսեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորաց եկեղեցիների
հետ, էջմիածին, 1908, էջ 281—282): Կիլիկիայում հակորդիկյան եկեղեցու
ղեկավարներին մեռնաու էր հայերի իշխանությունը, որովհետև երկարակ
հույները հալածում էին նրանց ասորի դավանակիցներին, իսկ հայկական
իշխանության հովանավորության պայմաններում հեշտ էր ընդհանուր ճա-
կատ ստեղծել թյուրանդական կայսրության պաշտոնական դավանանքի
գեմ: Իհարկե սա միայն հարցի զուտ եկեղեցադավանարանական կողմն է:
Կիլիկիայում հայկական իշխանությունը վերականգնողին ցույց տրված Նյու-
Փական և քարոյական օգնությունը մեզ տեղիք է տալիս խորհելու, որ
իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, Քորոս Բ Թուրքիայանը պետք է

⁴⁵ I. C., M. S., V. U., 1870, Սամուել, էջ 130, Սմբատ, 1856, 1859,
1956: Միայն ժԲ դարի մատենագիր Վահրամ Բարսեղին է, որ հայտնում է, թե
Քորոս Բ Թուրքիայանը նավով եկել է Անտիոք, իսկ այնտեղից էլ գնացել
է Կիլիկիա (տե՛ս Վահրամ, էջ 202):

⁴⁶ա Մ. Ա., 1871, Վարդան, 1862, Սամուել, հավելված Գ,
Մ. Ա., հ. 1, էջ 75:

⁴⁶բ Մ. Ժ., հ. 2, էջ 101, Սամուել, հավելված, Գ, էջ 205—206,
Վանեամ Բարսեղի, էջ 201—202:

⁴⁶գ Մ. Ս., հ. III, p. 281:

⁴⁷ Մ. Ս., հ. III, p. 281:

Ռուսիայանի կողմից բացառիկ դժգոհ խնդիր էր: Ռուսիայան իշխանազուներ պետք է կարողանար շահել Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության համակրանքը: Այս առումով հետաքրքիր է Միքայել Ասորու վկայությունը, ըստ որի իշխանությունը վերականգնելու գործում Քորոսին օգնել է Անադարցայի մետրոպոլիտ Աթանասը: Ասորի պատմիչի տեղեկությունների համաձայն, բացի ասորիներից Քորոսին են միացել նաև «բազմաթիվ հայեր և ֆրանկներ»⁵⁰: ԺՌ դարում Կիլիկիայի կարելի դիտել միատարր բնակչություն ունեցող շրջան⁵¹: Չնայած երկրամասում հայերը սկսել էին մեծամասնություն կազմել, իրենց ձեռքը վերցնելով բաղադրական իշխանությունը, սակայն նրանք շարունակում էին իրենց համարել տարագրվածներ⁵²: Այդ է պատճառը, որ Քորոս Բ Ռուսիայանը, բացի հսկայիկ ասորիներից, փորձում է շահել նաև խաչակիրների համակրանքը⁵³, և ամուսնանում է Ռապանի տեր՝

վարձահատուց լինելու Զափոր, մեր վերջին երթևակությունը լաստատող կամ ժխտող պատմական սկզբնաղբյուրներ չեն պահպանվել:

⁵⁰ Քորոս Բ Ռուսիայանին ֆրանկների ցույց տրված օգնության դադարաբեր բացարձակորեն ժխտում է Գ. Միքայելյանը (История Киликийского..., էջ 111):

⁵¹ M. S., -ից և W. Ա.-ուց բացի որից այլ ընկալիր, չի հիշատակում ֆրանկների հետ Քորոս Բ Ռուսիայանի համադրածակցության մասին:

⁵² Կիլիկիայում հայերը նույնիսկ ՓԳ դարում իրենց Կիլիկիայի իսկական տերեր չէին համարում: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկության ենթահանդիպում Գևորգ Սկևազու վարքում. «Յորժամ նուազիցաք մեղաք եխաւտու ի տեառն և աստուռ, իրաւահարկ դատատանաւ տարարեցաք ի բուն Հայոց աշխարհէն և ընդ լնով մտաք տերանց այլաեռից և անարիւնաց, պարսից ասնմ և մարոց՝ մուսուլմանց զհետ Մահմետի, ի խնամոցն աստուռն նշոյլ յազատացն հայոցն փոխտեսաք եկեալ՝ ամբացան ի քանաւն Կիլիկեացոց, և քոքք մի ծաղկեալ ծուալեցաւ յետինս յայս և յերկոյայեալ ժամանակս, և թագաւորք երեւցան հայոց ազգիս» (Ե. Քաղաքատարան, Գևորգ Սկևազու սվարքը, Ռաների Մատենադարանի, № 7, էջ 412):

⁵³ M. S., t. III, p. 282: Միքայել Ասորու 1871 թ. հրատարակության մեջ, հավանաբար, թարգմանական (պոչի և միտումնալոր) սխալի հետևանքով բնագիրը հեռվալ տեսքն է ստացել. «Եւ ասն... երթալլ եա (իմա՝ Քորոս Բ Ռուսիայանը) ... յՌապան առնուլ կին զՌուսար Զուլին (Ժուլին) (իմա՝ Եղեւսիայի կոմս Զուլին Բ-Ա. Բ.)» (էջ 422—

ֆրանկ Միմոնի դստեր հետ⁵⁴, Իհարկե, դեռ Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Անտիոքի լատին իշխանության բաղադրական փոխհարաբերությունների մասին անհնար է որեւէ ենթադրություն կատարել, որովհետեւ այդ մասին որեւէ տեղեկություն չեն հաղորդում հայկական և օտարալեզու սկզբնաղբյուրները, սակայն մեր կարծիքով Անտիոքի իշխանությունը թշնամանք պետք է տածեր Քորոս Բ-ի նկատմամբ, որը մտադրվել էր վերագրվել այն տարածքները, որոնք երկար ժամանակ պատերազմի թատերաբեմ էին դարձել՝ Անտիոքի լատին իշխանության, Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Բյուզանդական կայսրության միջև⁵⁵: Իսկ եփրատի արեւմտյան կողմում հաստատված Զուլին Բ-ի և նրա ստորակաների համար Քորոս Բ Ռուսիայանը բնական դաշնակից էր, որովհետեւ այդ ժամանակ վերջինիս թշնամիների մեջ էր Բիզանիայի սալթանությունը, որը տեր էր դարձել (Զահանի շրջանի հետ միասին) Լեանային Կիլիկիայի մի շարք կարևոր ամրոցներին, իսկ արևմտաեփրատյան շրջանում փորձում էր Եղեւսիայի իշխանությունից դրավել Մարաշը և հարակա շրջանները⁵⁶, Նուր ադ-Դինի համար եւ Բիզանիայի հզորացումը ձեռնառու չէր վերոհիշյալ տարածքում և հատկանշական է, որ նա 1148 թ., Մարաթի հակառակմարտից առաջ, դաշինք է կնքում Զուլին Բ-ի հետ⁵⁷: Սակայն Եղեւսիայի վեր-

423): Զուլին Բ-ի (1131—1151) դստեր հետ չէր կարող ամուսնանալ, որովհետեւ Եղեւսիայի կոմսը նրա ընդին էր (տե՛ս, Վահրամ Քարունի, էջ 198):

⁵⁴ M. S., t. III, p. 282:

⁵⁵ Անտիոքի լատինական իշխանությունը ինչպես վերևում տեսանք 1145-ի թ. հրաժարվել էր Կիլիկիայի տարածքների նկատմամբ ունեցած հավակնություններից, բանի որ հակամտերազմային կուլիցիայի մեջ էր փորձում ներգրավել Բյուզանդական կայսրությանը: Ինքի հակառակմարտից (1149 թ. նոյեմբ.) հետո այդ խնդիրը չէր կարող զրվել Անտիոքի իշխանության արտաքին բաղադրականության առև, որովհետեւ իշխանությունը զրկվել էր զեկվարից:

⁵⁶ Մատթոս Ռոմանյեցի, էջ 396, Կ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 359:

⁵⁷ M. S., t. III, p. 282: Միքայել Ասորին ցնդածում է, որ Եղեւսիայի կոմսության և Հուլսի պարեկության միջև հաստատված դաշինքը հար-

չին կոմսը ընտրել էր քաղաքական բախտախնդրության ճանապարհը և Բնարի ճակատամարտից հետո (1149 թ. հունիս), որի ժամանակ սպանվեցին Անտիոքի դուքս Իսայանոյ Պուատինեն և Քեսունի տեր Բրնադար, Զոսիին Բ-ը դաշնակցում էր Իկոնիայի սուլթանության հետ⁵⁸, այս անգամ իր դաշինքը հակադրելով նույն ադ-Դինի քաղաքական ճնշմանը: Սակայն Իկոնիայի սուլթանությունը և Հալեպի աթաբեկությունը կարողացան ընդհանուր լեզու գտնել և արևմտահարապատյան տարածքները միմյանց միջև բաժանեցին⁵⁹: Եղեսիայի վերջին կոմսի քաղաքական նման անհեռատեսությունն էլ դարձավ կոմսության կազմալուծման հիմնական պատճառներից մեկը, որի հետևանքով լատինական այդ իշխանությունը վերացավ պատմության թատերաբեմից: Իկոնիայի սուլթանությունը, Հալեպի աթաբեկությունը, Մարդինի և Խարբեբրդի Արտուգյանները միմյանց միջև բաժանեցին Ծղեսիայի կոմսության արևմտահարապատյան տարածքները⁶⁰:

Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, ամենայն հավանականությամբ քաղաքական մեկուսացման մեջ էր ընկել Եղեսիայի իշխանի գերեզմանությունից և կոմսության մասնատումից հետո: Այնուամենայնիվ, մինչև Զոսիին Բ-ի գերեզմանությունը, Քորոս Բ Թուրքիյանը կարողացել էր Կիլիկիայի ասորական բնակչության օժանդակությամբ 1148—1151 թթ. տիրանալ Լեոնային Կիլիկիայի մի նշանակալի հատվածին, տարածքներ գրավելով Բյուզանդական կայսրությունից (Ամու-

վածում էր Անտիոքի իշխանության կենսական շահերին: Սակայն եթե նենք ևս իրադարձությունների հետագա ընթացքից, կարող ենք ենթադրել, որ այս քաղաքական միությունը ուղղված էր նաև Իկոնիայի սուլթանության միտումների դեմ:

⁵⁸ M. S., t. III, p. 290:

⁵⁹ M. S., t. III, p. 297: Ուշագրավ հանգամանք է, որ այդ դաշինքը հաստատված է Իկոնիայի սուլթանի գտնել և նույն ադ-Դինի ամուսնությամբ:

⁶⁰ M. S., t. III, p. 297: Այդ տարածքներում մեաց ևս ամենայն Հայաց կաթողիկոսարանը, որը գնեց Զոսիկա ամրոցը և 1151 թ. տեղափոխվեց այնտեղ: Կաթողիկոսարանը այդ տարածքների վրա մեաց մինչև 1293 թվականը:

դան և Միմանկլան) և Իկոնիայի սուլթանությունից (Վահկան և Առիժաբերդը)⁶¹, Հայկական սկզբնաղբյուրներում միտում է նկատվում Քորոս Բ Թուրքիյանի հաջողությունները քաղաքներիս ի չիք դարձնել Կիլիկիայի ասորի և լատին բրնակչության դեքը, շեշտելով, որ այդ գործում միայն հայերն էին աջակցում Թուրքիյաններին: Այս միտումը հարազատ է ժԳ դարի կիլիկյան ողջ պաշտոնական մատենագրությունը:

Կիլիկիայում Թուրքիյան իշխանության վերականգնումը մի քանի տարում բարդ քաղաքական խնդիր էր, մասնավորապես որ բյուզանդական իշխանություններն ամեն գնով խուրխուրտում էին այդ քայլերին: Քորոս Բ Թուրքիյանը պետք է կարողանար շահել Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության համակրանքը, օգտագործել նրանց քաղաքական և տնտեսական հզորությունը: Այդ առումով հետաքրքիր է Միքայել Ասորու վկայությունը, թե Քորոս Բ Թուրքիյանին իշխանությունը վերականգնելու գործում աջակցել է Անավարդայի հակորիկյան մետրոպոլիտ Աթանասը: Թուրքիյան իշխանին են միանում նաև Լեոնային Կիլիկիայի «բազմաթիվ հայեր և ֆրանկներ»: Կիլիկիա Երկրամասը հրեք չի կարելի գիտել միատարր բրնակչությամբ բնակեցված շրջան, քանի որ այնտեղ ժԲ դարում կողք-կողքի բնակվում էին հույներ, հայեր, ասորիներ, նույնիսկ տեղ-տեղ սելջուկ թյուրքեր: Ինչ խոսք, ժԱ դարի երկրորդ կեսին հայկական տարրի կապազովկիա և եփրա-

⁶¹ Տե՛ս, Ամրտո, 1956, էջ 165, 186, էջ 82, 1859, 95: Իհարկե մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունները հակասական են Քորոս Բ Թուրքիյանի գրաված առաջին ամրոցների մասին: ԺԳ դարից մեզ հասած «Պատմությունը ազգին Ռոմլիներանց թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյս աշխատության հեղինակը Քորոս Բ-ի գրաված առաջին ամրոցը համարում է Վահան. «ե անտի զօրացեալ էառ զբազում գաւառս» (Սամուել Անեցի, Հաւաքմանը, հավելված, էջ 205): Նույն դարի մի ուրիշ սկզբնաղբյուր, որն ավելի հանգամանորեն է ծանոթ սկզբնաղբյուրներին, մեզ հետաքրքրող իրադարձություններն մասին գրում է. «տիրեաց նախ վահկային, և ամենայն Փոքեգիոյ: եւ յնս սակաւոց Անարզաբոյ և ամենայն զաշտակողմանն. զորոյ գյծղանակ զալստեանն ի կոստանդնուպոլսէ և զտիրելոյն Կիլիկիայ՝ այլ և այլ օրինակաւ պատմեն զիրք» (Սամուել Անեցի, էջ 216, Մ. Ժ., հ. 1, էջ 75):

տամերձ շրջանները տեղափոխվելուց հետո, երբ ստեղծվում է Փիլյարտոս Հայի, և ապա Գող Վասիլի, Ռուբինյան ու Ոչինյան իշխանությունները նշված տարածաշրջանում հայախոս բնակչությունը գերակշիռ դարձավ իր քանակով, իսկ ժԲ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիան դարձավ հայոց հոգևոր մշակույթի ճանաչված կենտրոններից մեկը: Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որը տարածքային առումով կտրված էր Մեծ Հայքի ազգային մշակութային հոգից և չուներ այդ տարածքում պետականություն ստեղծելու և վարչական ապարատ կազմակերպելու երկարատև ավանդներ, չէր կարող, միայն հայկական համայնքի մեջ պարփակված, պետականություն հաստատել և իր իշխանությունը պարտադրել հարևան ժողովուրդներին: Հիշենք թեկուզև խաչկրաց պետությունների ստեղծման փորձը: Այդ պետությունները չնայած պարբերաբար զինական և նյութական համարում էին ստանում Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից, այնուհանդերձ անզոր կլինեին, եթե տեղաբնակ ժողովուրդների մեջ զաշնակիցներ չգտնեին: Այս առումով բացառություն չի կարող կազմել Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը, որի ստեղծումը և հետագա գոյությունը չի կարելի պատկերացնել առանց հաշվի առնելու արտաքին քաղաքական ամենակարևոր հանգամանքներից մեկը՝ խաչկրաց շարժումը: ԺԲ դարի 40-ական թվականներին, արդեն ակրնհայտորեն, նկատվում էր խաչկրաց իշխանությունների թուլացումը: Դա բնական պատմական պրոցես էր, որը պայմանավորված էր այդ պետական միավորումների ներքին և արտաքին քաղաքականությամբ ու միջազգային քաղաքական բարդ իրադրությամբ: Չնայած այն հանգամանքին, որ խաչկրաց պետությունները, նկատի ունենալով միայն իրենց արտաքին քաղաքական շահերը պատմության այս կամ այն փուլում զաշնակցում էին իրենց հարևան ուրիշ քաղաքական միավորի հետ, միշտ չէ, որ հաշվի էին առնում մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների ակնկալիքները, սերնահատար քրիստոնեության շահերը: Այդպիսի քաղաքական գործարքներից կարելի է հիշատակել Երուսաղեմի թագավորության դա-

շինքը երկրորդ խաչկրացության նախօրեին Դամասկոսի ամիրության հետ, կամ Անտիոքի իշխանության քաղաքական միությունը սյունի մահմեդականների հետ, ընդդեմ Զենգյանների: Եղեոսիայի իշխանության դաշինքները երբեմն Իկոնիայի սուլթանության, երբեմն Զենգյան ամիրության, երբեմն էլ Ամիգի ու Խարբեղդի Արտուքյան ամիրությունների հետ: Այնուհանդերձ խաչկրաց իշխանություններից յուրաքանչյուրն իրենց պետությունների ներքին կյանքում վարում էր տեղական ժողովուրդների դեմ ուղղված թշնամական քաղաքականություն: Միայն իրենց իշխանությունների պատմության ամենածանր պահին էին դիտակցում այդ իշխանությունների տարածքում ապրող ազգային բնդհանրությունների համախմբման կարևորությունը: Այս տեսանկյունից հատկանշալի են Եղեոսիայի կոմսության պատմության վերջին տարիները⁶²:

Կիլիկիայի տարածքում բնակվող ասորիների (ավելի ճիշտ հակորիկ ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչների) համար Կիլիկյան իշխանության հպարտումը մի գործոն էր, որը ստող պտուղներ էր խոստանում Բար Սաուժա վանքում հաստատված հակորիկ ասորական պատրիարքությանը: Հիշելը, ինչպես այդ շրջանի հակորիկ շեղիմանները ինչպիսի վշտով էին ներկայացնում մահմեդականների ոտնձգությունները իրենց եկեղեցու ունեցվածքի նկատմամբ, Զոսյին Բ-ի ավարտական ռազմարշավները դեպի Բար Սաուժայի վանքը, որը այդ ժամանակ դարձել էր Անտիոքի հակորիկյան պատրիարքության նստավայրը⁶³: Այս դեպքերի լուսի տակ թվում է, թե Ռուբինյան իշխանությունը Կիլիկիայի իշխանության սահմաններում անձևնմխելի էր հայտարարում հակորիկյան եկեղեցու ունեցվածքը և հայկական եկեղեցուն համահավասար իրավունքներ էր ընձևոտում: Մյուսն էր երկրորդական մշտահոգություններ չէին հակորիկյան եկեղեցու պաշտոնյաների համար: Միմյանց հարևանությամբ Կիլիկիայում գոր-

⁶² Sht. Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 370.

⁶³ M. S., t. III, p. 283-288.

ձում էին տարբեր եկեղեցական թեմեր. օրթոդոքս-հունական, հայկական, կաթոլիկ-լատինական, հակոբեկյան: Իրանցից յուրաքանչյուրի հետ քաղաքականության ուրույն գիծ մշակելն իսկ մեծ բարդություն էր ներկայացնում: Այդ թեմերից յուրաքանչյուրը, արտարուստ, ժամանակ առ ժամանակ, մեկը մյուսի հետ բարեկամանում էին, սակայն իրենց ձգտումներով թշնամուրար էին արամազրված միմյանց նկատմամբ: Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանությունը այն քաղաքական ուժն էր, որը պիտի կարողանար հաշտության եզրեր գտնել տարբեր եկեղեցական ավանդություններ ունեցող ժողովուրդների հետ փոխհարաբերություններ մշակելիս:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՅՈՒԶԱՆՊՈԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՌՈՒՐՈՅԱՆ ԽՇՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԲ ԳԱՐԻ 40—70-ԱՎԱՆ ԻՎԱԿԱՆՆՈՒՆԸ

ԺԲ Դ. բյուզանդական փոքրասիական դավառների վարչական կառուցվածքը ուսումնասիրված է միայն պմենարեդ-հանուր գծերով: Չնայած, որ ստրատեգոս-ավտոկրատորի, ստրատեգոսի, դուքսի և այլ վարչական տեղական պաշտոնները լայն տարածում էին ստացել Կոմնենոսների կառավարման դարաշրջանի Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական դավառներում, այնուամենայնիվ պոլություն չունի այդ պաշտոններին վերաբերող ընդհանրացնող ուսումնասիրություն, որի վրա հիմնվելով կարելի լիներ բնութագրել այդ պաշտոններից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող դարաշրջանի դավառական վարչության շրջանակներում: ԺԲ դարի բյուզանդական դավառական պաշտոնյաների իրավասությունների շրջանակների մասին օկոգրնադրյունների հազորգած տեղեկությունները աղքատիկ են և ցարուցրիվ, այդ իսկ պատճառով Կիլիկիայի (բյուզանդական ծայրագավառի) կառավարիչներին նվիրված ուսումնասիրությունը կարող է համեմատական Նյուֆ տայ փոքրասիական անպիսի ծայրագավառների վարչության ուսումնասիրության համար, ինչպիսիք էին Կոմնենոսների դարաշրջանում Խալդիան (Տրապիզոն կենտ-

րոնով), Կիբերայտոնը (Ատալիա կենտրոնով), Կիպրոս-Սելեկիան և այլն:

ԺԲ դարի 40—70-ական թթ. Կիլիկիայում կառավարած բյուզանդական պաշտոնյաների մասին տեղեկություններ են հազորգում հունական, հայկական, լատինական, ասորական և արաբական օկոգրնադրյունները: Սակայն դրանք դեռևս ի մի չեն հավաքված և մենք պատկերացում իսկ չունենք այդ պաշտոնյաների իրավասությունների ոլորտի, դործունեության տարածքի, և ո՞ր մեր աշխատանքի համար ամենակարևորն է, Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչների ժամանակագրության մասին⁶⁴:

⁶⁴ Չանազան պատմական իրադարձությունների կազակցությամբ պատմագրության մեջ, սկսած Մ. Զամչյանից ու Լըրոյից, հիշատակվում են Կիլիկիայի կառավարիչներից մի քանիսը՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը, Անդրոնիկոս Ֆերրենոսը և Ալեքս Աքսուխը (տե՛ս Մ. Զամչյան, Պատմություն Հայոց, Կ. Գ. Անեակի, 1786, էջ 68—74, 76—77, 97—99: Histoire du Bas-Empire, par Lebeau, nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. De Saint-Martin, et continuée par M. Brosset Jac, t. XVI, Paris, 1834, p. 142, 219, 227; Fr. Tornebiere. Histoire politique et religieuse de l'Arménie.—Paris, (1900), pp. 176, 180—181, 239—240; R. Grosset, Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, t. II, Paris, 1935, p. 333, 305, 366; St. Punctman, A History of the Crusades, vol. II, London—New York—Melbourne, p. 332, 364, 377; Բ. Գ. Мукераш, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 111—113, 125.

Մեզ հետաքրքրող հարցի կազակցությամբ նորություն են Ց. Շալանդոնի դիտողությունները (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, Paris—Picard, 1912, p. 426, 427—428, 529—530): Տրանսիայի բյուզանդացուց, ի հակադրություն վերոհիշյալ հեղինակների, գիտե մինչ այդ պետությունը անհայտ Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչներ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 526—527, ծան. 2): Ըստ Ց. Շալանդոնի, ԺԲ դարի 60-ական թթ. Կիլիկիայում իշխել են հետևյալ դուքսերը. 1160 թ. Միքայել վրանասը, 1162 թ. Անդրոնիկոս Ֆերրենոսը (Օվֆերրենոս), 1163 և 1164 թթ. Կոստանդին Կալամանոսը (Կալոման), 1165 թ. Ալեքս Աքսուխը: Այս ժամանակագրությունը կազմելիս Ց. Շալանդոնը ճիշտ չի հասկացել Հովհաննես Կինեամոսի վերջին վկայությունը Կիլիկիայի բյուզանդական կա-

Մինչև ժՐ դարի 30-ական թթ. Ռուբինյան հարստության ներկայացուցիչները Բյուզանդիայի կողմից դիտվում էին որպես Կիլիկիայի իշխողներ և կայսրության ստորականներ, թեև կայսրության գերակայությունը հունական սկզբնաղբյուրներում արտացոլված է միայն Գեաբուլյան հաշտության պայմանագրի մեջ, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում Քորոս Ա-ը և Լեոն Ա-ը երբեմն կրում են բյուզանդական սևաստու պատվանունը⁶⁵։ Հիշատակված տիտղոսով պատվվում էին նաև Լամբրոնի տերերը մինչև ժՐ դարի 80-ական թթ.։ Պրոտոսևաստոս և սևաստոս տիտղոսները պատահում են հայկական սկզբնաղբյուրներում, երբ խոսքը վերաբերում է Քորոս Ա-ին։ Այնուամենայնիվ, չի կարելի պնդել, որ նշված տիտղոսը կրող Ռուբինյան պայագատը այդ պահին ճանաչում է կայսրության գերակայությունը և ենթարկվում Բյուզանդիայի ներքին վարչատնտեսական համակարգին։ Մինչև ժՐ դարի 30-ական թթ. Կիլիկիան փանտոքեն չէր մտնում կայսրության տարածքի մեջ։ Խնդիրն այլ է Բյուզանդական կայսրության արտաքին քաղաքականության տեսանկյունից։ Բյուզանդիայի համար իրավաբանական ապացույց էր, որ հնում Կիլիկիան մտել է նրա սահմանների մեջ, այդ իսկ պատճառով, ընայած Կիլիկիայի և այդ ժամանակվա բյուզանդական տարածքների կտրվածությունը, Ռուբինյան իշխողները դիտվում էին իրեն կայսեր ստորականներ և կայսրությունը չէր համալսվում ընդունել այդ երկրամասի անկախությունը։

1137 թ. Կիլիկիան գրավելուց հետո, երբ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը (1118—1143) և Լեոն Ա (1129—1137) Ռուբինյան իշխանին դերևվարելով օտարով Կոստանդնուպոլիս, Բյուզանդական կայսրությունը ստիպված էր Կիլիկիայում կազմավորելների մասին (տե՛ս Լ. Գ., ք. 286), և խառնել է բյուզանդական պատմիչ Տիլատակած Կիլիկիայի կառավարիչների հերթականությունը։

⁶⁵ Այս պատվանունի մասին տե՛ս Լ. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin.—Paris, 1949, p. 139, 142։ Ուշագրավ է, որ նույն տիտղոսը կրում էին նաև Բուզանդիայի վարչական համակարգի գեղավոր ներկայացուցիչները (տե՛ս Ի. Քր. Петров, О титулах «севакт» и «протосевакт» в средневековом болгарском государстве.—ВВ, т. XVI (1959), с. 52—64)։

կերպել Երկրամասը կառավարող վարչատնտեսական համակարգ, որը ոչ միայն պիտի ենթարկվեր ու համապատասխաներ Բյուզանդիայի կառավարման համակարգին (և արտաքին ու ներքին քաղաքական շահերին), այլև հարմարեցված պետք է լիներ Կիլիկիայում բյուզանդական հովանավորության տակ անցած իշխանների ձգտումներին։ Մինչև ժՐ դարի 50-ական թթ. Կիլիկիայում բյուզանդական իշխանությունների գոյության, նրանց գործողությունների, այդ երկրամասը կառավարելու բյուզանդական համակարգ ստեղծելու միտումների ու փորձերի մասին միայն հատուկ նախ վկայություններ են պահպանվել։

Հովհաննես Կոմնենոսի կառավարության վերջին տարիներին Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության հիմնական մտահոգություններից մեկն էր դարձել Կիլիկիան արտաքին ուժերի ստեղծություններից պաշտպանելու հարցը, քանի որ այդ երկրամաս էին ներխուժում արևմուտքից Իկոնիայի օսլթանությունը, հյուսիսից՝ Գանիշմանյան ամիրությունը, հարավից՝ Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը։ Կոստանդնուպոլիսի կենտրոնական վարչություններն ի վիճակի չէին վերահսկելու ծայրամասային ամենահոսովոր տարածքի՝ Կիլիկիայի գործերը։ Ուստի, կայսրությունը փորձ արեց ստեղծել ռազմավարչական կառավարման մի այնպիսի համակարգ, որն իրեն ենթարկվող տարածքների արտաքին ու ներքին քաղաքականության գործերում որոշակի անկախություն ունենալով հանդերձ, շտանանանար կայսրությունից և օժանդակել բյուզանդական արևելյան քաղաքականության ձեռնարկումներին։ ժՐ դարում Կիլիկիայի տարածքի վրա նման վարչական միավոր ստեղծելու միտքը պատկանում է Հովհաննես Բ-ին։

Անդրադատնալով Կիլիկիան երկրորդ ռազմարշավը (1142—1143) ծնող քաղաքական պատճառներին, բյուզանդական պատմիչ Կինեամոսը գրում է. «Երբ իմացավ (Հովհաննես Կոմնենոսը—Ա. Բ.), որ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդը խորհում է ապստամբել (νεωτερίζει), ուղղակիորեն և կրկին շարժվեց դեպի Կիլիկիա, մտադրվելով Կիլիկիան և Անտիոքը

Ատալիայի և Կիպրոսի հետ, որպես ժառանգություն, հանձնել Մանուելին⁶⁶։ Այս տողերից կարելի է ենթադրել, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը փորձել է կառավարչական միևնույն համակարգի մեջ համախմբել իրենց ստրատեգիական դիրքով կապակցված մի շարք շրջաններ, որոնք Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ելուստում կարևոր ռազմական դիրք ունեին⁶⁷։ Այս տարածաշրջանի (region) ստեղծումը նշանակում էր մի դորահրամանատար-կառավարչի (տվյալ դեպքում՝ Մանուելի) իշխանության տակ համախմբել նշված շրջանների ոչ միայն ցամաքային բանակները, այլ նաև ռազմածովային ուժերը, քանի որ Ատալիան և մանավանդ Կիպրոսը հին ռազմածովային շրջաններ էին⁶⁸։ Պետք է շեշտել, որ այդ տարածաշրջանի տնտեսական և ռազմական հնարավորությունների առանձնացումը ծառայելու էր կայսրության արևելյան քաղաքականության նպատակներին և կանգնեցնելու էր Իկոնիայի սուլթանության, Դանիշմանյան ու Հալեպ-Մոսուլի ամիրությունների առաջխաղացումը դեպի կայսրությանը պատկանող և նրա հովանավորության ներքո գտնվող փոքրասիական և հյուսիս-առօրիքյան շրջանները։ Միևնույն ժամանակ այդ վարչական միավորը կարող էր հենակետ դառնալ նշված պետությունների վրա հարձակումներ կազմակերպելու դեպքում։ Ուշագրությունից չպետք է վրիպի նաև այն, որ Ատալիա-Կիլիկիա-Կիպրոս-Անտիոք տարածաշրջանի կառավարումը հանձնվելու էր ոչ թե սոսկ որևէ պետական պաշտոնյայի, այլ կայսերական ընտանիքի անդամ, Հովհաննես Կոմնենոսի կրտսեր որդի Մանուելին, հավանաբար ժամանակավոր ավա-

տի իրավունքով⁶⁹։ Այս հանգամանքը խոսում է այն մասին, թե որքան մեծ նշանակություն էր տալիս Հովհաննես Բ Կոմնենոսը այդ շրջաններին՝ կայսրության արևելյան քաղաքականությունը կարգավորելու խնդրում։ Սակայն նա չկարողացավ իրականացնել իր մտահղացումը, քանի որ մահացավ նշված ռազմաշրջանի ժամանակ՝ 1143 թ. ապրիլի 8-ին, իսկ նրան հաջորդած Մանուելը այդ տարածքները միասնական վարչական համակարգի մեջ միավորելու փորձ անգամ չըկատարեց, Այնուամենայնիվ Կիլիկիայում Բյուզանդիայի ռազմական ուժերը ավելացնելու և, Հովհաննես Բ-ի նմանողությունով, Կիլիկիայի ու Կիպրոսի տարածքների վրա ռազմավարչական միավոր ստեղծելու միտումը նկատելի է նաև Մանուել Ա Կոմնենոսի (1143—1180) կառավարման առաջին տարիներին ձեռնարկված անտիոքյան ռազմաշրջանի ժամանակ։ Անտիոքի խաչակրաց իշխանության հակաբյուզանդական նկրտումներին հակահարված տալու համար նա Կիլիկիա է ուղարկում և՛ ցամաքային, և՛ ծովային ռազմական ուժեր⁷⁰, որոնց ղեկավարներին (Պրոսուխին և Դեմետրիոս Վրանասին) մենք հակված ենք համարել Կիլիկիայի ու Կիպրոսի և՛ ղինվորական, և՛ վարչական ղեկավարներ։ Նման ենթագրության համար հիմք կարող է ծառայել այն փաստը, որ և՛ Պրոսուխը, և՛ Դեմետրիոս Վրանասը Անտիոքի իշխանի գեմ ռազմական գործողություններ վարելուց անմիջապես հետո վերադառնում են ոչ թե Բյուզանդիա, այլ առաջինը՝ Կիլիկիա⁷¹, երկրորդը՝ Կիպրոս⁷²։ Պրոսուխի ղեկավարությամբ

66 I. C., pp. 22—23:

67 Նաև հակայածավալ տարածք ընդգրկող շրջանի միավորումը մեկ ամբողջական վարչական համակարգի մեջ չէր համապատասխանում Ալեքս Ա-ի ներքին քաղաքականության տրամաբանությանը, որին բնորոշ էր ռազմավարչական մարզերի ստեղծումը փոքր տարածքների վրա, կամ էլ մեկ քաղաքի շրջանակներում (տե՛ս H. Ahrweiler, Byzance et la mer, La marine de guerre la politique et les institutions maritimes du Byzance au VII—XVe siècles.—Paris, 1966, p. 423—424):

68 H. Ahrweiler, Op. cit., p. 186.

69 Կինեամոսի վկայությունից չի կարելի եզրակացնել, թե Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին կայսրությունը կայսեր որդիների միջև մասնատելու ձգտում է նկատվում (տե՛ս История Византии, т. II, М. 1967, с. 300):

70 I. C., p. 33—35; N. Ch., p. 52.

71 I. C., p. 35; N. Ch., p. 52.

72 I. C., p. 35: Հետաքրքիր է, որ երբ Բընաղա Անտիոքցին 1156 թ. ավարտում էր Կիպրոսը, այնտեղի զուլաք մի ուրիշ Վրանաս էր, Միջալի անունով (I. C., p. 173):

ցամաքային բանակների վերադարձը Կիլիկիա, ու միևնույն ժամանակ Գեմիտրիոս Վրանասի ղեկավարությամբ ռազմա-
ժողովային նախատորմի Կիպրոսում հանդրմանելը նշանակում էր, որ Բյուզանդական կայսրությունը Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ելուստում ստեղծում էր մասնագիտաց-
ված «բանակաթեմեր»՝ Կիպրոսը⁷³, որպես ռազմաժողովային ու-
ժեքի կենտրոն⁷⁴, Կիլիկիան՝ ցամաքային բանակների: Բյու-
զանդական բանակների համար ինչպես՝ հետո, այնպես էլ
Կոմենենոս կայսրերի իշխանության տարիներին օրինաչափ
երևույթ էր ռազմավարական մարզերի (հետո՝ բանակաթե-
մեր) և՛ քաղաքացիական, և՛ ռազմական ղեկավարությունը
կենտրոնացնել մեկ պաշտոնյայի ձեռքում, որին ենթարկվում
էին մարզի բոլոր՝ վարչատնտեսական, իրավական և ռազ-
մական իշխանությունները⁷⁵: Ռազմավարական նման վերա-
կառուցումների պատճառը Անտիոքի խաչակրաց իշխանու-
թյան հարձակողական զործողություններն էին Կիլիկիայի
տարածքի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով անսպասելի չէ,
որ Կիլիկիայի նոր բյուզանդական կառավարչի մասին աղբ-
յուրները խոսում են միայն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայում
հայտնվում է Ռուբինյան իշխան Քորոս Բ-ը: Վերջինս սպառ-
նում էր վերացնել Բյուզանդիայի իշխանությունը Կիլիկիայում:
Բյուզանդական զորավար-կառավարիչների հիմնական պար-
տականությունն էր հսկահարված տալ Ռուբինյաններին և
ապահովել Կիլիկիայի ենթակայությունը կայսրությանը:

Կիլիկիայում բյուզանդական առաջին կառավարիչը ըս-
կզգրնաղբյուրներում հիշատակվում է 1151/2 թ. դեպքերի

73 Կ. Կահենը իրավացիորեն նշում է, որ մինչև ժՔ զարի 50-ական թթ. Կիպրոսի մասին քաջորձակապես ոչինչ չգիտենք (Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 392).

74 Կիպրոսը ռազմաժողովային ուժերի կենտրոններից մեկն էր նաև Ալեքս Ա-ի իշխանության տարիներին (տե՛ս H. Ahrweiler, Op. cit., p. 186).

75 L. Bréhier, Op. cit., p. 229, 234.

շարադրանքում: 1148—1151 թթ. Քորոս Բ-ը ղեկավարին պայ-
քարից հետո կարողանում է բյուզանդացիներից և սելջուկ-
թյուրքերից վերագրավել Ամուղան, Վահկան, Անավարզան,
Միմանկյան, Առյուծաբերդը: Ինչո՞վ կարելի է բացատրել այն
փաստը, որ մինչև 1151/2 թ. բյուզանդացիները պատերազմ
չեն սկսում Քորոս Բ Ռուբինյանի դեմ: Պետք է այստեղ շեշ-
տել երկրորդ խաչակրաց արշավանքի բարենպաստ ազդե-
ցությունը Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության վերականգ-
նման գործում: Այդ տարիներին բյուզանդացիները պատե-
րազմում էին Միցիլիայի նորմանների ու սերբերի դեմ և հրս-
կայական ռազմական ուժեր էին կենտրոնացրել կայսրու-
թյան արևմուտքում⁷⁶: Ահա այդ կարճատև ժամանակամիջո-
ցում Քորոս Բ-ը սող միայն ղհայրենիս իր գրաւեաց լինքեան,
այլ առաւել ես տիրեաց բերդից և քաղաքաց քան զնախնին
իր»⁷⁷: Կայսրությունը վախեցած Կիլիկիայի ամբողջական
կորստից, կրկին ռազմական ուժեր է առանձնացնում Քորոս
Բ-ի դեմ պատերազմելու համար: Մեզ հայտնի է այդ պայ-
քարի միայն վերջը: Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիայի Քումա
կամ Քումաս դքսին, սրի մասին մեզ հայտնի միակ վկա-
յությունը պահպանվել է ժՔ դարի հեղինակ Սմբատ Սպա-
րապետի Տարեգրքում: Ըստ այդ հիշատակության՝ «Ի սույն
ամի (ի թուին Լաչոց Ռ=1151 թ. փետրվարի 12—1152 թ.
փետրվարի 11—Ա. Բ.) Քորոս որդին Լևոնի Լառ ի Զօմէն
զՄսիս և զԹիւն, և կալաւ զտուկն Քումաս»⁷⁸:

Կիլիկիայում բյուզանդական պաշտոնյայի՝ դուքսի կա-
ռավարման փաստը շահագանց ուշագրավ է, որովհետև, ինչ-
պես գիտենք, ժԱ դարի երկրորդ կեսին թյուրքերի, նորման-

76 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 320, 342.

77 Տե՛ս Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 400.

78 Սմբատ, 1956, էջ 170: Անհիմն է բյուզանդագիտության մեջ ըն-
դունելությունը գրած կարծիքը, ըստ որի Եգեպոսի իշխանության որոշ տա-
քածքներ կայսրության հովանավորության տակ է առել Քումաս դուքսը
(տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 424—425; St. Runciman,
A History of the Crusades, vol. II, p. 329): Այս դեպքերի մասին
խոսող սկզբնաղբյուրները նման ենթադրության տեղիք չեն տալիս:

ների և պեշենեզների հարձակումներից հետո կայսրության բանակաթեմային կառավարման համակարգը ամբողջովին փլուզվեց⁷⁹։ Ալեքս Ա-ը ևս չկարողացավ ամբողջովին վերականգնել կայսրության հեռավոր շրջանների վարչակառավարման համակարգը։ Այնուամենայնիվ նրա իշխանության տարիներին միտում է նկատվում որոշ քաղաքների ու ոչ մեծ տարածքների կառավարումը հանձնել զինվորական պաշտոնյաների՝ նրանց ձեռքում կենտրոնացնելով նաև այդ շրջանների քաղաքացիական վարչության գործերը⁸⁰։ Կայսերական տարածքների վարչական բաժանման այս սկզբունքը լայն տարածում ստացավ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին. դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ նրա կառավարման տարիներին մեզ հայտնի են ավելի շատ վարչատարածքային շրջաններ, որոնց ղեկավարում էր դուքս-գորահրամանատարը⁸¹։

1151/2 թ. Կիլիկիայում Թումաս դքսի անհաջողությունը և դաշտավայրային երկու կարևոր քաղաքների՝ Մսիսի (Մոպսուստիա) և Թիլի (Թիլ Համտուն)⁸² կորուստը, բյուզանդացիներին ստիպեց առավել ուշադիր լինել այդ տարածքների նկատմամբ և թարմ ուժեր կենտրոնացնել, Ռուբինյան իշխանությանը ծնկի բերելու համար։ Այդ նպատակով Մանուել կայսրը, որը դեռևս զբաղված էր արևմուտքում տեղի ունեցող ռազմական գործողություններով⁸³, Կիլիկիա է ուղարկում Անդրոնիկոս Կոմնենոսին՝ Թորոսի դեմ պատերազմ վարելու համար։

Ըստ Կինեմատի, Մանուել Ա Կոմնենոսը Անդրոնիկոսին ուղարկել էր Կիլիկիայի ու Իսապրիայի տարածքները և

⁷⁹ H. Ahrweiler, Op. cit., p. 222.

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 223։

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 273—274։

⁸² Ֆ. Ելանդոնը, անդրադառնալով այս նույն դեպքերին, սխալմամբ գրում է, թև իրր Թորոսը Թումաս դքսին ձեռքակալելով զբաղվել է Տարսուսը (այսպիսի) և Մոպսուստիան (հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 426).

⁸³ Okt. Jurewicz, Andronicos I Comnenos.—Amsterdam, 1970, S. 47.

նշանակել էր Թորոս Բ-ի դեմ մղվող պատերազմի «ինքնիշխան զորավար» (στρατηγός ἀποστράτης)⁸⁴։ Անդրոնիկոսին զորահրամանատար է կոչում նաև Միքայել Ասորին, գրելով. «Հուլյների կայսր Մանուելը մտահոգվեց և Կիլիկիա ուղարկեց զորահրամանատար Անդրոնիկոսին, կայսերական բնաանիքից»⁸⁵.— շեշտում է հակորիկ եկեղեցու պատրիարքը։ ԺՖ դարի ժամանակադիր Գրիգոր Երեցը Անդրոնիկոսին անվանում է «կողմնապահ մեծի քաղաքին Տարսուսի և Մըսսայ»⁸⁶, կողմնապահի պաշտոնը համապատասխանում էր այդ ժամանակաշրջանի բյուզանդական գուբերի ինստիտուտին։ Այդ պաշտոնյայի իրավասությունը տարածվում էր հատկաց-

⁸⁴ I. C., p. 121.

⁸⁵ M. S., t. III, p. 310; Միքայել Ասորու երկի հիշյալ հատվածը (ասորերեն) նրաարակիչը լրացնում է Քար Երրեսի սժամանակագրության բնագրով, բանի որ մեզ հետաքրքրող մասում Միքայել Ասորու սժամանակագրության ձեռագրից մոտ տաս էջ պակասում է (M. S., t. III, p. 309, n. 3)։ Միքայել Ասորու երկի հայերեն թարգմանության խմբագրությունները այս հատվածում համաձայնյուն են Քար Երրեսի երկի բնագրի հետ։ Ընդարձակ խմբագրությունը հետևյալ կերպ է նկարագրում դեպքը. «Ու լուևալ զայս թագաւորն Յունաց (Մանուէլ) և թարկացաւ Վերայ Պարոն Թորոսի և յառարեաց զԱնդրոնիկոս զօրագլոխն մեծ ամբոխի ի Կիլիկիա» (Մ. Ա., 1871, էջ 426), իսկ համառոտը՝ «Եւ թագաւորն Յունաց թարկացաւ ի վերայ Թորոսին զի առ զամենայն երկիրն ի ձեռաց Յունաց, և առաքեաց զԱնդրոնիկոս զօրագլոխն իւր ժանր ամբոխի ի վերայ նորա» (Մ. Ա., 1870, էջ 432)։ Ուշագրավ է, որ ասորերեն բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանության le general-ի (այստեղ սերում ենք Ֆրանսերեն թարգմանությունը, որովհետև Քար Երրեսի ասորերեն բնագիրը ձեռք տակ չունենք) դիմաց հայերեն խմբագրությունը ունի «զօրագլոխս տերմինը, որը համապատասխանում է Եսեթերների տրադուցիցին՝ ἀποστράτης-ին»։ Հիմնվելով Միքայել Ասորու ժամանակագրության վրա Անդրոնիկոսին զօրագլուխ է անվանում նաև Վարդանը (տե՛ս Վարդան, 1861, էջ 164)։ Զինվորական այս տիտղոսի մասին տե՛ս H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin IXe—Xe siècles (տե՛ս հոգվածը հեղինակի հոդվածների նմանյալ ժողովածուում՝ Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London, 1971, VIII, p. 56, n. 3).

⁸⁶ Մատթեա, էջ 400։

ված երկրամասի քաղաքացիական և զինվորական իշխանութունների վրա: Դուքս և կողմնապահ պաշտոնների նույնության մասին վկայում է Սմբատ Սպարապետը, որը բացի Դրիգոր Երեցից, մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին ունեցել է ինչ-որ անծանոթ սկզբնաղբյուր. «Դուքսն Անդրոնիկէ, որ ունէր զպահպանութիւն Կիլիկիցոց աշխարհիս», — գրում է նա⁸⁷, Անդրոնիկոսին դուքս են անվանում նաև ժԴ դարի ուրիշ հեղինակներ⁸⁸: Բերյալ սկզբնաղբյուրներից պարզ է դառնում, որ բյուզանդական սերտոյլնս սուտրատար պաշտոնը պետք է նույնացնել Միքայել Ասորու հիշատակած զորահրամանատար («գորազլուխ») և հայկական աղբյուրներում հանդիպող կողմնապահ ու դուքս պաշտոնների հետ:

Սկզբնաղբյուրները կցկտուր տեղեկութուններ են հաղորդում նաև այն մասին, թե որ տարածքների վրա էր պաշտոնավարում Կիլիկիայի դուքսը ժԲ դարի 50-ական թթ. սկզբրին: Հովհաննես Կիննամոսը վկայում է, որ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի իշխանութիւնը տակ են եղել Կիլիկիան և Իսովրիան⁸⁹: Բյուզանդական պատմիչին շեն հակադրվում, սակայն նրա իշխանութիւնը տարածքային ավելի փոքր շրջանի վրա են տեղադրում հայկական և ասորական սկզբնաղբյուրները: Միքայել Ասորին Անդրոնիկոսի դործունեության տարածքը կապում է Կիլիկիայի հետ⁹⁰, իսկ Դրիգոր Երեցը՝ Տարսուսի և Մսիսի (Մոսսուսեստիայի)⁹¹: Կարելի է ենթադրել, որ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի փաստական իշխանութիւնը տարածվում էր Կիլիկիայի այն հատվածի վրա, ուր դեռ չէր հասցրել հաստատվել Քորոս Բ Ռուբինյանը, սակայն կայսրութիւնը իր

զորահրամանատարի առջև խնդիր էր դրել հպատակեցնել ողջ Կիլիկիան, այդ իսկ պատճառով Անդրոնիկոսը չէր ցանկանում ճանաչել Քորոս Բ Ռուբինյանի իշխանութիւնը, շնայած վերջինս բազմիցս հավաստիացնում էր, թե «ճորս եմ թագաւորին և քս, մի՛ բարկանարս»⁹², ժամանակագրի այս վկայութիւնը ցույց է տալիս, որ Քորոս Բ Ռուբինյանը փորձում էր ստանալ կայսեր ստորակայի կարգավիճակ, բանի որ բյուզանդական դուքսը «նեղէր զնոսս, և նոքա առ սէր և ահի մեծի թագաւորին Յունաց ոչ համարձակէին տալ ընդ նմա պատերազմ, այլ հանապազ սիրոյ աղագաւ աղաչէին մնալ նմա ի հնազանդութիւն»⁹³: Դուքսին շահագրգռելու փորձերը վկայում են այն մասին, որ բյուզանդական իշխանութիւնները գեո բավական ամուր գիրքեր ունեին Կիլիկիայում: Դրան նպաստում էին մասնավորապես մի քանի հանգամանքներ. ա) Կիլիկիայում հնուց ի վեր բնակվում էին հույներ, որոնք շահագրգռված էին այդ տարածքի վրա վերականգնել Բյուզանդիայի իշխանութիւնը, բ) Կայսրութիւնը զորամիավորումներ էր պահում Կիլիկիայում, Այս առումով ուշագրավ է Գրիգոր Երեցի վկայութիւնը, թե Անդրոնիկոս Կոմնենոսը Մսիսի մոտ Քորոսի դեմ է հանել տասներկու հազարանոց զորաբանակ⁹⁴, գ) Բյուզանդական կայսրութիւնը օգնում էին բյուզանդամետ հայ իշխանները, որոնք Ռուբինյաններին հակադրելով կայսրութիւնը, դեռևս պահպանում էին իրենց անկախութիւնը:

Վերոհիշյալ ուժերը կարող էին միայն նեցուկ լինել Կիլիկիայում բյուզանդական եկեղեցական, կառավարչական, իրավաբանական իշխանութիւնների գոյատևմանը: Քորոս Բ-ը ստիպված էր հաշվի առնել այդ ուժերը և ամեն զնով կանխել Բյուզանդիայի հետ նոր բախումը: Սակայն Անդրոնիկոսը չի հաշտվում Ռուբինյանների հետ և շրջապատում է Մսիսը⁹⁵: Քորոս Բ-ը այդ քաղաքի պարիսպների մոտ շախ-

87 Սմբատ, 1956, էջ 170:

88 Սամուել, էջ 213:

89 Լ. Ը., յ. 121:

90 Մ. Տ., տ. III, ք. 310: Միքայել Ասորու ժամանակագրութիւնն հայերեն թարգմանութիւնը խմբագրութիւնները հետևում են ասորերեն բնագրին: ԺԴ դարի դրեթե բոլոր հայկական սկզբնաղբյուրները Անդրոնիկոսի իշխանութիւնը տարածում են միայն Կիլիկիայի վրա (Նմտ. Սմբատ, 1956, էջ 170 և այլուր):

91 Մատթեոս, էջ 400:

92 Նույն տեղում:

93 Նույն տեղում:

94 Նույն տեղում, էջ 401:

95 Լ. Ը., ք. 123: Մատթեոս, էջ 400—401:

ջախում է բյուզանդական բանակին, որի կազմում կազմում էին նաև հայ իշխաններ կամբրոնի տեր Օշինը, Պապեոնի տեր Սմբատը, Բարձրաբերդի տեր Վասիլը, Պոականի տեր Սմբատը: Ուշագրավ է, որ Քորոս Բ-ը բյուզանդացի գեորհներին զինաթափելով, ազատ է արձակում; իսկ հայ իշխաններին, մանավանդ Օշին կամբրոնացուն, պարտադրում է ուղղափառությանը վճարել և պատանդ թողնել⁹⁶: Քորոս Բ-ի նպատակն էր կախման մեջ պահել բյուզանդամետ հայ իշխաններին և նրանց պարտադրել Ռուբինյանների իշխանությունը, ի հակադրություն բյուզանդացիներին, որոնք շարունակում էին տիրույթներ շնորհել հակառուբինյան ավատատերերին, համարելով նրանց կայսրություն պաշտոնյաներ⁹⁷: 1151/2 թ. դեպքերը ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայի բյուզանդամետ իշխանների գլխավոր պարտականություններից մեկը՝ իրենց ղեկավարած ուժերով բյուզանդական բանակին օգնություն ցույց տալն էր: Այդ իսկ պատճառով Քորոս Բ-ը փորձում էր խնամիրական կապեր հաստատել նրանց պարագլուխ Օշին Նեթումյանի հետ և այդ ճանապարհով լուծել Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության առջև կանգնած դժվարությունները:

1151—1152 թթ. Կիլիկիայի համար մղվող համառ պայքարում կայսրությունը տանուլ տվեց և ստիպված էր ժամանակավորապես հրաժարվել Կիլիկիան վերանվաճելու պլաներից: Իսկապես, մինչև 1158 թ. Կիլիկիայում չի հիշատակվում որևէ բյուզանդական կառավարիչ, ափելին՝ Քորոս Բ Ռուբինյանը այդ ժամանակամիջոցին Վիլհելմ Սուրացու կողմից անվանվում է Տարսոնի տեր⁹⁸ (այդ քաղաքը Կիլիկիայի բյուզանդական մարզի վարչական կենտրոնն էր և կայսերական դուքսի նստավայրը): 1154—1156 թթ. Մանուել Ա-ը փորձում էր ընկնել Քորոս Ռուբինյանին, նրա դեմ հրահրելով մերթ Իփոնիայի սուլթանությունը, մերթ Անտիոքի լատի-

նական իշխանությանը: Սակայն երբ ձախողվեց նաև այդ մտահղացումը և այս երեք պետությունների միջև քաղաքական դաշինք հաստատվեց, ափելին, Կիլիկիայի և Անտիոքի տերերը ռազմարշավ ձեռնարկեցին դեպի Կիպրոս (1156 թ.), Մանուել Ա Կոմենենոսը որոշեց կրկին ներթուսել Կիլիկիա և Անտիոք:

Գրիգոր Երեցը բյուզանդական 1158—1159 թթ. ռազմարշավից հետո Քորոսին կոչում է «Պանսեւաստիոս»⁹⁹, Դըժվար է միայն այս սկզբնաղբյուրի վրա հենվելով դատել այս տեղում կիլիկյան գործածության բուն նշանակության մասին¹⁰⁰, Համենայն դեպս աղբյուրները մինչև 1162 թ. բյուզանդական որևէ դուքսի անուն չեն հիշատակում, ու մեզ թվում է, թե «Պանսեւաստիոս» տիտղոսը կիլիկյան պայմաններում պետք է նշանակեր Կիլիկիայի բոլոր սեբաստոններից առաջին¹⁰¹, իսկ այդ պատվանվան կրողը՝ կառավարիչ երկրամասը: Միայն նման ենթադրությամբ կարելի է բացատրել այն իրողությունը, որ մինչև 1162 թ. Կիլիկիայում չի հիշատակվում որևէ բյուզանդական պաշտոնյա:

Մեզ հայտնի հաջորդ բյուզանդական դուքսի մասին Հայոց ՌՄԱ (1162 թ. փետրվարի 9—1163 թ. փետրվարի 8) թվականի դեպքերի շարադրանքում վկայություն ունի Գրիգոր Երեցը. «Յայնս ամի սպանալ Ստեփանէ եղբայր Քորոսի սեւաստիոսի մեծի՝ որդոյ Անիի ննգութեամբ և դաւով տուկին անտիոքի խեղղամահ արար զայնպիսի քաջ և երկնի զորականն քրիստոնէից»¹⁰²: Այս նույն իրադարձությանը Միքայել Ասորին անդրադառնում է սելյուկյան 1473 թ. (1161 թ. հոկտեմբեր — 1162 թ. հոկտեմբեր) դեպքերի նկարագրության

⁹⁹ Մատթեոս, էջ 423:

¹⁰⁰ Բյուզանդական կայսրության սահմաններում այս պատվանվան օգտագործման մասին տե՛ս L. Bréhier, Op. cit., p. 138—143:

¹⁰¹ Քանի որ խոսք եղավ Քորոս Բ-ի կարգավիճակի մասին, պետք է նկատի ունենալ Միքայել Ասորու ասորերեն քննարկում անկա Maré agra կոչումը: Այս տեղում վրա հասուկ ուշադրություն է հրավիրում Ժ.—Բ. Եսրեկ, որն այն թարգմանում է լատիներեն «dominus mercedis» (M. S. t. III, p. 304, n. 2):

¹⁰² Մատթեոս, էջ 428:

⁹⁶ Մատթեոս, էջ 401: Սմբատ, 1956, էջ 170—171, Ամմոն, էջ 216: Ն. Ալիևեան, Ներսիս (ամբրոնացի, էջ 427—428):

⁹⁷ Աղբյուրները վկայում են, որ կամբրոնի Նեթումյանները բյուզանդական պատվանուն էին կրում. սպասուսեցալ ի Յունաց արքայն Ալեքսի՝ սեբաստոս անուամբ (տե՛ս Ն. Ալիևեան, նշվ. աշխ., էջ 411):

⁹⁸ W. T., pp. 834, 859.

միջ: Երա շարադրանքից (Միքայել Ասորու բնագրի այս հատվածը Բար Երբնոսի բնագրով է վերականգնված) պարզվում է, որ Կիլիկիայի դուքսը Անդրոնիկոսն է, Տարսոնի հունական կառավարիչը (*préfet grec de Tarse*)¹⁰³, Երբ համադրում ենք դեպքերին ժամանակակից այս երկու հեղինակների վկայությունները, հայտնի է դառնում, որ իրադարձությունը եղած պետք է լինի 1162 թ. փետրվար-հոկտեմբեր ժամանակամիջոցին: Հովհաննես Կիննամոսն իր վկայությամբ հասակություն է մտցնում Անդրոնիկոսի ինքնության խընդրում, նշելով, որ Մանուել Ա Կոմնենոսը Կիլիկիա է ուղարկած եղել իր ազգական Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին (*Ἀνδρονίκος Φερβένος*), որը Կիլիկիայի գործերի հրամանատարն էր: Բյուզանդական պատմիչը տեղեկացնում է նաև, որ թորոս Բ-ը գրավում էր կայսեր ենթակա իսավրական քաղաքները՝ մեղադրելով Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին ինչպես ուրիշ շատ գործերում, այնպես էլ իր Լոբայր Ստեփաննի սպանության մեջ¹⁰⁴, Եթե Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին վերաբերող *αποστολὴν* բայական ձևից փորձենք դուրս բերել Երա պաշտոնը, ապա այն այս անգամ կհամապատասխանի զորավարին (*στρατηγός*): Այս տերմինին նորից հոմանիշ է դառնում հայկական աղբյուրի տուկը (զուքս), իսկ ասորական սկզբնաղբյուրում կառավարիչը (Ֆր. թարգմ. *αρχεβέτα*) (բնագրի հայերեն թարգմանության մեջ փոխարինվել է «իշխան» տերմինով): Սկզբնաղբյուրները Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին կոչում են. ա) Կիլիկիայի զորահրամանատար¹⁰⁵, բ) Տարսոնի կառավարիչ¹⁰⁶, գ) դուքս «Յունաց, յաշխարհն Կիլիկիաց»¹⁰⁷, դ) Համոսի դուքս¹⁰⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի իշխանությունը տարածվել է ոչ միայն Դաշտային Կիլիկիայի վրա, այլ նաև, ինչպես կարելի է եզրակացնել Կիննամոսի բնագրից, Էսավրիայի, որը, թերևս, Երա իրավասությունների ոլորտում է եղել¹⁰⁹: Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի ձեռքից թորոս Բ-ը կարողացել է խել Անավարզան և Թիլը (Թիլ Համոսում)¹¹⁰, նշանակում է, որ թեև մինչև 1162 թ. Կիլիկիայում որևէ բյուզանդական դուքսի անվան չենք հանդիպում, այնուամենայնիվ կայսրության իշխանության տակ էին Դաշտային Կիլիկիայի հսկայական տարածքներ, որոնք 1158 թ. Մանուել կայսրը խել էր թորոս Բ-ից: Ուշագրավ է, որ դրանց մեջ է եղել Լեոնային Կիլիկիայի մայրաքաղաք Անավարզան: Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի և թորոս Բ-ի միջև սակավակա բախումից հետո, որպես հաշտարար դատավոր կամ, ինչպես միջազգային իրավունքի լեզվով են ասում՝ դատական միջնորդ, Կիլիկիայի դուքսը կանչում է ոչ թե Բյուզանդիայի կայսրին, այլ Երուսաղեմի թագավորին¹¹¹: Թվում է, թե այդ քաջից հետո թորոս Բ-ը ամբողջովին պետք է մեղմեր իր տնօրինության տակ գտնվող տարածքների նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը:

Կիլիկիայի ժամանակագրորեն հաջորդ դուքսը, որի մասին վկայություններ են պահպանել սկզբնաղբյուրները, Կոստանդին Կալամանոսն է: Բյուզանդական այս կառավարչի

103 M. S., t. III, p. 319. Հմմտ. նաև Մ. Ա., 1871, էջ 445—446: Միքայել Ասորու բնագրի այս հատվածը հրատարակիչը լրացնում է Բար Երբնոսի «Ժամանակագրության» միջոցով (Հմմտ. Մ. Ա., 1870, էջ 443):
 104 J. C., pp. 227—228.
 105 J. C., p. 228.
 106 M. S., t. III, p. 319.
 107 Սմբատ, 1966, էջ 186:
 108 Սմբատ, 1859, էջ 98, 1856, էջ 86: Միայն Սմբատի Տարագրության համառոտ խմբագրություններում հանդիպող այս կոչումը, մեր կար-

ծիքով, Ամբատի երկի ընդարձակ խմբագրության անհույս ընդօրինակման արդյունքն է, որ այդ հատվածը հետևյալ տեսքն ունի. «անօրեն տուկին Յունաց, յաշխարհն Կիլիկիաց, աղև Համոսին» (Սմբատ, 1956, էջ 186): Ի՞նչ դուքս ենունք ընդգծված հատվածը, նույնությամբ կտանանք Ամբատի համառոտ խմբագրությունների մատուցած տարբերակը 109 J. C., p. 228:
 110 Մ. Ա., 1871, էջ 446:

111 Մ. Ա., 1871, էջ 446: Միջազգային հարաբերություններում Կիլիկիայի Հայաստանը համախ էր օգտվում դատական միջնորդության ինստիտուտից, մասնավոր թագավորության շրջանում: Այդ հարցերի մասին տե՛ս Ю. П. Барсегов, Архитепраз э международных отношениях Армении эпохи античности и средних веков, ИФЖ, 1982, № 1, с. 39—54:

հիշատակութեանը հանդիպում ենք Վիլհելմ Յուրացու աշխատութեան բնագրում, Հարիմի ճակատամարտին (1164 թ. օգոստոս) մասնակցած իշխանների անունների մեջ նրա մասին լատին ժամանակագիրը գրում է. «Կալամանուր՝ Կիլիկիայի կուսակալը (praeses), տեք կայսեր ազգականը և կայսերական ողջ մարզի (նկատի ունի Կիլիկիան — Ա. Բ.) գործերի կառավարիչը (procurator negotiorum)»¹¹², նույն բնագրի հին ֆրանսերեն տարբերակում Կալամանուսն անվանվում է «Կիլիկիայի պալլ» (li bailliz de Cilice)¹¹³. Այս անգամ Կալամանուսին դուքս են անվանում հունական, արաբական և ասորական սկզբնաղբյուրները: Հովհաննես Կիլևանուսը այս կառավարչի մասին գրում է. Նուր ադ-Դինը «ճակատամարտ պարտադրեց Կիլիկիայի դուքս Կոստանդինին, որին Կալամանուս էին կոչում, տեսքով երիտասարդ, քաջ և գործունյա պատերազմում»¹¹⁴. Ապա հույն պատմիչը խոսում է Հարիմի ճակատամարտի մասին և հավաստում, որ Կալամանուսը այդ ժամանակ գերի է ընկել: Այս նույն դեպքին անդրադարձած Իրն ալ-Ասիրը¹¹⁵, Անանուն Եղեռացին¹¹⁶ և Միքայել Ասորին¹¹⁷ միաբերան Կոստանդին Կալամանուսին դուքս են անվանում:

Ամփոփելով այս դուքսի մասին մեր ասելիքը, նշենք, որ մեզ հետաքրքրող պաշտոնյան հունարեն, արաբերեն և ասորերեն բնագրերում անվանվում է Կիլիկիայի դուքս, իսկ լատիներեն բնագրում՝ Կիլիկիայի կուսակալ (praeses Ci-

¹¹² St'w W. T., p. 886.

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 896, 897.

¹¹⁴ I. C., p. 216.

¹¹⁵ Extraits de la chronique intitulée Kamel-Attevary kh par Ibn Alatyf.—RHC, hist. orient., t. I, Paris, 1872, pp. 538—539.

¹¹⁶ Անանուն Եղեռացի, էջ 123, 227, ծան. 362.

¹¹⁷ Հարիմի ճակատամարտին վերաբերող մեզ հետաքրքրող կտոր ևս Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ վերականգնվում է ըստ Բար Երբոսի մոտ պահպանված հատվածի (տե՛ս M. S., t. III, p. 324): Ասորական սկզբնաղբյուրում «դուքս» տիտղոսը անուն է ընկալվել: Այդպիսի սխալ կատարել է նաև լատինական սկզբնաղբյուրը (տե՛ս F. Chalandon, Lec Comnènes, p. 525, n. 2).

liciae), ըողջ մարզի կայսերական գործերի կառավարիչ» (Imperialum in illa provincia procurator negotiorum), «Կիլիկիայի կառավարիչ» (Ciliciae procurator), հին ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ «Կիլիկիայի պալլ» կամ «Կիլիկիայի տարածքների պալլ» (li bailliz de Cilice, bailliz en la terre de Cilice)¹¹⁸. Այս թաղմաբանակ հունարենների տակ, մեզ կարծիքով, մեկ պաշտոն է թարգմանված և նրանցից յուրաքանչյուրը միայն պարզարանում է այդ պաշտոնի իրավասութունների շրջանակները:

Ինչպես միաբերան հաղորդում են բոլոր սկզբնաղբյուրները, Կոստանդինը այդ ճակատամարտում գերի ընկավ, իսկ Մանուել Ա Կոմնենոսը, որ այդ ժամանակ պատերազմում էր հունգարների հոդում, Կոստանդին Կալամանուսի հայրենիքում, զորք է ուղարկում Կիլիկիա, կայսրութեան այդ մարզը թշնամիներից պաշտպանելու համար¹¹⁹:

Կիլիկիայի հաղորդ դուքսի մասին ժամանակագրական տեղեկություններ են հաղորդում հայկական սկզբնաղբյուրները: «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում պահպանված «Գիր հալատոյ խոստովանութեան» թղթի վերնագրից տեղեկանում ենք, որ այն գրվել է «ի խնդրոյ գերապատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի Ալէքսի մեծի Պոստոստոատօսի, յորժամ էլ յարեւիս եւ էր ի Մամեստիա մայրաքաղաքին Կիլիկեցոց, ի թուականութեան Հայոց՝ վեց հարիւր շորեքսուսան»¹²⁰: Նշանակում է, թե Ալեքս «Պոստոստոատօսը» Կիլիկիայում պաշտոնավարել է 1165/6 թ.¹²¹: Վերնում տեսանք, որ Կոստանդին Կալամանուսի գերի

¹¹⁸ Ուշագրավ է, որ նույն դեպքերի շարադրանքում Քորոս Բ-ը անվանվում է «հայերի հզոր իշխան» (Armeniorum princeps potentissimus), իսկ հին ֆրանսերեն բնագրում՝ Il puissanx princes d'Ermins (տե՛ս W. T., p. 896).

¹¹⁹ I. C., p. 217.

¹²⁰ Ք. Ը., 1871, էջ 87: Հմմտ. ևս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—122.

¹²¹ Ալեքս Աքսուխ գալուստը Կիլիկիա 1165/6 թվականով է թվագրում նաև Կոստանդին Մեկիսը (տե՛ս Μέλιος Κ. Ὁ μέγας δεσποτικός,

ընկենեուց հետո Մանուել կայսրը զորք է ուղարկել Կիլիկիա Գիտուժյանը հայտնի չէ 1164/5 թ. իշխած դուքսի անունը, սակայն պետք է ննթադրել, որ Մանուել Կոմնենոսը նշված թվականին նաև զորահրամանատար է ստաբել Կիլիկիա:

«Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում ներսես Լամբրոնացին Ալեքսի գրադեցրած պաշտոնի մասին գրում է. «Իշխան ոմն (խոսքը Ալեքսի մասին է — Ա. Բ.)՝ դուքս կարգեալ կողմանցս արևելեայց, Քանզի այս սովորութիւն է Հոսոմոց՝ ըստ շրջադայութեան ամի կարգեալ վերատեսուչ աշխարհաց հանել և փոխանակ նորա զայլ ոք առաքել: Եւ այս այլ իբրն զկորովամիս և զմաստոն յայնժամ եկեալ էր՝ փեսայ գոլով թագաւորին, և պատուով առաջին գոլ հեծելազօրացն՝ որ կոչի յունարեն Պոսոստաւատոս»¹²²:

Այս վկայությունը շափազանց ուշադրով է այն առումով, որ հեղինակը՝ Տարսուսի եպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին հազդորդում է, թե Բյուզանդական կայսրության մեջ սովորություն է տարին փոխվելու հետ միասին վերատեսուչ-դուքսին պաշտոնից ազատել և նրա փոխարեն այլ անձնավորություն նշանակել (հանգամանք, որը հավանաբար, հատուկ չէր Բյուզանդիայի վարչական ապարատի պատմության նախորդ՝ նախակոմենենոսյան փուլում)¹²³: Ուրեմն, յուրաքանչյուր տարի նոր դուքս էր ուղարկվում Կիլիկիա (այս իրողությունը հաստատվում է նաև մեր ուսումնասիրությանը): Քանի որ բյու-

զանդական տավա սկիզբը սեպտեմբերի մեկն էր¹²⁴, ուրեմն դուքսերը պաշտոնատեղի էին ուղարկվում այդ ամսին, իսկ մի տարի անց, նույն ժամանակ, իրենց իրավասությունները հանձնում էին հաջորդ դուքսին: Նման կարգ կայսրությունը հաստատել էր ապահովության համար, քանի որ նույն մարզում երկար պաշտոնավարելով դուքսերը կարող էին Բյուզանդիայից անջատվելու փորձ կատարել¹²⁵:

Բյուզանդական պատմիչ Լովհաննես Կիննամոսը Ալեքս Աքսուխի նշանակման մասին գրում է. «Ինչ Ալեքսին՝ դոմեստիկոսի (նկատի ունի Լովհաննես Աքսուխին — Ա. Բ.) որդուն, որը պրոտոնոտարի պաշտոն էր վարում, ինչպես բազմիցս հիշատակեցի, հիշարժան պատրաստությանը ուղարկեց (Մանուել Ա Կոմնենոսը — Ա. Բ.) Կիլիկիայի երկիրը, այնտեղի պատերազմի ինքնիշխան զօրահրամանատար (στρατηγὸν ἀποκράτορα) նշանակելով»¹²⁶: Հետևապես՝ դուքս վերատեսուչ «στρατηγὸς ἀποκράτωρ» պաշտոնների անունները կրկին որպես հոմանիշներ են օգտագործվում: Գրանց զուգահեռ Ալեքս Աքսուխը կրում է նաև «պրոտոստրատոր» տիտղոսը¹²⁷: Բյուզանդական այս դուքսի կառավարման տարում կայսրության ռազմական և վարչական իշխանությունները Կիլիկիայում ուժեղացել էին: Ալեքսի խնդիրների մեջ էր մտնում ետ մղել նուր ազ-Գինի կողմից ծրագրվող արշավանքը դեպի Անտիոք և հակահարված տալ Կիլիկիայում հզորացող Քարոս Բ-ի իշխանությանը¹²⁸: Այդ քաղաքականության կոնկրետ արտահայտությունն էր Քարոս Բ-ի և Օշին-

122 Βυζαντινοί Ιστορικοί Ἐπιτομὴ καὶ ἡ πρωτοπαράστασις τῶν ἀποστόλων Ἀλέξανδρος. Ἐν Ἀθήναις, 1932, σ. 44).

122 թ. Շ., 1871, էջ 86—87.

123 Տե՛ս օրինակ Վ. Լարյուժյանովա — Ֆրանչյանի կազմած Իրերիա թեմի կառավարիչների ցուցակը (В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия. ВОН, 1973, № 2, с. 77. see also, К вопросу о термине «Восток» в конце X—XI вв. (по данным о высших военных должностях Византийской империи). — ВО, М., 1982, с. 137). Կե՛տ. K. N. Yuzhashian, L'Administration Byzantine en Arménie aux Xe — XIe siècles. — REArm., t. X (1973—1974), p. 182—183; Abtweiler H. Recherches..., p. 45.

124 V. Grumel, La Chronologie. Traité d'études byzantines, t. I, Paris, 1958, p. 176.

125 Տե՛ս Н. П. Медведев, Мистра, очерки истории и культуры позднесизантийского города.—ИЛ, 1973, с. 24.

126 I. C., p. 227.

127 Այս տիտղոսի մասին տե՛ս R. Guiland, Etudes de titulature et de prosopographie Byzantines. Le protostратор.—REB, t. VII, f. 2, 1950, pp. 156—179.

128 I. C., p. 227—228.

Համբրոնացու ռազմական բախումը, քանի որ վերջինս հա-
վատարիմ էր մնում Բյուզանդական կայսրությանը¹²⁹։ Հայ-
կական սկզբնաղբյուրներում, Ռուբինյանների և Հեթումյան-
ների միջև հիշատակված պայքարում որպես դատական միջ-
նորդ է հանդես գալիս ոչ այլ ոք, քան Հայոց կաթողիկոսի
եղբայրը՝ Ներսես Շնորհալին։ Այնքա Աքսուխի պաշտոնավա-
րության հատկանշական կողմերից մեկն էլ Բյուզանդիայի
ակնհայտ միտումն է՝ հայերի հետ բազաքական հաշտությունն
ամրապնդել եկեղեցիների միության դաշինքի գաղափարով¹³⁰։

Կիլիկիայի բյուզանդական հաջորդ դուքսը կրկին կայ-
սեր ազգական Անդրոնիկոս Կոմնենոսն էր։ Նա մինչև 1165
թ. գտնվում էր Գալիլում¹³¹, որտեղից վերադառնալով,
ուղարկվում է Կիլիկիա։ Անդրոնիկոսի այս երկրորդ զբը-
սությունն արժանի է Մանուել Ա Կոմնենոսը ընդլայնում է Կի-
լիկիայի դուքսի իրավասությունների շրջանակները, նրա պար-
տականությունների մեջ մտցնելով նաև Կիպրոսից հար-

կեր հաճաքելու իրավունքը¹³²։ Սթե Կինեամոսի բնագրում
շեշտված է այդ հանգամանքը, ապա նիկեոսա խոնիատեսը
ընդգծում է Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կառավարիչ-գորահար-
մանատար (ἡγεμὼν) լինելը¹³³, Պարզ է, որ Անդրոնիկոսը
ոչ միայն Կիլիկիայի վերատեսուչն էր, այլև Կիպրոսի հար-
կերի գանձողը։ Այս նորամտությունը՝ Կիլիկիայի և Կիպ-
րոսի կառավարչական խնդիրներում, խոսում է այն մասին,
թե որքան մեծ տեղ էր հատկացնում կայսրությանը Կիլի-
կիայի գործերին։ Նիկեոսա խոնիատեսի պատմածից երևում
է, որ Անդրոնիկոսը ևս չի կարողանում իրեն ենթարկել Կի-
լիկիան ու անհաջողության է մատնվում¹³⁴, Անդրոնիկոսը,
սակայն, կարճ ժամանակ է մնում իր պաշտոնում և 1166 թ.
նրան տեսնում ենք Անտիոքում, իսկ 1167 թ.՝ Պաղեստի-
նում¹³⁵, Այդ տարիների նրա գործունեության մասին տեղե-
կություններ է հաղորդում Վիլհելմ Սուրացին, շեշտելով, որ
նա բյուզանդական աղեվականական է՝ իշխան և կայսեր
ազգականը¹³⁶։

Կիլիկիայի հաջորդ դուքսի մասին վկայություն է թողել
միայն նիկեոսա խոնիատեսը։ Ըստ նրա, Մանուել Ա Կոմնե-
նոսը, լսելով Անտիոքի իշխանադուստր Ֆիլիպպիի հետ Անդ-
րոնիկոսի սիրային կապի մասին և իմանալով, որ նա չի
արդարացրել իր հույսերը Կիլիկիան Հայաստանի վերաբեր-
մամբ, կրկին Կիլիկիա է ուղարկում սեբաստոս Կոստանդին
Կալամանոսին։ Վերջինս Կիլիկիա է շտապում որպես «հա-
յերի գործերի վերատեսուչ» (τοῖς κατ' Ἀρμενίαν μὲν ἐπισ-
τεταχθέντα πρόματρο)՝¹³⁷ Կայսրը նոր դուքսի առջև խնդրե-
լու գրել կնություն անել Անտիոքի իշխանադուստր Ֆիլիպ-

129 1165/6 թ. Քորոս Բ-ը պատերազմում էր բյուզանդական իշխան-
ների և Կիլիկիայի կայսերական պաշտոնյայի դեմ՝ պատճառ բանելով իր
ձորայր Ստեփաննի սպանությունը։ Այդ մասին է վկայում նաև Ամբաս
Սպարապետի Տարեգիրքը (1953, էջ 186), որի հեղինակը, սակայն, սխալ-
վում է, երբ Ստեփաննի մահը ևս թվադրում է 1165 թ. (ՌԺԳ)։ Վերո-
հիշյալ հատվածում ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս նաև Հովհան-
նես Կինեամոսը, նրա մոտ դեպքերն այնպես են ներկայացված, որ կար-
ծես թե Այնթա Աքսուխից առաջ Կիլիկիայի դուքսը Անդրոնիկոս Ֆերրենոսն
է եղել, մինչդեռ, ինչպես վերևում տեսանք, Հովհաննես Կինեամոսը ևս
գիտե, որ այդ երկու դուքսերի միջև իշխել է Կոստանդին Կալամանոսը։

130 Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների մասին տե՛ս
Լ. Անթիան, Համաձիտիստիկան արամսիոսություն մը ժԲ դարուն ճեղգ-
մամբ, 1977, № 3-4, էջ 591-536; Ա. Բազդյան, Հայ-բյուզանդական
դիվանագիտական հարաբերությունները ժԲ դարի 60-70 թթ., «Պատմա-
բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 150-163; A. Keshishian, The
problem of church unity in Twelfth century.—«Հասկ», հայագիտական
տարեգիրք, նոր շրջան, Ա տարի, Անթիլաս, 1980, էջ 91-106։

131 Okt. Jurawicz, Op. cit., p. 56-70.

132 J. C., p. 250.

133 N. Ch., p. 137-138.

134 Նույն տեղում, հմտ. նաև F. Chalandon, Les Comnènes, t. II,
p. 529-530.

135 N. Ch., p. 139-141; J. C., p. 250-251; F. Chalandon, Les
Comnènes, t. II, p. 529-533.

136 W. T., p. 943.

137 N. Ch., p. 140.

պեին, սակայն Կոստանդին Կալամանոսի սմուանական առաջարկութիւնը մերժվում է Յիլիպպեի կողմից¹³⁸։ Այս մտահոգացումը ևս գալիս է հաստատելու այն միտքը, որ Մանուէլ Ա Կոմնենոսը փորձում էր ամեն գնով կախման մեջ պահել Անտիոքի խաչակրաց իշխանութիւնը։ Զախողված անտիոքյան ուղեորութիւնից հետո Կոստանդին Կալամանոսը ձեռնամուխ է լինում Կիլիկիայում ծավալված պատերազմական գործերին¹³⁹։ Իր իսկ սանձազերծած պատերազմում Կոստանդինը գերի է ընկնում, և կայսրը նրան ազատելու համար մեծ փրկագին է վճարում¹⁴⁰։ Ուշագրութեան արժանի է, որ Կիլիկիայի տարածքի կենտրոնը, ըստ Նիկեոսա խոնիատեսի, կրկին Տարսոն քաղաքն է։ Կոստանդին Կալամանոսը իշխում էր Կիլիկիայում Քորոս Բ Ռուբինյանի իշխանութեան վերջին և Մլեհի կառավարման առաջին տարում՝ 1167/8 թ.։

Կիլիկիայի հարող դուքսերի մասին սկզբնաղբյուրները պահպանել են կցկտոր վկայություններ։ Դրանց մեջ ամենակարևորը Կիննամոսի տեղեկությունն է¹⁴¹։ Նա ցավով է արձանագրում, որ Բյուզանդիայի գործերը Կիլիկիայում գնալով վատանում էին. փաստորեն երկրամասի ողջ տարածքի վրա տնօրինում էին Ռուբինյանները։ Կայսրութիւնը ոչինչ չշահեց և այն ժամանակ, երբ մահացավ Քորոս Բ-ը և իշխանութեան կառավարումը ստանձնեց նրա եղբայր Մլեհը (1167/8 թ.)։ Վերջինս իշխանութեան գլուխ էր անցել Նուր ադ-Դինի օգնութեամբ և մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ մրենաց Հալիպի աթարեկութեանը։ Մլեհի կառավարման տարիներին, ինչպես հավաստում է Կիննամոսը, բազմաթիվ դուքսեր են ուղարկվել Կիլիկիա, որոնցից միայն էրեքի անունն է հիշատակում պատմիչը։ Դրանք են՝ Միքայել Վրանասը, Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը և Կոստանդին Կալամանոսը¹⁴², որոնց

բյուզանդական պատմիչը անվանում է սթրատիգոս¹⁴³։ Եթե հետևենք Կիննամոսի շարադրանքին, և հիշենք, որ Կիլիկիայի դուքսը փոխվում էր «ըստ շրջադալութեան ամիս», ապա կարելի է ենթադրել, որ Միքայել Վրանասը Կիլիկիայում պաշտոնավարել է 1168/9 թ., Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը (երկրորդ անգամ)՝ 1169/70 թ., իսկ Կոստանդին Կալամանոսը (երրորդ անգամ)՝ 1170—1175 թթ. միջև։

Սկզբնաղբյուրները հազվադեպ են հիշատակում հաջորդ տարիների Կիլիկիայի դուքսերին, բյուզանդական պատմիչները մոռացության են մատնում Կիլիկիայի գործերը։ Այդ առումով եղակի վկայություն է պահպանել Նիկեոսա խոնիատեսը, որը Մանուէլ Ա Կոմնենոսի իշխանութեան վերջին տարում հիշատակում է Կիլիկիայի բյուզանդական ևս մեկ կառավարիչ՝ Իսահակ Կոմնենոսին, որը, ինչպես նախորդ դուքսերը, կրկին պատերազմի մեջ է մտնում Ռուբինյան իշխանութեան դեմ և գերի է ընկնում¹⁴⁴։ Նշանակում է, թե արդեն այդ ժամանակ Ռուբինյան իշխանութիւնը բացարձակապես անկախ էր կայսրութիւնից։ Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Իսահակ Կոմնենոսին գերութիւնից ազատում են Երուսաղեմի խաչակիրները¹⁴⁵։ Բյուզանդական մի այլ դուքսի հիշատակության էլ ծանոթ է Յ. Շալանդոսը¹⁴⁶։ Սրանցով ավարտվում են ժՔ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում իշխած բյուզանդական դուքսերի մասին վկայությունները։

սխալ է հասկացել Յ. Շալանդոսը, մտածելով, թե այտեղ խոսքը վերաբերում է ընդհանրապես ժՔ դարի 60-ական թթ. Կիլիկիայում կառավարած դուքսերին։ Այդ պատճառով էլ Միքայել Վրանասի գրությունը թվագրում է 1160 թ. (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II p. 526—527, n. 2).

¹⁴³ J. C., p. 286.

¹⁴⁴ N. Ch., p. 290. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 526.

¹⁴⁵ N. Ch., p. 290; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 527.

¹⁴⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 527. Բյուզանդադեպք ալթաիզ օգտվում է Նաթազ Կ. Ն. Մատուսիզ Ելնիօթլուք. — Venedig. 1872—77 հրատարակութեան երկրորդ հատորից (էջ 3), որը մեք լեք կարողացել ձեռք բերել։

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 140.

¹³⁹ Նույն տեղում.

¹⁴⁰ Նույն տեղում.

¹⁴¹ J. C., p. 286.

¹⁴² Հովհաննես Կիննամոսի Պատմութեան հենց այս հատվածն էլ

Փորձներ կազմել ժՔ դարի 40—70-ական թթ. Կիլիկիայում իշխած բյուզանդական դուքսերի ժամանակագրական ցուցակը.

1144/5 թ. Պրոսուխ

1151/2 թ. (՞) Փուսա

1152/3 թ. (՞) Անդրոնիկոս Կոմնենոս, առաջին զբոսաբյուռ:

1153—1158 թթ. Փորոս Բ-ը կարողանում է Կիլիկիայում վերացնել բոլոր բյուզանդական իշխանությունները:

1159—1162 թթ. Կիլիկիայում որևէ զուգոր անուն չի հիշատակվում: Փվում է, թե Փորոս Բ-ը, դառնալով բյուզանդական կայսրության ստորական և ստանալով պատենաստիոսի պատվանուն, համաձայնության է եկել կայսրության հետ Կիլիկիայում այլևս դուքսեր չընտանակելու մասին:

1162/3 թ. Անդրոնիկոս Ֆերքենոս, առաջին զբոսաբյուռ:

1163/4 թ. Կոստանդին Կալամանոս, առաջին զբոսաբյուռ:

1164/5 թ. դուքսի անունը անհայտ է:

1165/6 թ. Ալեքս Աբսուխ:

1166/7 Անդրոնիկոս Կոմնենոս, երկրորդ զբոսաբյուռ:

1167/8 թ. Կոստանդին Կալամանոս, երկրորդ զբոսաբյուռ:

1168/9 թ. Միքայել Վրանաս:

1169/70 թ. Անդրոնիկոս Ֆերքենոս, երկրորդ զբոսաբյուռ:

1170—1175 թթ. թեև չգիտենք Մլեհի կառավարման տարիներին Կիլիկիայում իշխած բոլոր դուքսերի անունները, այնուամենայնիվ զրանցից մեկի՝ Կոստանդին Կալամանոսի (երրորդ զբոսաբյուռ) անունը հայտնի է:

1179/80 թ. Իսահակ Կոմնենոս:

Եթե ի մի հավաքենք Կիլիկիայի կառավարիչների մասին այլալեզու սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, հայտնի կդառնա.

ա) Հայկական սկզբնաղբյուրները գերակշիռ մեծամասնությամբ նրանց անվանում են դուխ¹⁴⁷, բյուզանդական աղբ-

յուրներից միայն Կիննամոսն է մեկ անգամ հիշատակում այդ կոչումը¹⁴⁸, Պաշտոնի այդ անվանմանը հանդիպում ենք նաև ասորական և արաբական սկզբնաղբյուրներում¹⁴⁹,

բ) Հայկական սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի կառավարիչները անվանվում են նաև վերաանուլ¹⁵⁰, Այս իմաստով պետք է հասկանալ նաև Վիլհելմ Սուրացու մոտ հանդիպող procurator (լատիներեն բնագիր) և bailliz (հին ֆրանսերեն բնագիր) տերմինները¹⁵¹ և բյուզանդական պատմիչ նիկիտաս Խոնիատեսի մոտ պատահող εὐστατῆροντα բայական ձևը¹⁵²,

գ) Հայկական աղբյուրները դուքսերին անվանում են նաև կոզմեպպահ¹⁵³, որին զուգահեռ ենք համարում լատիներենի (praeses) տերմինը¹⁵⁴,

դ) Հունական սկզբնաղբյուրներում ավելի հաճախ պատահում է στρατηγός αὐτοκράτορος ձևը¹⁵⁵, որն ասորերեն սկզբնաղբյուրներում ունի general (ըստ ֆրանսերեն թարգմանության)¹⁵⁶, իսկ նույն երկի գրաբարյան թարգմանության մեջ զորապալա¹⁵⁷ համարժեքները: Հունական սկզբնաղբյուրներում հանդիպում է նաև պաշտոնի օտակ στρατηγός անվանումը¹⁵⁸,

ե) Նիկիտաս Խոնիատեսը իր հիշատակած Կիլիկիայի ամենավերջին դուքսին անվանում է ἡγεμόν¹⁵⁹, որի ասորական ձևն է, որ մեր կարծիքով ժՔ դարի հայերեն թարգմանության

148 I. C., p. 216.

149 Անանուն Եղիսայի, էջ 123; M. S., t. III, p. 324; RHC. Hist. or. t. I, p. 538, 540.

150 Արաբս Ենոբալի, էջ 86.

151 W. T., p. 896, 897.

152 N. Ch., p. 140.

153 Մարթոս, էջ 400, 1956, էջ 170.

154 W. T., p. 896.

155 J. C., p. 227.

156 M. S., t. III, p. 310.

157 V. A., 1871, էջ 426, V. A., 1870, էջ 483.

158 J. C., p. 286.

159 N. Ch., p. 137.

147 Մարթոս, էջ 426, Արաբս Ենոբալի, էջ 86, Սամուել, էջ 214.

մեջ փոխարինվել է իշխան¹⁶⁰ համարժեքով, իսկ նորագույն ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ preiel համանշարժ¹⁶¹,

Այժմ, խնդիրն ամբողջության մեջ պատկերացնելու համար, մոտավորապես սահմանագծենք այն տարածքները, որտեղ կառավարում էին Կիլիկիայի դուքսերը: Սկզբնաղբյուրները վերևում հիշատակված բոլոր պաշտոնյաների գործունեության տարածքը համարում են Կիլիկիան: Սակայն Վիլհելմ Սուրացին, հավանաբար օգտվելով անտիկ աշխարհագրական տեղանվանակարգից (НОМЕНКЛАТУРА), գիտե երկու Կիլիկիա՝ առաջին և երկրորդ, որոնցից մեկի մայրաքաղաքն էր Տարսոսը, մյուսինը՝ Անավարզան¹⁶², Այս վիճակը արձանագրված է նաև է դարի հայերեն «Աշխարհացոյց»-ում. «Կիլիկիա ... Լեբոնս ունի զՏարսոս, եւ զԵսս վեց, եւ մայրաքաղաքս երկուս՝ զՏարսոս և զԱնարզաքս...»¹⁶³, Աղբյուրները տեղեկացնում են նաև, որ մինչև 1162/3 թ. Կիլիկիայի կողմնապահության կազմի մեջ պետք է մտնեն նաև Իսավրիան՝ Սելեկիա մայրաքաղաքով, որովհետև մինչև Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի առաջին պաշտոնավարությանը այդ տարածքը հիշատակվում է Կիլիկիայի դուքսի իրավասության ներքո:

Փորձենք նաև սկզբնաղբյուրների հատուկենտ վկայությունների հիման վրա պարզել դուքսերի իրավասությունների ոլորտները: Իրանցից առաջինը զինված ուժերի զորահրամանատարի՝ զորավարի պարտականություններն են, այդ է պատճառը, որ նրան էին ենթարկվում ոչ միայն Կիլիկիայում (մինչև 1163 թ. նաև Իսավրիայում) գտնվող կայսրու-

թյան սահմանի ուժերը, այլև այն իշխանական ընտանիքները, որոնք ընդունում էին թյուրանդական կայսրության գերակայությունը: Այդ հանգամանքը ընդգծված է սկզբնաղբյուրներում 1152 թ. դեպքերի կապակցությամբ: Կիլիկիայի դուքսը կարող էր սահմանական գործողություններ ծավալել նաև իր կառավարչությանը հանձնված տարածքից դուրս, այդ իմաստով հատկանշական է Կոստանդին կայսրի մասնակցությունը Հարիմի նահատամարտին: Կիլիկիայի դուքսը իրեն հանձնված տարածքում անսահմանափակ զինվորական իշխանություն ուներ: Նա նաև քաղաքացիական պաշտոնյա էր, սակայն այդ պարտականությունների մասին սկզբնաղբյուրները որպես կանոն լուրջ են: Դատելով Անդրոնիկոս Կոնենոսին տրված՝ Կիլիկիայում հարկ հավաքելու արտոնությունից, պետք է կարծել, որ դուքսերը նաև Կիլիկիայից ստացված եկամուտներն էին տնօրինում: Կիլիկիայի դուքսը կայսեր ներկայացուցիչն էր Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ելուստում և կարող էր տնօրինել նույնիսկ համապետական, համակենդնացական և միջազգային քաղաքական խնդիրներ:

160 Մ. Ա., 1871, էջ 446, Մ. Ա., 1870, էջ 443:

161 Մ. Տ., t. III, p. 319:

162 Տե՛ս Մ. Տ., p. 695: Ուշադրով է կո մի հանգամանք. ներսևու լամբրոնացին, «Պատճառ խնդրոյ միարանութան» ժողովածուի առաջաբանում օգտագործելով սգահ Կիլիկիոյ հակացությունը և՛ Քարոս Բ-ին, և՛ Օչին շեթույանին անվանում է. «այլ ... լեոնույն կողմանցն Փուսպիոյ, որը ևս, մեր կարծիքով, անտիկ տեղանվանակարգի յուսարանություն է (տե՛ս) ներսև Նեոհալի, էջ 86):

163 Անտիա Երակցու մատենագրությունը, պատրաստեց՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1944, էջ 346—347:

ՀԱՅ-ՐՅՈՒԳԱՆՌԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԻՒՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԺԻՎԱՐԻ 60—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

ԺԻՎԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՍԻ ՎԱՎԵՐԱԿՐԻՐԸ և պատմական սկզբնաղբյուրները հետաքրքիր վկայություններ են պահպանել Բյուզանդական կայսրության հետ Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի վարած դիվանագիտական հարաբերությունների մասին:

Բյուզանդական կայսրությունը ժԻՎԱՐԻ ընթացքում և մանավանդ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին, ելնելով կայսրության արտաքին քաղաքական նպատակներից, բազմիցս փորձում է սերտ դիվանագիտական փոխհարաբերություններ հաստատել Հռոմի պապական եկեղեցու, Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի և ասորիների հակորիկյան պատրիարքարանի հետ: 1171 թ. Կոստանդնուպոլսի Միքայել Անքիալոս պատրիարքի օրոք, հրավիրվել է Հռոմի և բյուզանդական-օրթոդոքս եկեղեցիների միավորման անհրաժեշտությունը հաստատող կղերական ժողով: Մակայն, Ա՝ Հռոմը, Ա՝ Կոստանդնուպոլսը դավանանքով ու ծեսով այնքան էին հեռացել միմյանցից, որ եկեղեցական այս տարբերություններն էլ զուգարվելով քաղաքական հակամարտությունը, եկեղեցական միության հարցը դրական լուծում չէր ստանում: Բյուզանդական կայսրության և Հռոմի պապական եկեղեցու

միջև ժԻՎԱՐԻ 60—70-ական թթ. բանակցությունների քաղաքական շարժառիթը Գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի Իտալիական պատերազմն էր, որը Բյուզանդական կայսրությունը և Հռոմի պապությունը ահամա դաշնակիցներ էր դարձրել Գերմանական կայսրության դեմ²:

Սփրատյան զավառի անառիկ ամրոց Հռոմկլայում հաստատված Հայոց կաթողիկոսարանը ժԻՎԱՐԻ 60-ական թվականներին Հալեպի աթաբեկությանը ստորակա առանձին քաղաքական միավոր էր, և տիրում էր կաթողիկոսանիստ բերդաքաղաքին ու նրա շրջակայքին: Սրբեմն, նորընտիր կաթողիկոսն աթոռին տիրում էր գերակա Հալեպի աթաբեկության միջնորդությամբ³, սակայն, այս հանգամանքը չէր խանգարում

² Ցե'ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 563—570, 653—654.

³ Հայոց կաթողիկոսարանի ստորակա վեհաժողովի մասին վկայություն է պահպանել Գյրիակարգութիւնը Հռոմոց. զորս պահանջն առ ի մէջ ի պէտս խաղաղութեան: Ընդ որս և լուծմուց անընթեր կոնալ (Կղեմէս Գալստեոս, Միքայելութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցոյն... ընդ եկեղեցոյն Հռոմայ, հ. Ա, Հռոմ, 1650, էջ 331—343 (այսուհետև՝ Գալստեոս), հմմտ. նաև Ա. Պալեոստ, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան նոցա ընդ հոռոմական եկեղեցոյ ի Փղքեմսեան սրահողոսի, Վիեննա, 1878, էջ 290—296 (այսուհետև՝ Պալեյան): 1178 թ. Հռոմկլայի առաջին ժողովին վերաբերող փաստաթուղթը վավերագրի մեզ հետաքրքրող հատվածում խոսում է 1171 թ. մաղիստոս Քեորիանոսի կողմից Հռոմկլայ քիված «Գյրիակարգութիւնը կնդրք առ ի Հռոմոց...» (Փ. Ա. 1871, էջ 156—157) վավերագրի բննորոգ կետի շուրջ, որտեղ Մանուել Ա Կոմնենոս կայսրը և բյուզանդական կղերք պահանջում էին Հայոց կաթողիկոսարանից ընդունել «...զառաչարկութիւն կաթողիկոսին միայն ի թագաւորն Հռոմոցս կնդր: 1178 թ. Հռոմկլայի Ա ժողովի համար գրված վերաբնիշխալ փաստաթղթում Բյուզանդական կայսրության պահանջը կենսագործելու անհնարինության մասին ազգած է. «... ծառայ զոյով այլ ազգաց ըստ մեզաց մեր, և ընդ իշխանութեամբ նոցին բնակեալ. զիս'րդ հնար է ձրակ առ թագաւոր հոռոմոց, և ստաբարկութիւն կաթողիկոսի պահանջել: Սրանի՛, եթէ էր հնար» (Գալստեոս, էջ 343, հմմտ. Պալեյան, էջ 286):

Գրիգոր Գ Տգայի կաթողիկոս ձեռնադրվելու իրադարձությունների մասին Միքայել Ասորի պատրիարքի հաղորդումը Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի հանդեպ գերակայության փաստարկ է (տե՛ս M. S., t. III, p. 353—354, հմմտ. Մ. Ա., 1871, էջ 472): Ասորի պատմիչի վկայությամբ «Միշէն էառ զնա (Գրիգոր Գ Տգային — Ա. Ք.) և տարաւ առ Նորաղինն, և նորին օգնականութեամբն եմոյծ զնա ի Հռոմկլայն. և նստաւ յաթոռ

¹ H.—G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, S. 68.

րում, որ ժԹ դարի 60—70-ական թթ. Հայոց եկեղեցին փոր-
ձեր մտնել էկեղեցական հարաբերությունների միջազգային
ուլորտ, բանակցություններ վարեր բյուզանդական, պապական
և հակորիկյան եկեղեցիների առաջնորդների հետ:

Հայոց կաթողիկոսարանը մեզ հետաքրքրող պատմաշր-
ջանում հայերին միավորող համազգային միակ կազմակեր-
պությունն էր, այն փաստորեն պետություն էր պետականու-
թյունը կորցրած ժողովրդի համար նրա իշխանության մյուս
առանձնահատուկ կողմն էլ այն էր, որ այն տարածվում էր
հայազգի բոլոր հավատացյալների վրա. «...որք յարեկա՛
ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց րնահեալք, և որք
յարեմտեան կողմանսզ սահեալք նշոհնութեամբ, և որք ի
Միջերկրալս...»⁴:

Բյուզանդական, պետական իշխանությունները շարունա-
կում էին հարատևել Կիլիկիայում և Կիպրոսում: Կայսրությու-
նը ժԹ դարի առաջին կեսին, մինչև 1176 թ. Միքիկեֆալի
ճակատամարտում⁵, Ղլիմ Արսլանի դեմ մղած պատերազմում
պարտություն կրելը կարողանում էր ռազմարշավներ կազմա-
կերպել Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք: Մերձավոր Արևելքի
այս հատվածում (նկատի ունենք Կիլիկիայի, Կիպրոսի, Միջ-
երկրական ծովի ափամերձ լատինական իշխանությունների
տարածքը) ստեղծվել էր Բյուզանդական կայսրության գե-
րակայությունը բնորոշող իշխանությունների բալթական լայն

հայրապետության հորեզորն՝ Կրիզոս անուն (Մ. Ա., էջ 472): Հայ
մատենագրության մեջ այս վկայությունը մեկ անգամ էլ կրկնում է ժԹ դարի
մատենագիր Գրիգոր Քաղիչեցին («Մանր ժամանակագրություններ» XIII—
XVIII դդ., հ. II, 1956, էջ 342): Նույն վկայությունը տե՛ս նաև «Մանր ժա-
մանակագրություններ», հ. 1, էջ 35:

⁴ Մ. Ա., 1871, էջ 1: Հիմնականում օգտագործել ենք այս հրատա-
րակությունը, մյուսներից օգտվելու դեպքում նշում ենք թվականը:

⁵ Միքիկեֆալի ճակատամարտի և Բյուզանդական կայսրության
դատություն մեջ այդ իրադարձության նշանակության մասին տե՛ս R.—J.

Lilie, Die Schlacht von Myrtokephalon (1176). Ausw: kungen auf
das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert.—REB.
t. 85, p. 257—275.

մի ցանց, որը որպես կանոն գործում էր Տարսուսում նստող
բյուզանդական զինվորական հրամանատարի հետ զաշնակ-
ցած: Այս առումով կարելի է մասնագետների ուշադրությու-
նը հրավիրել Կիլիկիայում գործող Համբրոնյան, Նաթանաել-
յան և այլ իշխանական տների բյուզանդամետ ձգտումներ
վրա: Նրանց քաղաքական թևին պատկանող մյուս հայ իշ-
խանական տների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են
պահպանել հայկական պատմական սկզբնաղբյուրները⁶:

Մանուել Ա Կոմենենոս կայսրը 1158—1159 թթ. Կիլիկիայի
վրայով Հյուսիսային Ասորիք կտարած ռազմարշավի ժա-
մանակ կարողացավ ստորակայական կայսման մեջ դնել Թո-
րոս Բ Ռուբինյանին, նրան տալով սեանտուսի պատվանուն:
Ռուբինյան իշխանության Բյուզանդական կայսրությունից
կախվածության մասին հետաքրքիր վկայություններ են պահ-
պանել հույն պատմիչներ Հովհաննես Կիննամոսը⁷, Նիկե-
տաս Խոնիատեսը⁸, Մմբատ Ապարապետը⁹ և «Պատմառ խընդ-
բոյ միսրախոթեան»¹⁰ ժողովածուն: Սակայն Ռուբինյան իշ-
խանական տունը Թորոս Բ-ի ղեկավարությամբ ժԹ դարի 60-
ական թվականներին էլ շարունակում է Կիլիկիայում գլխա-
վարել հակաբյուզանդական քաղաքական թևը, որի ծրագրերը
և փառիքայած հույսերը բխում էին ժամանակի պատմական

⁶ Նշենք Միայն այդ իշխաններից ոմանց անունները. ա) պարոն
Մմբատ՝ տե՛ր Պապեռոնին, բ) պարոն Վասիլ՝ տե՛ր Բարձրաբերդը, գ)
պարոն Տերին, դ) պարոն Տիգրան (տե՛ս, Մմբատ, 1859, էջ 83): ԺԹ
դարի հայ ժամանակագիրներից մեկը բյուզանդական գերակայությունը բն-
գունած տոհմերին կոչում է. «ըՀայկաղոսեան, զՆաթանաելեանս, զտեսարսն
Ասկուռայ...» (Ղ. Ալիշան, Հայագատում, էջ 345): Մմբատի վենետիկյան
ձեռագրում հիշատակված Տիգրանը կոչվում է. «զտերն Պակունու զՏիգ-
րանն» (Մմբատ, 1956, էջ 171): Պետք է նշել, որ Պապեռոնի տե՛ր Սքմ-
բատը Համբրոնի տե՛ր Օշինի եղբայրն է (Սմբատ, 1956, էջ 187):

⁷ J. C., p. 186:

⁸ N. Ch., p. 102—103:

⁹ Մմբատի Տարեգրքի ընդարձակ տարբերակում այս ռազմարշավը
թվագրված է 1159 թ. (տե՛ս Մմբատ, 1956, էջ 177—178): Այս իրադար-
ձություն մասին տե՛ս նաև Մապրեաու, էջ 417—418:

¹⁰ Մ. Ա., 1871, էջ 86:

Ջրագրութիւնից: Իրանց արգարացիութիւնը հաստատեց պատմութեան ողջ հետագա ընթացքը: ԺՖ դարի 60—70-ական թվականներին Բյուզանդական կայսրութեան նվաճողական միտումները կրիկիայում աներկբա են, բանի որ չէին դադարում բյուզանդական զորահրամանատարների հետ գաղչեակցած հունամեա կողմի և Թուրքիայի իշխանութեան միջև բորբոքվող ռազմական բախումները: Նման ընդհարումները թույլ շտալու միտումով էր, որ 1165 թ. կրիկիայի զորահրամանատար նշանակված Ալեքս Աքսուխը և Գրիգոր Գ կաթողիկոսի եղբայր Ներսես Ենորհալին բանակցութիւններ են սկրսում եկեղեցական միութեան խնդրի շուրջ: Ակոված երկխոսութիւնը շարունակվեց մինչև 1178 թ.: Այդ դիվանագիտական փոխհարաբերութիւնների ընթացքում Բյուզանդական կայսրութիւնը փորձում է Հայոց կաթողիկոսարանի վրին փաթաթել եկեղեցական միութեան մի այնպիսի ծրագիր, որը հայոց կաթողիկոսական աթոռը կախման մեջ դնէր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութիւնից¹¹: 1165—1178 թթ. հայ բյուզանդական եկեղեցական միութեանը վերաբերող վավերագրերում բյուզանդական կայսրը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը հայերի հետ տարվող բանակցութիւնները և եկեղեցական միութեան խնդիրը կրթեք չեն փորձում կապել Հռոմի պապութեան նկատմամբ կայսրութեան վարած դիվանագիտական հարաբերութիւնների հետ: Ասկայն, հակառակ միտումն է նկատվում Ներսես Ենորհալու թղթերից մեկում, որը Սմբատ Ներքինու 1166 թ. Հռոմկա բերած պաշտոնական նամակի պատասխանն է: Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի եկեղեցական հարաբերութիւնները նկատմամբ կաթողիկոսի շահագրգռութիւնը ակնհայտ է. «նա զի և լուսաբ' թէ հայրապետն Հռոմկայ և փոխանորդն Պետրոսի առաքելոյ չիրոց անստի իմաստնոց առաքեաց խօսել արաքի սուրբ թագաւորութեան ձերոյ վսան միաբանութեան հաւատոյս¹²:

Ինչ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, ապա նա շահագրգռված էր բանակցութիւնների ոլորտի մեջ ներգրավել նաև ասորիների հակօրիկ եկեղեցուն, որի մասին Սմբատ Ներքինու բերած թղթում ասվում է. «...առաքեցան առ մեզ երկու եպիսկոպոսք վսան միաբանելոյ ընդ ազգիս մերում, զոր և ընկալաք սիրով և սահմանեցաք ի պատշաճ ժամու ժողով լինել ասաքի մեր և խօսել առ միմեանս յաստուածաշունչ զրոց, զի թէ գտանիցի արանդութիւն ինչ ի միջի մերում արտաբոջ աստուածադիր կանոնաց, բարձցուք յերկեցունց կողմանց, և ղնուազութիւնն յցցուք միաբանական սիրով...»¹³:

Հարց է առաջանում, թե ինչով կարելի է բացատրել Հայոց կաթողիկոսարանի նման քաղաքական դիմը: Մեր կարծիքով, այս հարցի լավագույն պատասխան կարող է հանդիսանալ Հռոմկայի կաթողիկոսարանի անմխիթար¹⁴ վիճակը Հայոց հոգևոր բարձրագույն իշխանութեան նոր նստավայրը

վականին սերտ դիվանագիտական փոխհարաբերութիւններ է պահպանել Հռոմի պապական եկեղեցու հետ, այս սեփականից հետաքրքրական է Թովմեաթոս Բ պապի նամակը (տե՛ս Ա. Տէր-Մխիթարյան, Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղութեան համար, Արարատ, 1898, էջ 133—136) Հայոց Գրիգոր Գ կաթողիկոսին, որակայն, ինչ վերաբերում է անընդմեջ հարաբերութիւններին, մեր ձեռքի տակ եղան նյութը յափազանց սակավ է և թույլ չի տալիս լրացնել տառամտակէր ոչ մի տեղեկութիւն ընդհարող սկզբնաղբյուրների բացը:

13 Պ. Ը., էջ 117: Հայաստրական եկեղեցական հարաբերութիւնները մասին տե՛ս Ա. Տէր-Մխիթարյանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորաց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908:

14 Այս դրութեան մասին անգնահատելի փաստաթուղթ է Ներսես Գ Ենորհալու 1165 թ. գրած Ընդհանրական թուղթը. «Եւ քալաք թագաւորական և բաղձածողով ոչ գոչ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով մարտո հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանեաք ժողովրդական մերում յաստուածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իրեն զայնմամե յորթորդաց և ի շանց փախուցնուր ի բարանմառ յայս ընկելով. յորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիք շատաքեալք ի դիւղից, կամ յազարկաց, յորոց ունիմք և ոչ մի նաև ոչ անդատան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ զպէսա մեր լնուաք, և ոչ օգնութիւն ուսուց' որպէս արժանի էր ի թագաւորաց և ի իշխանաց ի Քրիստոս Հաւատացելոց» (Պ. Ը., 1871, էջ 6—7):

¹¹ Այս միտումի լավագույն ակագորչն է 1171 թ. մազիստրոս Քնոքիանոսի կողմից Հռոմկա բերված Թիբալիարգութեան պահանջներից իններորդը:

¹² Պ. Ը., 1871, էջ 117: Հայոց եկեղեցին ժՖ դարի սկզբէն բա-

շրջապատված էր Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մուսուլմանական և բազմատարր քրիստոնեական բնակչությամբ, որոնց հետ առօրյա շփման մեջ էր այս տարածքներում հաստատված հայկական էթնիկ տարրը՝ հասարակ ժողովուրդը, իշխող դասակարգերը և եկեղեցիները։ Շրջապատի հետ հայերի փոխհարաբերությունները, պատմիչների վկայությամբ, մերթ քարեկամական էին, մերթ՝ թշնամական։ Հայոց եկեղեցու հոգևոր պետերն զգում էին, որ առանց հարևան ժողովուրդների հետ տանելի հարաբերությունների հաստատման, անհնար է հասնել քաղաքական և պետական ինքնուրույնության։

Հայոց կաթողիկոսարանը այս պատմաշրջանում հայ ժողովրդին միավորող միակ իրավական իշխանությունն էր, պետություն էր պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար։ Կաթողիկոսարանը վեր էր կանգնած Կիլիկիայում և այլուր իշխանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներին և երբեմն միջնորդ դատավորի դեր էր ստանձնում միմյանց դեմ կալոզ հայ իշխանների միջև բորբորված երկպառակաշակական պատերազմները զադարեցնելու մտահոգությամբ։ Հռոմկլայի իշխան Հայոց կաթողիկոսը գերազանց դիրք ուներ բոլոր հայ իշխանությունների նկատմամբ։ Այս դրությունը թույլ էր տալիս նրան հանդես գալ ողջ ժողովրդի անունից¹⁵, միավորել հայկական իշխանությունների ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի քաղաքական ձգտումները։ Կաթողիկոսարանը քրիստոնյա և մահմեդական պետությունների հետ բանակցություններում օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները իր առջև դրված եկեղեցական և քաղաքական խնդիրները լուծելու համար։ Այդ քաղաքականության հեռավոր նպատակն էր, բոտ մեղ՝ պետականության վերականգնումը։

Եկեղեցական միության համար բանակցություններ ընկրանով, Բյուզանդիան մտադիր էր Հայոց կաթողիկոսարանը ենթարկել իրեն և հետապնդում էր երեք հիմնական նպատակ։

ա) ձեռք բերել երկրի ներքին գործերում հայերի աջակցությունը (հայտնի է կայսրության սահմաններում հայկական տարրի առկայությունը և նրա դերը երկրի կառավարման հարցերում)¹⁶;

բ) եկեղեցական միության դաշինք կնքելով համաձայնության գալ հայկական գաղթաբախների բնակչության հետ, որը մինչ այդ հակադրվում էր բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն և դրա համար մեղադրվում էր ազանդավորության մեջ¹⁷;

գ) հաջորդ և հիմնական նպատակը Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության հանդուցակետերից մեկում՝ Կիլիկիայում, հայերի աջակցության ձեռքբերումն էր։

Բանակցությունների սկիզբը թելադրված էր Բյուզանդական կայսրության կրթող նկրտմամբ։ Այդ մասին հետաքրքիր վկայություններ էլ պահպանել ենք սեռ իմաստասուր կազմած «Պատաճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն¹⁸, որը

16 Տե՛ս A. H. Каздан, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI—XII вв.—Ереван, 1975; Նույնի, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв.—М., 1974 P. Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire.—Lisbon, 1963.

17 Բյուզանդական մասնագրությունը հարուստ է հայոց ազանդի դեմ գրած երկերով։ Գրանցից շատերին կարելի է հանդիպել H.—G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, S. 609—663. Տե՛ս նաև, Պ. Մ. Մուրադյան, Ովմիմիոս Չիգարիեոսի «*Ἐπιτομή τοῦ γένους*», երկի հին վրացերեն թարգմանությունը, «Մառը և հայագիտության հարցեր», Երևան, 1968, էջ 266—295, Պ. Ա. Հաբուրյանովա, Գրիգոր Պակուրիանյ (Բակուրյան) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, նույն ժողովածուում, էջ 175 և հետևյալը։

Բյուզանդական կայսրության արևմուտքում հայազգական գաղթաբախներից մեծագույնը Փիլիպպոլիսն էր (այժմ՝ Պլովդիվ)։ ԺԱ-ԺԲ դդ. այդ տարածքի հայ բնակչության մասին տե՛ս H. Я. Марр, Аркаун-монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах—Спб., 1905, с. 25; Հ. Մ. Բարթիկյան, Մամիկոնյան (՝) սուրբ Մարիամ նարեկայի (+902—903 թթ.) բյուզանդական վարքս լեզնիածինը, 1975, ԺԲ, 39—44։

18 Մ. Ը., 1871, էջ 85—201։

15 Մ. Ը., 1871, էջ 1։

սկսվում է Կիլիկիայում երկու հակամետ քաղաքական ուղ-
ղության իշխանների քախման իրադարձությունների մասին
շարադրանքով: Միմյանց դեմ են ելել Քորոս Բ Թուրքիայան
(սկզբնաղբյուրում որպես կանոն հիշատակվում է Քէոզորոս
ձևով) և Օշին Հեթումյան իշխանները: Հատվածն ընթերցե-
լիս՝ անհնար է չնկատել ներսես կամբրոնացու ընդգծված
հակակրանքը Քորոս Բ Թուրքիայանի նկատմամբ («Իշխանն՝
որոյ անուն Քէոզորոս» կամ «իսկ ամբարտաւան իշխանն
Քէոզորոս»)՝ և ընդհակառակը՝ ցայտուն համակրանքը իր
հայր, կամբրոնի իշխան Օշինի հանդեպ (գրեթե միշտ նրան
հիշատակում է «բարեպաշտ իշխանն Օշին» ձևով)²⁰, Հեա-
քըբբի է նաև Կիլիկիայի երկու մեծ հայկական իշխանական
տներին ընդհարման զրգապատճառը, որի մասին ներսես կամ-
բրոնացին գրում է. «...Իսկ ամբարտաւան իշխանն Քէոզոր-
ոս ի խոռովութիւն շարժւը ընդ բարեպաշտ իշխանին Օշինի
վասն անբիժ հաւատոցն հաւատարմութեան՝ զոր ունէր առ
Քաղաւորն Հոռոմոց, վասն աչսր պատճառի ոչ սակաւ խոռվու-
թիւնը լինէր և հեղմուք արեան ի մէջ երկուց իշխանացն...»²¹,
միշտ է, Քորոսն էլ ժամանակին հնազանդության գիր էր
ստորագրել²² և այդ փաստաթղթի համաձայն ենթարկվում
էր Բյուզանդրայի գերիշխանությանը, սակայն «...տէր գո-
լով լեոնային կողմանց փոխաջացոց և բազում զաւառաց, և

թեկն ամէր ընդդէմ Քաղաւորին Հոռոմոց պէսպէս պատճա-
ռաւ, մտաջեալ զերգմնակառ զաշինսն՝ որ ի միջի, և զհնա-
զանդութիւն նորա»²³, Հեաքըբբի է, որ ներսես կամբրոնա-
ցին չի անդրադառնում բախման իսկական պատճառին, որի
մասին կխոսենք մի փոքր հետո:

Օշին Հեթումյանին («...որ և սա տէր գոլով լեոնային
կողմանց Փոխաջացոց և բազում զաւառաց՝ որ ի դահ Կի-
լիկիոյ, ունելով զանառիկ զղեակն ի թիկունս Տորոս լերինն
վերադիտակ մալրաքաղաքին Տարսուի, հաւատարմապէս մը-
նացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հոռոմոց»)՝²⁴ և Քորոս Բ
Թուրքիայանին հաշտեցնելու նպատակով Գրիգոր Գ կաթողի-
կոսի հորդորներով Կիլիկիա եկած ներսես Ենորճային կա-
րողանում է. «...անբակ սիրով կապակցելով զսոսա ընդ մի-
մեանս»²⁵ զաղաքեցնել սկսված ընդհարումը և արյունահեզու-
թյունը: Այս առաքելութունն ավարտելուց հետո հյուրըն-
կալվում է Օշին սեաստսի տանը, բանի որ վերջինիս կինը
նրա եղբոր դուստրն էր («բանելի դուստր եղբոր սորա էր օրի-
նաւոր աճուսին Օշին»)՝²⁶ կամբրոն գնալու ճանապարհին, ինչ-
պես պատմում է ներսես կամբրոնացին. «պատահէր նոցա
բոտ դիպուածոյ ճանապարհին ի Մամեստացոց քաղաքն
մտանել, ուր էր Քաղազարմ իշխան ոմն՝ զուրս կարգեալ
կողմանցս արևելեայց»²⁷: Բյուզանդական դուքսի անունը և
գեպքի թվականը պահպանել է ներսես Ենորճայու «Գիր հա-
ւատոյ խաստովանութեանս թղթի վերնագիրը»²⁸, նրա անունն
էր Ալեքս²⁹, իսկ թղթի գրման թվականն է ՌՃԳ՝ 1165 թ.
փետրվար—1166 թ. սեպտեմբեր ժամանակամիջոցը:

19 Թ. Ը., էջ 86:
20 Թ. Ը., էջ 86:
21 Նույն տեղում: Այստեղ և ժՐ դարի 70—80-ական թթ. դրած մյուս
երկերում ակնհայտ է ներսես կամբրոնացու թշնամական վերաբերմունքը
դեպի Թուրքիայան իշխանական ընտանիքը:
22 Ն.Մ. Regesten der Ke serurkunden des oströmischen Reiches
von 565-1453, bearb. von F. Dölger, 2. Teil. Regesten von 1025-
1204, München und Berlin, 1925. Վավերագիր 1431, որը նշանավոր
բյուզանդակետ թվագրում է 1153 թ.: Այս փաստաթղթի գոյություն մա-
սին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել: Բերենք դրանցից միայն
մեկը. «Եւ զայլ երկիրն պարզեալց (Մանուէլ Ա Կոմնենոսը —Ա. Բ.)
Քորոսի մշտենչեւաւոր և ամբացոյց արքունական սիցեկի...» («Պատ-
մութիւն ազգիւն Քորոնանց՝ թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյս անս «Սա-
մուէլ», 1893, հանդիսած, Գ, էջ 207):

23 Թ. Ը., էջ 85:
24 Թ. Ը., 1871, էջ 86:
25 Նույն տեղում, էջ 86:
26 Նույն տեղում, էջ 86:
27 Նույն տեղում, էջ 86:
28 Նույն տեղում, էջ 87—107: Այս թղթի բնագիրն ամբողջությամբ
բերել է իր Պատմության մեջ Կիրակոս Գանձակեցին, տե՛ս Կիրակոս Գան-
ձակեցի, էջ 121—127:
29 Ալեքսի մասին ներսես կամբրոնացին գրում է. «Ինչայ զուով
Քաղաւորին և պատուով առաջին զու հեծնալազորացն...» (Թ. Ը., 1871, էջ
87):

Հայ պատմական մատենագրության մեջ հիշատակվող ո՞ր գեպերի հետ է կապվում ինչո՞ւ առարկա իրագրությունը: Ըստ բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կինևամոսի վկայության, Մանուել կայսրը Կիլիկիայի բյուզանդական գործերի ընդհանուր հրամանատար է նշանակել Հովհաննես Աբուլխի³⁰ ավագ որդի Ալեքսին, որը մինչ այդ պրոտոնոտարի պաշտոն էր վարում: Այս նոր նշանակման անհրաժեշտությունը պատմիչը բացատրում է երկու հանգամանքով. նախ՝ նախկին հաղթանակներով ներշնչված նուր ազ-Գինը հույս էր փայտալուծ շուտով տիրել Անտիոքին: Երկրորդ՝ Քորոսը հաճախ խաբեություն տիրում էր թագավորին ենթակա Իսափրական քաղաքներին՝ թշնամացած լինելով թագավորի ազգական, Կիլիկիայի նախկին գորահրամանատար Անդրոնիկոս Տերերենոսին³¹, քանի որ վերջինիս մեղադրում էր մի շարք հարցերում, և հատկապես՝ իր եղբայր Ստեփաննի սպանության մեջ³²: Հայկական և ասորական սկզբնաղբյուրներում ևս արձանագրված է Ստեփաննի մահը և Քորոսի ու Մելեհի վրիժառությունը:

Մյթրատի «Տարեգրքի» վեներտիկյան ձեռագրում այդ դեպքերի մասին կարդում ենք, «ի թուին ՈԺԳ (1165 թ. փետրվարի 8—1166 թ. փետրվարի 7) սպանաւ Ստեփանէ որդին Լեոնի, եղբայր Քորոսի սեաստօսի, դստով նենգութեամբ անօ-

³⁰ Յուրթական ծագում ունեցող և բյուզանդական կառավարության քարտեղներին հասած այս ընտանիքի մասին տե՛ս Կ. Մ. Melios, 'Ο μέγας δοδασταύρος του Βυζαντίου 'Ιωάννης 'Αβούχας καὶ ο πρωτοστράτηγος αὐτοῦ 'Αλέξιος.—'Εν 'Αθήναις. | 1932 | *Α. Π. Καχόδαν*, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., с. 98.

³¹ Մեծ գոմեստիկոս Հովհաննես Աբուլխի բյուզանդական մատենագրությանը հայտնի է որպես սուրբ հոգու մասին դավանաբանական երկի հեղինակ (տե՛ս *H. G. Beck*, Kirche und theologische Literatur, S. 625):

³² Բյուզանդական այս գորահրամանատարին Ֆ. Շալանդանը իրավամբ առանձնացնում է Անդրոնիկոս Կոմնենոսից (տե՛ս *F. Chalandon*, Les Comnènes, t. II, p. 526—527).

³³ *J. C.*, p. 227—228:

րէն տուկին Յունաց, յաշխարհն Կիլիկիացոց, առչն Համուսին, զի կռեցին զնա սիրոյ աղագաւ, և կալեալ շարաշար մահուամբ հանին ի կենցաղոյս, խաշելով ի կատսայ, ոչ ինայնչով անաստուած Յունացն յայնպիսի քաջ զօրականն, ...Իսկ եղբարք նորա Քորոս և Մելեհ, գայրացեալ ընդ գործ նենգաւորացն, առին զմրէժ արեան նորա յանմեղ Յունաց հազարապատիկ, որոց արեանցն պարտական տուկն էր³³: Ժամանակով իրազարկություններին ավելի մտտ կանգնած Գրիգոր Երեցը վերոհիշյալ դեպքերը թվագրում է ՈԺԱ (1162 թ. փետրվարի 9—1163 թ. փետրվարի 8) թվականով³⁴, ժ.—Ք. Շաբուի վերականգնած Միքայել Ասորու ժամանակագրության բնագրում Ստեփաննի մահվան թվական է ընդունված սելևկյան 1473-ը (մեր թվարկության 1162 թ.)³⁵: Կարծում ենք շենք սխալվի, եթե հետևենք Գրիգոր Երեցին և Միքայել Ասորուն ու Ստեփաննի մահը թվագրենք 1162 թվականով:

³³ Տե՛ս Սմբատ, 1956, էջ 186: Այս դեպքերը Սմբատի երկի մտախմբում (Սմբատ, 1956, էջ 86) և փարիզյան (Սմբատ, 1959, էջ 98) հրատարակություններում թվագրված են ՈԺԳ (1164 փետրվարի 9—1165 փետրվարի 7) թվականով: Գ և Գ տառերի շփոթը հասուկ է հայկական մատենագրությանը: Սակայն աղբյուրների անբավարարությունը մեզ հիմք չի տալիս նախընտրությունը առաջ թվականներից որևէ մեկին: Կարելի է միայն նշել, որ Ղ. Ալիշանը հետևում է Մյթրատի վեներտիկյան ձեռագրին և Ստեփաննի մահվան թվական է համարում 1155-ը (Ղ. Ալիշան, Միտում, Կենստիկ, 1885, էջ 55):

³⁴ Մաարես, էջ 428:

³⁵ Այսպես է նաև Միքայել Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանության բնագրում (տե՛ս Մ. Ա., էջ 444—446): Ժամանակագրական սխալի արդյունք է Մամուկի Անեցու «ՌԺԾԳ ի Ջժն թվականներ (տե՛ս Մամուկի Անեցի, էջ 134): Կերակոս Գանձակեցին ավելի է մեծացնում շփոթը. «Ջոր լուծալ կայսրն Յունաց, որ Ալեքս (այսպես — Ա. Ք.) կռչուր, սուսը բազում գործ ի վերայ իշխանացն Հայոց՝ Ստեփանայ և Քորոսին զԱնդրոնիկոս: Եւ ըմբոնեալ զՍտեփանն խաղտթեամբ՝ ետ սպանանեալ (Կիրակոս Կանձակեցի, էջ 109—110): Ակնհայտ է, որ այս դեպքը Ալեքս և Կոմնենոսի իշխանության տարիներին զնելը ժամանակագրական թյուրմացություն է:

Մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրի հիման վրա Միքայել Չամչյանը Ստեփաննի մահը թվագրում է 1157 թ., իսկ Քորոսի և Մելեհի վրիժառությունը՝ 1158 թ. (Պատմագիտական Հայոց, հ. Գ, էջ 70—77):

նկատի ունենալով նաև, որ Անդրոնիկոս Տերթնուսը Կիլիկիայի դուքս է եղել հենց այդ ժամանակ³⁶,

Այս բոլոր վկայությունները համադրելով, փորձենք ըստեղծել պատմական դեպքերի զարգացման կապակցված պատկերը:

1148—1150 թթ. Քորսսի կողմից վերականգնված Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը օրեցօր հզորանում էր և իր սահմանները ընդարձակում բյուզանդական իշխանությունների նկատմամբ տարածքների հաշվին: Նման գործունեությունը հակասում էր 1158 թ., Մանուել կայսեր Անտիոք կատարած արշավանքի ժամանակ, Բյուզանդական կայսրության գերիշխանությունը ճանաչելու, Քորոս Բ Ռուբինյանի խոստմանը, ըստ որի. «...զԱնարզաբայ ինդրեաց ի նմանէ կայսրն և էառ, և զայլ երկիրն պարզեաց Քորոսի մշտնջնաւոր և ամրացոյց արքունական սիզեղիւ»³⁷: Ռուբինյանների առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար բյուզանդացիները նոր միջոցներ են փնտրում, չեն խորշում նույնիսկ խաբեությունից և 1162 թ. նման խարդավանքներից մեկի զօհն է դառնում Քորոսի ու Մլեհի եղբայր Ստեփաննեն³⁸, որը. «...ձեռնտուութեամբ հղբոր իւրոյ՝ զնաց ի Սեա լեառն և տիրեաց ամենայն կողմանցն այնոցիկ. այլ և կալա զԳերմանիկէ և զՊեհեանիս»³⁹:

Այս դեպքից հետո Ռուբինյանները նոր թափով են վերսկսում պայքարը բյուզանդացիների և նրանց կողմում կանգնած իշխանական տների դեմ, որոնցից ահենահզորը կամբրոնի Հեթումյաններն էին: Ընչպես երևում է, Քորոս Բ-ը և Մլեհը երկար ժամանակ գտնված են եղել Կիլիկիայի բյուզանդական իշխանությունների հետ, քանի որ ըստ Ժ.—Բ. Շաբուրի վերականգնած Միքայել Ասորու ժամանակագրության բնագրի Ստեփաննի մահվան պատճառով գտնված հայերին և հույներին հաշտեցնելու համար Կիլիկիա է եկել Երուսաղեմի թագավորը⁴⁰: Միքայելի հայերին թարգմանությունն այս տեղեկությունը համեմված է հետաքրքիր մանրամասներով. «Եւ Անդրոնիկոս երդնոյր՝ թէ չէ պատճառ սպանման հղբորն և աղաչեաց զթագաւորն Երուսաղեմի զալ և առնել իաղաղութիւն, և խոստանալը նմա բազում ոսկի ի Կոստանդինուպօլսէ: Եւ լուաւ նմա թագաւորն (Պետտին Գ)՝ և եկն աղաչեաց զպարոն Քորոս և զորդին Ստեփանեայ, և զաղարեցին ի կատարելոց զՅոյնանի Եւ յետ այնորիկ էառ պարոն Քորոս զԱնաւարդա և զՔիլն»⁴²: Իրողությունը շատ հեռաքրքիր է, իսկ ե՞րբ է տեղի ունեցել այն, օ՞րն էր Երուսաղեմի թագավորի շահագրգռության բուն պատճառը:

1159 թ. Մանուելի և Երուսաղեմի թագավորի⁴³ ու նոր աղ-Դինի միջև կնքված հաշտության պայմանագրերից հետո, մինչև 1163 թ., Հայեպի Զենգյանների և Երուսաղեմի

³⁶ Հմմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 127.
³⁷ Սամուել Անեցի, էջ 207: Այս մասին վաճառ Բարսեբն «Ռուսանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց» երկում գրում է.

ԶԱնարզաբա՝ յինքն գրաւեալ,
Կայսրն ի Քորոսէ՝ մեծէն առեալ,
Եւ զայլ երկիրն՝ զոր կալեալ,
Ոսկի բոլով՝ նմա շնորհեալ:

(ՏԵ՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգրք, Փարիզ, 1859, հավելված, էջ 205):

³⁸ Բացի վերևում հիշատակված երկերից, Ստեփաննի մահվան մասին հիշատակություններ են պահպանել Վաչրամ Բարսեբն՝ «Ռուսանաւոր պատմութիւն», (Սմբատ, Փարիզ, 1859, էջ 209), «Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ» (Սամուել Անեցի, էջ 207), «Համառոտ Պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց» (Եւոյն տեղում, էջ 217):

³⁹ «Համառոտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց» (Սամուել Անեցի, էջ 217):

⁴⁰ M. S., t. III, p. 319:

⁴¹ Հրատարակիչը վերականգնել է թագավորի անունը, նկատի ունենալով, որ եւոյն թվականի տակ, այս դեպքերի նկարագրությունից բխչ հետո, խոսվում է Պաղտին Գ-ի մահվան և նրա եղբայր Ամորի Ա-ի գահակալման մասին:

⁴² Միքայել Ասորի, 1871, էջ 446: Այս վկայությունը գրեթե նույնն է Սամվել Անեցու Պատմության համապատասխան հատվածի հետ և թվում է, թե նա օգտվել է Միքայել Ասորուց, այնուհանդերձ նա մյուս աղբյուրների վրա ավելացնում է. «...և աղաչեաց զթագաւորն Երուսաղեմի և ետ նմա ոսկի բազում ի Կոստանդնուպօլսէ և ետ արարեալ խաղաղութիւն ի մէջ նոցա» (Սամուել Անեցի, էջ 134):

⁴³ Մաքսեոս Ուոսոյեցի, էջ 429—430, R. Grousset, Histoire des croisades, t. II, p. 416—417.

Քաղաքաբնակչության միջև լուրջ բախումներ տեղի չեն ունեցել⁴⁴։ Միայն 1162 թ. վերոհիշյալ պայմանագիրը կարճ ժամանակով խախտվում է Ռքնաղտ Շատիրունցու մեղքով⁴⁵, որն իր արկածախնդրության համար վճարում է 16 տարվա բանտարկություն՝ Ե՛վ շատիրունները, և՛ Հալեպի ավարեկությունը ու՛ներ էին կուտակում նոր հարձակումների համար։ Նուր ազ-՛րիների սարսափազդու բանակի բարոյական ճնշումը Երուսաղեմի Քաղաքին ստիպում էր արտաքին վտանգը դիմագրավելու համար զիմել դաշնակից քրիստոնյա պետությունների և ժողովուրդների օգնությանը, հարթել նրանց միջև ծագած գոտաբնակչությունները։ Մեզ համար պարզ չէ, թե ո՞ր թվականին է Երուսաղեմի Քաղաքը իրականացրել հաշտարարի իր առաքելությունը, որովհետև ինչպես տեսանք, 1165 թ. Կիլիկիայի կառավարիչ նշանակված Ալիքս Աքսուխի ևս հանձնարարված էր պայքարել Քորոսի դեմ, որը Ստեփաննի սպանության պատրվակով գրավում էր կայսերը ենթակա իսմիրական քաղաքները։ Ինչևէ, Երուսաղեմի Քաղաքի միջնորդությունը կայացած հաշտությունը կարող էր ժամանակավոր լինել, կամ, ավելի հավանական է թվում, փոխարինված լինել Թուրքիյուն և Օշիկյան իշխանական սննդի միջև բորբոքված քաղաքական պայքարով, որոնց միջև հաշտության միջնորդ է դառնում Ներսես Ենոքիանցի⁴⁶։

Ալիքս Աքսուխի առաքելության հատկանշական կողմերից մեկն էլ բյուզանդական կողմի ակնհայտ միտումն է, ըստ որի փորձ է կատարվում հայերի հետ քաղաքական հաշտությունն ամրապնդել կենդեցիների միության դաշինքով։ Քննվող ժամանակաշրջանում այս մտահղացումը կյանքի կոչելու առաջին փաստը Ալիքս Աքսուխի և Ներսես Ենոքիանցու

միջև ընթացած բանակցություններն են։ Ներսես Լամբրոնացին այսպես է նկարագրում Մամեստիայի հանդիպումը. «Ես այս այլ իբրև զկորովամիտ և զիմաստուն յայնժամ եկեալ էր՝ փեսայ զուով Քաղաւորին, և պատուով առաջին գու հեծելաղօրացն՝ որ կոչի հունարէն պոստոստատօս, որոյ տեսեալ զխոհական առաջնորդն Հայոց՝ մեծաւ ուրախութեամբ ցնծաց, յայտ առնելով՝ եթէ իլծք տենչանաց ունէի ի բաղում ժամանակաց հետէ խօսել ընդ ձեզ յաստուածաշունչ գրոց և ուսանել զպատճառ պատակտելոյ միոյ եկեղեցոյ Քրիստոսի»⁴⁷։ Բյուզանդական կողմի շահագրգռվածությունն ակնհայտ է։ Առաջին հայացքից թվում է, թե Ալիքս Աքսուխը, Ներսես Ենոքիանցու պատմած հայոց եկեղեցու դավանանքին հանպատրաստից ծանոթանալով, խնդրել է նրան. «զի զգաւանութիւն Հայաստանեայց բանիւ ասացեալն՝ գրով պարունակեալ տացէ նմա»⁴⁸։ Սակայն, իրականությունն այն է, որ Ալիքս Աքսուխը պատրաստված է եղել նման հանդիպման։ Ներսես Ենոքիանցու «Երբ հաւատոյ խոստովանութեան»⁴⁹ թղթի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ Ներսեսը Ալիքսին հանձնվելիք այս փաստաթուղթը գրել է ի պատասխան դուքսի կողմից իրեն տրված գրավոր մեղապրանքների, որտեղ բերված են Լոզել Հայոց դավանանքի և ձևի նկատմամբ բյուզանդական եկեղեցու վերարեմունքն արտահայտող գլխավորված խնդիրները⁵⁰։

47 Ի. Ը., 1871, էջ 87։

48 Նույն տեղում, էջ 87։

49 Նույն տեղում, էջ 87—107։ Հմտ. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—147։ Գանձակեցու աշխատության մեջ բերված բնագիրը երբևէ տալիս է լավագույն ընթերցումը և լրացնում է «Պատճառ խնդրոյ միարանութեան» ժողովածու մտած բնագրի թերիները։

50 «Երբ հաւատոյ խոստովանութեան» թղթով հնարավոր է վերականգնել այդ վավերագրի մոտավոր տեսքը, որովհետև Ներսես Ենոքիանցին իր թուղթը գրել է հետևելով իրեն ներկայացված փաստաթղթի շարադրանքի հերթականությանը։ Փորձենք բերել թղթի այն հատվածները, որոնք ուղղակիորեն կապված են Ալիքսի ներկայացրած փաստաթղթի հետ.

Ա) Ներսես Ենոքիանցու պատմելի է ներկայացնել Հայոց եկեղեցու հավատամբը. «յաղագս սրբոյ երբորդութեան և տեօրէնութեան Քրիս-

44 R. Grousset, Histoire des croisades, t. II, p. 417—419.
 45 Մարտի և Տլուցի վրա երա ավազակային հարձակումից և հրոսակախմբի զերկարությունից (դա թվագրելով 1160 թ. նոյեմբերի 23-ով) բացի, որևէ այլ մեծ բախում չգիտեմ նաև Ռ. Գրուսեն (տե՛ս R. Grousset, Histoire des croisades, t. II, p. 424—425).
 46 Քորոսի և Օշիկի այս բախումը Ստեփաննի սպանության հետ է կապում նաև Ղևոնդ Ալիշանը (Միտան, էջ 55)։

Այստեղ ոչ մի քաղաքական պահանջի մասին ակնարկ
անդամ չկա: Պետք է միայն նշել, որ արժարժված հարցերից
մի քանիսը երկարակ-քաղկեղոնական եկեղեցիների հետ Հա-
յոց եկեղեցու բազմամիլի բախումների պատճառ դարձած
ծիսադավանարանական խնդիրներ են, որոնց շուրջ դարերի
ընթացքում կուտակվել է հսկայական գրականություն: Քղթում
շրջափվել է 14 ծիսադավանարանական խնդիր: Դրանցից
շատերը, ինչպես կտեսնենք, քննության առարկա են դար-

տալի... Տշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ (հարցերի այս խմբի
բացատրութիւնները Ք. Ը., էջ 88—89):

Բ) Ապա ներսեր անցնում է. «վասն կարգաց կիկղեցույ և տունից
և աչոց ևս հարցմանց» (Ք. Ը., էջ 94—107):

ա. «գրեալ էր առջին թէ, ի յունվարի ի հինգն՝ տունն վարդն
անտեսց, և երկուսն ծննդանն և միւս վարդն՝ որ է վեց յունվարի,
մկրտութեան Բրիստոսի» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 94—95):

բ. «Տերքս սրբոյ Աստուածածնին՝ գրեալ էր ի թղթի աստ, ոչ ասել
չեկեղեցու մեր» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 95—96):

գ. «Գարձեալ ի թղթի աստ գրեալ էր վասն մեր և այս ինչ, եթէ մի
բնութիւն դուանէն բանին և մարմնոյն, յորմէ Ապողինար ասեն ի մէջ
ամբաստանի, և այս յորունց բանից կարօտանայր պատասխանույ...»
(պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 96—97):

դ. «Գարձեալ՝ գրեալ էր ի գիրս, ի բուսարի ձիւնոյ՝ զոր շուշմայ
անուանեն, ինչն միտանի մերոյ և ոչ ի ծառոց ձիւնեանց» (պատասխանը՝
Ք. Ը., էջ 97):

ե. «Եր ի գիրս ասացեալ և վասն սրբոց պատկերաց՝ եթէ ոչ ըն-
դունին հաշը ամենեկն» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 98):

զ. «Գրեալ էր և զայս ինչ թէ՛ զամենայն խաշը բնորեն» (պատաս-
խանը՝ Ք. Ը., էջ 98):

է. «վասն հրից սրբասացութեանցն գրեալ էր, զի՛ խաշեցար ասեմք
և թէ մեր զսրբասացութիւնս զայս ի դէմս երրորդութեանն երգեալ՝ որ-
պէս և զուրք» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 98—99):

ը. «նաև այս ևս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէջ, թէ ի սուրբ
քառանկորոն զկիթս անասնոց և գձու ճաշակին ի շաբաթ և ի կիրակէս
(պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 99—100):

թ. «Գրեալ էր ի գիրս վասն մեր և այս ինչ, եթէ՛ ցինեալ մբայն ասանց
չրոյ խոնմակ մատուցանեն զպատարպեան» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ
100—101):

ձեւ հայ-բյուզանդական հետագա եկեղեցական փոխհարաբե-
րութիւններում ևս Բանակցութիւնների ընթացքի մասին
մեզ հասած սկզբնաղբյուրները ուրիշ մանրամասնութիւններ
չգիտեն: Ներսես Լամբրոնացին Ալեքս Աքսուխի և Ներսես
Շնորհալու հանդիպման մասին հաղորդման շարադրանքը
ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Չայս ընկալեալ իմաստուն
առնն (Ալեքս Աքսուխ — Ա. Բ.) և օմտարիք ընծալիս պա-
տուեաց գերանիին, և առաքեաց խաղաղութեամբ ի դիակն
Լամբրոն հանդերձ գերապատիւ իշխանին Օշնիւ, որ եկեալ
մնայր ժամանակս ինչ և վերստին դարձ ասնէր ի հայրապե-
տական անթոն՝ առ նախապատիւ եղբայրն»⁵¹:

Արշակ Տեր-Միքելյանն իր հանրածանոթ աշխատութիւն
գերմաներեն տարբերակում Ալեքս Աքսուխին հանձնած ներ-
սես Շնորհալու «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան» նամակը
համարում է նույն հեղինակի 1150 թվականին գրած «Բան
հաւատոյ» երկի բարեխիղճ ընդարձակումը («als eine sorg-
fällige Erweiterung seines schon 1150 geschriebenen Be-
kenntnisses «Über den Glauben»»⁵²: Ներսես Շնորհալու

ժ. «Գարձեալ՝ էր ի գիրս և ծիծաղական իրս, թէ զամենայն խաշս
իրանիս յամենայն ամի նորոզ մկրտեն և օրհնեն» (պատասխանը՝ Ք. Ը.,
էջ 101—102):

ժա. «Յցոյց մեզ գրեալս և զայս ինչ, թէ՛ լուսը յամանց ի Լոցանէ՛
ասել, թէ՛ Բրիստոս մարմնն համազրակից մեզ թանձր մահկանացու շաշարի-
ւի երկրային ապակեանցու՝ և եղանելի ոչ առ ի կուսն, այլ անապական
անտը անլարշարելի և անեղանելի. և թէ՛ երեկցալ մարդ որպէս կամեցաւ,
եկեր և այր իբրն առ Աքրահմուտ» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 102—104):

ժբ. «Գրեալ էր վերստին զմէջ, եթէ՛ վասն, աչոսրիկ ասն մի բնու-
թիւն Բրիստոսի, որպէս թէ ամենեկն ընկղմեցաւ մարդութիւնն յաստու-
ածութիւն անոր, ըստ օրինակի՝ զի կաթիլ մի օացախոյ և մեղր ի ծով
տեկեալ անհեղձմանս...» (պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 104):

ժգ. «Ասացաւ փոքր ինչ և վասն առաջարկացն ի մէջ անուանեալ
պահոց՝ զոր հայհոյէք տգիտարար, Սարգսի ուրում ասելով կախարդի էջ
և սկունդ ունդի ի յապտամբելոցն ի հաւատոյս մերոյ առապելարանելով
ի զանդան իրս վասն սորին, և պատմելով ստալոյ բանիւ առաջի ձերս
(պատասխանը՝ Ք. Ը., էջ 105—106):

51 Ք. Ը., 1871, էջ 107.

52 A. Ter-Mikellian, Die Armenische Kirche in ihren Beziehun-
gen zur byzantinischen (vom IV bis zum XIII Jh.), Leipzig, 1892.

«Բան հաւատոյ»⁵³ մեզ հետաքրքրող թղթի նախա-
տիպը լինել չի կարող, որովհետեւ, ինչպէս արդէն տեսանք
վերեւում, Ալեքս Աբուխի միջոցով Կոստանդնուպոլիս անաթ-
ված ծիսադավանաբանական թուղթը բննարկում է 14 ծիսա-
դավանաբանական խնդիր, իսկ ինչորո առարկա ոտանավորն
անգրագետում է այդ հարցերից միայն մեկին՝ «տուրք եր-
րորդութեան» ընկալման և խոստովանութեան հարցին:

Ալեքս Աբուխի ավարտելով իր պաշտոնավարութեան
ժամկետը վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս. «մեկ դարին
ի շուտ ամի իշխանութեան իւրոյ՝ դարձ արարեալ ի թագաւո-
րական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, տարեալ ցուցանէր զնա-
մակ հաւատոյ Հայաստանեայց՝ բարեպաշտ արքային, որոյ
անուն Մանուէլ, և հայրապետին իրիանց, հանդերձ ամենայն
կղերիկոսք մեծի Էկեղեցոյն»⁵⁴:

Մանուէլ կայսրը չի հապաղում և տնա թագավորական
ծառա Սմբատ ներքինին, մինչև 1166 թ. սեպտեմբերը, Մա-
նուէ, Ա Կոմնենոսի թղթով հասնում է Հոռոմկլա: Կայսերական
պաշտոնական թուղթը թվագրված է. «Գրեցաւ յամսեանն
սեպտեմբերի՝ յընդիբտիոնին ի տասն և հինգն»⁵⁵: Սա համա-
պատասխանում է 1166 թ. սեպտեմբեր ամսին: Ներսես Լամբ-
րոնացին այս դեսպանագնացութեան մասին պատմում է.
«և վաղվադակի գայր ոմն ի ներքինեաց պալատանն՝ թագա-
ւորական հրամանաւ անաթ է ի խնդիր սրբոյ եպիսկոպոսին,
զրեալ թուղթ առ նախապատիւ եղբայրն տէր Գրիգորիս կա-
թողիկոս ...»⁵⁶, իսկ դեսպանագնացը. «փութանակի անցեալ
զրազում գաւառք, գայր հասանէր յաշխարհն Միշապետաց,

p. 88: Կրթի հայերեն թարգմանութեան մեջ (Ա. Տեր-Միլլիեան, Հայաս-
տանեայց Էկեղեցին և Բուզանդեան ժողովոց պատգաւք, Մոսկուա, 1892,
էջ 161) այս մտքի որևէ համարձեք չկաւ Ծ. Եալադրան ավելի հետո և
տարի այդ միտքը. «иътсѣс н'аураи иди fait que copier de ses ouvra-
ges, écrit e.) 1159». (F. Chaland'ou, Les Comnènes, t. II, p. 655, n. 1)

⁵³ Տե՛ս Ներսէս Ենորհալու Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1929, էջ 181—
238:

⁵⁴ Թ. Ը., 1871, էջ 107:
⁵⁵ Թ. Ը., 1865, էջ 147, 1871, էջ 109:
⁵⁶ Թ. Ը., 1871, էջ 107:

ի հայրապետական աթոռն՝ զոր ի սկզբանն նշանակեցաք
(իմա՝ Հոռոմկլա—Ա. Բ.) և զտանէր վախճանեալ յայնմ ամի
զկաթողիկոսն տէր Գրիգորիս՝ ի վեց հարիւր տասն և չորս»⁵⁷
թուականին Հայոց. և բոլոր ազգիս ընտրութեամբ յաշորդ
յաթոռն կարգեալ զարժանաւոր եղբայրն նորին զտէր Ներ-
սէս»⁵⁸:

Ղ. Ալիշանն այս դեսպանագնացի մասին գրում է. «Հրո-
վարտակը հանձնեց Սմբատ Արուխ անուամբ պատուաւոր
պալատականի մը, որ յանուանէն կ'իմացուի մեզի ազգակից
ըլլալ»⁵⁹, Մեծանուն հայագետի վերոբերյալ տողերի հիմքը
Սմբատի միջոցով ներսես Ենորհալու Կոստանդնուպոլիս
ուղարկված պատասխան նամակի հետևյալ հատվածն է. «...և
արժանաւոր իսկ էք՝ որպէս լուսար ի բազմաց, մանաւանդ ի
տուրք թագաւորութեանդ հաւատարիմ ծառայէ՝ յկրտիւնդ»⁶⁰,
Կարելի է ենթադրել, որ այս հատվածում ներսես Ենորհալին
նկատի ունի Մանուէլ Ա-ի փեսա Ալեքս Աբուխին, անուանել
ևս՝ Սմբատի միջոցով Հոռոմկլա հասած թղթում նրա մասին
կայսրը գրում է. «...զոր ծանեալ թագաւորութիւնս մեր ի
սիրեցեալ փեսայէն մերմէ պոստոստատուէն»⁶¹, Սի՛ն նկատի
ունենանք, որ 'Անուշ անվան չ-ին սխալ տառադարձման
հետեանքով կարող էր ընկալված լինել իբրև Գ. ապա պետք
է հավանական համարել մեր ենթադրութեանը, թէ ներսես

⁵⁷ Թ. Ը.-ի Երուսաղիմի 1671 թ. հրատարակութեան մեջ ծանոթա-
գրված է. «հինգ օր. տասն և հինգ» (էջ 109): Այս ընթացումը պետք է
համարել վավերագրի գրման ճիշտ թվականը, որի արդարացիորեն ընդու-
նում է նաև Ղ. Ալիշանը (Ենորհալի և պարագայ իր, էջ 415):

⁵⁸ Թ. Ը., էջ 109: Գրիգոր Գ-ի մահվան և ներսես Գ-ի կաթողիկոս
օժիտու թվականի մասին տես Պողոս Անանեան, Ս. ներսես Ենորհալի կա-
թողիկոս Հայոց, Երազմալէպո, 1975, էջ 351, ծան. 83: Հեղինակն արդա-
րացիորեն նշում է, որ սնախընտրելին պետք է նկատվի ՌԾԾ Հայոց
Թականը: Սակայն չգիտենք, թե ինչպէս է Պողոս Անանեանը որոշել Սմբատ
ենորհու բերած նամակի օրը (ստեպու. 142), որը և անվերապահորեն ըն-
դունել է կեսն Չեքիյանը (տե՛ս Ասան Ալեքիեան, Համաժողովեանական արա-
մատուութիւն մը ժԲ դարուն, Բազմալէպո, 1977, թիւ 3—4, էջ 633):

⁵⁹ Ղ. Ալիշան, Ենորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, էջ 415:
⁶⁰ Թ. Ը., էջ 116:
⁶¹ Թ. Ը., էջ 108:

Շնորհալու թղթում հանդիպող Արուսը նույն Ալեքս Աբուսիսը գորահրամանատարն է՝⁶²։ Ներսես Շնորհալու այս նամակում Ալեքս Աբուսիսի և նրա հետ Կոստանդնուպոլիս ուղարկված թղթի մասին մի ակնարկ ևս կա. «...որպէս զի զերբեմն անանդեալ գրով քան հաւատոյ դուզնաբեալ ինչ՝ ի խնդրոյ Քրիստոսասէր ոգոյ և արծանաւոր սուրբ թագաւորութեանդ փեսայի պոստոստատօնին»⁶³։

Ինչպես վկայում է ամենաուշը 1166 թ. սեպտեմբերին Հռոմկլա հասած Մանուել Կոմնենոսի թուղթը, Սմբատի զեսպանազնացութեան նպատակներից մեկն էլ Ներսես Շնորհալուն Կոստանդնուպոլիս ուղեկցելն էր. «...առաքեաց առ ձերդ պատուականութիւն զսպասուոր պալատանս զՍմբատ՝ յազազս Եկատրիոյ հորօրն ձեր...»⁶⁴։ Սակայն, ինչպես բացատրում է Ներսես Լամբրոնացին, «անհնար էր յայնժամ զինդիր թագաւորին կատարել»⁶⁵, որովհետև Կրիզոր Գ-ի մահից հետո կաթողիկոս օժված Ներսես Շնորհալին ծանրաբեռնրված էր եկեղեցական գործերով։

Մանուել Կոմնենոսի Սմբատի միջոցով Հռոմկլա ուղարկված թղթում դավանարանական և ժխական ոչ մի հարց չի շոշափվում, շեշտվում է միայն եկեղեցական միութեան անհրաժեշտութունը. «...զոր առաւել ևս մանաւանդ Աստուած պահանջէ յիմում թագաւորութենէս, և քան աշխարհական աթոռոյս բազմապատիկ հոգոց՝ այսմ մանաւանդ հոգ տանել աթոռոյ հաստատութեան, և որքան կարողութիւն է, փոյթ ունել և ջան յազազս ուղղութեան ամենայն քրիստոնէից»⁶⁶։ Սակայն այս դուռ «քրիստոնէական» բանակցութուններն էլ պետք է գաղտնի կամ ղգուշավորութեամբ կատարվեր. «Աւ

արդ՝ խորհուրդ առեալ ձեր արագ առաքել առ թագաւորութիւնս մեր հանդերձ ամենայն զգուշութեամբ և պատրաստութեամբ զբանաւոր եղբայրդ ձեր...»⁶⁷։ Հետաքրքիր է, թե ումի՞ց կամ ո՞ր բաղաբական միավորից պետք է ղգուշանար կաթողիկոսի կողմից Կոստանդնուպոլիս զնացող Ներսես Շնորհալին. Հալեպի աթաբեկութունից, Իկոնիայի սուլթանութունից, Ռուբինյան իշխանութունից, արևելքի լատիններից, թե բուրից էլ։ Մանուելի թղթում Սմբատի մասին նաև ասվում է, որում և հրամայեցաւ պատմել ձեզ զամենայն քանս զայս. կարող էք հաւատալ առ ի դմանէ ասնցելոցն...»⁶⁸։ Ուրեմն, բացի նամակից, Սմբատը Մանուել և Կոմնենոսի անունից բանավոր խոսելիք ուներ հայոց կաթողիկոսի հետ։ Ուսումնասիրութեան ներկա փուլում հարց է առաջանում. արդյոք Սմբատի պատմելիքը վերաբերում էր եկեղեցածիսակա՞ն հարցերի, թե՞ քաղաքական ինդիքների։

Ներսես Շնորհալու պատասխանը, որը պահպանել է Քաթանառ ինդրոյ միաբանութեանս ժողովածուն, բաղկացած է երեք մասից⁶⁹։ Ներսես Լամբրոնացու կազմած ժողովածուի մեջ հիշատակված չէ, թե ով է այն Կոստանդնուպոլիս հասցրել, թեև Ղ. Ալիշանը կարծում է. «Շնորհալին յանձնեց կայսեր նուիրակին (իմա՝ Սմբատին—Ա. Բ.)՝ անոր բերած թղթին պատասխանը»⁷⁰։ Ներսես Շնորհալին էլ, Մանուելի օրինակով, ինչ-ինչ բանավոր ցուցումներ է ավել Կոստանդնուպոլիս վերադարձող ղեսպանազնացին. «Կարող էք սակաւաւքս զրազուս իմանալ մտաւորական տեսութեամբ, և զոյ

67 Ք. Ը., 1871, էջ 108։

68 Ք. Ը., 1871, էջ 109։

69 Առաջինը պալատական թուղթն է՝ նման վավերագրերին յուրահատուկ թղթաուղղով և վերջաբանով, երկրորդը՝ «Մասնանց հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցոյս ղավանարանական զրվածքը, երրորդը՝ «յաղազս ասանդութեան եկեղեցոյս ծիսակարգին վերաբերող գրութեանը» (Ք. Ը., 1871, էջ 108—143)։

70 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և դարազայ իր, էջ 418։ Այս տեսակետը ամենահավանականն է, քանի, որ, ինչպես տեսանք, Սմբատի առաքելութեան հիմնական նպատակն էր Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ Ներսես Շնորհալու հետ։

62 Տարբեր կարծիք ունի Միքայել Զամչյանը. «առաջեաց վաղվաղակի գմի ոմն ի ներքինեաց իրոց՝ Սմբատ անուն՝ հայ ազգու, ընդ նմին և զմի ի ծառայից իրոց Արուս անուն հայ...» (Մ. Զամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 89)։

63 Ք. Ը., 1871, էջ 110։

64 Ք. Ը., 1871, էջ 109։

65 Ք. Ը., 1871, էջ 109։

66 Ք. Ը., 1871, էջ 108։

պարունակեալսն գրով՝ բանականք պատմեցեն բանի առաջի սուրբ թագաւորութեանդ»⁷¹։

Պաշտօնական թղթում ներսես Դ-ը շնորհակալութուն է հայտնում համակի համար, «որով պատահեցաւ քուրճն սքոյ առ ի մէնջ», խոսում է Կոստանդնուպոլիս մեկնելու բյուզանդական հրավերի և դրա անիրազործելիութեան մասին և դրա փոխարեն ինքն է կայսրին հրավիրում արևելք⁷², բանի որ առջ ախբան բարբարոսական պատերազմաց յաղթութեամբք և ամրագոյն քաղաքաց անմամբ՝ անուն թագաւորութեան ձերոյ բարձրանայ, որչափ եկեղեցւոյ Քրիստոսի աննելով խաղաղութիւն ընդ տիեզերս, և զպատերազմասէր թշնամոյն խորտակելով զգէնսն մինչ իսպառ, որ է հեռ և նախանձ շարեաց և բանակոխին լինել ի վնասակար իրս, յորոց միջի է հայհոյութիւն անուանն Աստուծոյ»⁷³։

Նամակի ամբողջ ոգին շարադրված է հեռեկայ տողերում. «ձեզ արժան է առնել, ոչ թագաւորական աճարկու զօրութեամբ, այլ քաղցրագոյն խոնարհութեամբ ձգել առ ձեզ զհեռացեալս»⁷⁴ և չինի «որպէս մինչև ցայժմ, պատճառ փախչելոյ մերոց ի մէնջ՝ աւերումն Եկեղեցեաց և սեղանոյ Աստուծոյ կործանումն և նշանաց Քրիստոսի խորտակումն և բազում նեղութիւնք պաշտօնէից և պէսպէս զրպարտութիւնք, որպէս և ոչ ի մէջ թշնամեաց Քրիստոսի՝ յորս մերձ եմք»⁷⁵։ Որպէս մեկն իր ժամանակի խորագետ քաղաքագետներէից, Շնորհային նկատում է. «Քանզի, զոր օրինակ բարկութիւն աստուծոյ՝ որ մատնեաց զեկեղեցի ի ձեռս հեթանոսաց՝ վասն բաժանման եղև, և յետ բաժանելոյն՝ նոյն և զթուփիւն Աստուծոյ առ քրիստոնեայս, և զօրացուցանել վերստին զթագաւորս և զզօրս քրիստոնէից, ոչ այլ իւր լինիցի, բայց միատրութեամբն դարձեալ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի»⁷⁶։ Այս-

տեղ է, որ ներսես Շնորհային եկեղեցիների միութեան հողի վրա առաջ է բաշում Կիլիկիան Հայաստանի քաղաքական դրութեանից բխող հետաքրքիր հարցադրում. բազմատարր քրիստոնեական քնակութեան համախմբումը կարող էր նպաստավոր հանգամանք լինել այդ տարածքի քաղաքական միավորման համար⁷⁷։ Այս ցանկութեան արդյունքն է նաև այն, որ ներսես Շնորհային դրում է, թե իրեն հայտնի է, որ միութեան խնդրով Հոռմից ղևապանութուն է այցելել Կոստանդնուպոլիս⁷⁸, իսկ հայերն ու ասորիներն արդեն պայմանավորվել են խոսել համատեղ այդ հարցի շուրջը։ Ներսես Շնորհային նաև զգուշացնում է. «զի թէ տնօրինեցել Աստուած խօսել մեզ առ միմեանս, մի՛ եղիցի որպէս տեսն առ ծառայս և ծառայից առ տեարս»⁷⁹, Հետաքրքիր է նաև, որ պակասել են բյուզանդացիների ծիսական պահանջները և ներսես Շնորհային պատասխանում է միայն 10 միճելի հարցի⁸⁰, նկատելի է, որ Ալեքսի միջոցով Կոստանդնուպոլիս ուղարկված թղթի համեմատութեամբ, հարցերի հերթագայութունը փոփոխված է։

Առաջին ծիսական հարցը, որին անզրադատնում է ներսես Շնորհային, պատարադի հացի խնդիրն է. «զոր մեք և»

77 Այս դրույից շատ ավելի ընդգծված է Կիլիկիայի հետ սերտ առնչությունների ունեցող մի շարք հոգևոր գործիչների (Ներսես Ամբրոսացի, Կարդան Ալզեկցի) երկերի մեջ, ի հակադրություն Հյուսիսային Հայաստանի վարդապետների, որոնք համար ծիսադավանաբանական հարցերում ընդն գիշումն անզամ հակասար իր ազգային նկարագրի և մշակութային ինքնատիպության խաթարման ու ինքնուրույնության կորուստի։

78 ՏՊ՝ Ս. Մ. — G. Eeck, Kirche ... S. 626.

79 Ք. Ը., 1871, էջ 117։

80 Այդ հարցերն են. Ա) «չաղազս համազոյ երրորդութեանն և միատուածութեանն և վասն տնօրինութեան որդոյ ...» (ամբողջովին այս խոնարհին է նվիրված «Սահմանք հուտոյս վերնագրված թուղթը, Ք. Ը., 1871, էջ 120—130)։ Բ) Սիստիան հարցերից, քննվել են հետևյալները. ա) պատարագի հացի, բ) զինու բաժակի, գ) ծննդյան և մկրտութեան տունների, դ) զատիկի օրվա, ե) խաչնցարի, զ) խաչի օրհնութեան, ը) պատկերապաշտութեան, թ) առաջավոր պահի և սուրբ Սարգսի (այս հարցերի մասին խափում է «չաղազս ասանդութեանց» թղթում, հմմտ. Ք. Ը., 1871, էջ 130—143)։

71 Ք. Ը., 1871, էջ 120։
72 Ինչպես այս պահին, նույնպես և հետագայում, Հայոց կաթողիկոսները փորձում են խուսափել Մանուելի հետ հանդիպումից։
73 Ք. Ը., 1871, էջ 112։
74 Ք. Ը., 1871, էջ 113։
75 Ք. Ը., 1871, էջ 115։
76 Ք. Ը., 1871, էջ 119։

բայեան»⁸⁹, Արևմտյան աշխարհի «շփոթումներ» անելով
 Ներսես Լամբրոնացին, հավանաբար, նկատի ունի Մանուել
 Ա Կոմնենոսի պատերազմները Բալկաններում, մասնավորա-
 պես՝ Հունգարիայում⁹⁰:

Քեորիանոսի դեսպանագնացության հատկանշական կող-
 մըն այն է, որ այդ առաքելությանը մասնակցում է «զհայր
 վանաց հայոց՝ որ ի Փրիլպուպուսաց աշխարհէն, զՅովհան-
 նէս, մականուն Ռեթման»⁹¹, Բանակցութուններում Հովհան-
 նեսի մասնակցությունը ցույց է տալիս, որ Մանուելն արդեն
 հաշվի է նստում Փրիլպուպուսի շրջանի հայ բնակչության
 հետ, որը նույն դարի 80-ական թվականներին վճարող դեր
 է ստանձնում Բյուզանդիայի Բալկանյան քաղաքականության
 մեջ: Քեորիանոսի և Ներսես Դ Ենոքճալու միջև բանակցու-
 թյունները շարունակվել են մինչև 1170 թ. հոկտեմբեր ամիսը,
 քանի որ կոստոյնուպոլիսի պատագիան թուղթը ունի «Գրեցաւ ի
 Բալկանութեանս հայոց վեց հարիւր ինն և տասն, յամսեանն
 Հայոց՝ արեգ և Հսոսմոց՝ հոկտեմբեր»⁹² թվագրումը: Պաշ-
 պանվել է Ներսես Ենոքճալու այս թղթի հունարեն թարգմա-
 նությունը⁹³, Բարեբախտաբար հունարեն թնագրում պահպան-
 վել է նամակի վերջին պարբերությունը, որտեղ կաթողիկո-
 սը հայտնում է, որ թշնամիների դեմ պատերազմելու համար
 կայսրին ուղարկում են մի փոքրիկ նվեր. իրեր արաբական
 հովատակ և աղեղներ (οἰνίτες καὶ ἐνώπιον τῆς ὀμῶν ὀρχή-
 γτος καὶ μεγαλύτερος φέρουσι τὸ ἄρ' ἡρώδ. ἦρουν τρία Ἄρα-

βικᾶ ἀλογα καὶ τοξάρια μουσουλτακᾶ, ἀτινα εἰ καὶ μικρόν τι
 εἰσιν, ἀλλ' οὖν μυστικόν. ὅτι ἐπιβήτη ἐπὶ τοῖς ἰπποῦς σου καὶ
 σὺντριβύς τὰ τόξα τῶν ἐχθρῶν σου)⁹⁴: Հետագրքի է, որ «Պատ-
 ճառ ինդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում որևէ ակնարկ
 անգամ չկա այս նվերի մասին: Զի պահպանվել նաև Ներսեսի
 գաղտնի թուղթը, որի մասին խոսվում է Քեորիանոսի երկ-
 րորդ «Տրամախոսութեան» թնագրում⁹⁵:

Քեորիանոսը 1171—1172 թթ. նոյեմբեր-փետրվարին կա-
 տարած այցելության ժամանակ «օտաքեր ընծայիք»⁹⁶ իր
 հետ բերում է 4 փաստաթուղթ: Վավերագրերից մեկը գաղտնի
 էր (μυστικῆ)⁹⁷, մյուսը՝ պաշտոնական⁹⁸, մեկը պատրիարքի
 նամակն էր⁹⁹, մյուսը՝ Ներսեսի թղթի պատասխանը, որը
 Մանուելի անունից գրել էր Միքայել Անքիալու պատրիար-
 քը¹⁰⁰: Այս դեսպանագնացության ժամանակ վիճարանության
 նյութ դարձած հարցերին Քեորիանոսն անդրադառնում է երկ-
 րորդ «Տրամախոսության» թնագրում: Քեորիանոսի երկրորդ
 այցելությունը ավարտվում է Քեսոն կատարած ուղևորու-
 թյամբ, որ հանդիպում և վիճարանում է հակորիկ եկեղեցու
 ատվածաբան Քեոզոր Բար-Վահրունի հետ և հանձնում Մա-
 նուելի կայսեր Միքայել Ասորուն ուղղված նամակը¹⁰¹: Ինչ-
 պես տեղեկանում ենք Քեորիանոսի «Διὰ τῆς ἐπι-
 θյունից, այդ դեսպանագնացության մասնակցում էին նաև
 Հովհաննես Ռեթմանն և Թարգմանիչ (ἐρμηνεύς)¹⁰² երեց (πα-
 τέρ)»¹⁰³ Միքայելը:

«Պատճառ ինդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն պահ-

89 Ք. Ը., 1871, էջ 144:
 90 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, 487—492: Այս արշա-
 վանքերի մասին գրած նաև Միքայելը (Մ. Ա., 1871, էջ 452, հմտ.
 M. S., t. III, էջ 326): Հետագրքի է, որ Միքայել Ասորու և թնագրում,
 և հայերեն թարգմանության մեջ Մանուել Ա-ն պատերազմում է բուլղար-
 ների թագավորի դեմ:
 91 Ք. Ը., 1871, էջ 144: Հունարեն թնագրում. «τὸν ἄρα τῶ κτήη-
 γουμένω τῆς Ἀρμενικῆς μονῆς τῆς ἐν Φιλιππουπόλει τῶ Ἀρμόν...»
 (PG, t. 133, p. 120).
 92 Ք. Ը., 1871, էջ 153:
 93 S.A. PG, t. 133, p. 213—224:

94 PG, t. 133, p. 271:
 95 PG, t. 133, p. 248 C. 1—4:
 96 Ք. Ը., 1871, էջ 154:
 97 PG, t. 133, p. 233—236:
 98 Նույն տեղում, էջ 236, հմտ. Ք. Ը., 1871, էջ 154—156:
 99 PG, t. 133, p. 237—240, հմտ. Ք. Ը., էջ 157—159:
 100 PG, t. 133, p. 224—232:
 101 Հակորիկյան ստորինների հետ բանակցությունների մասին տե՛ս
 PG, t. 133, p. 277—297, M. S., t. III, p. 335:
 102 PG, t. 133, p. 236:
 103 Նույն տեղում, էջ 248:

պանել է այս դեսպանագնացութեան հետ ներսես Ենորհալու Կոստանդնուպոլիս ուղարկած երկու նամակները. մեկը Մանուել Կոմնենոսի պաշտօնական թղթի պատասխանն է, մյուսը՝ պատրիարքական նամակի:

1173 թ. ամռանը մահանում է ներսես Ենորհալին¹⁰⁴, ներսես կամբրոնացին նրա մահը թվագրում է Թեոփանոսի հետ երկրորդ հանդիպման տարով. «...ի նոյն ամի վերափոխելը գերանելի հայրապետն սուրբ՝ փոխադասեալ յանվախահանն խաղաղութիւն՝ յամսեանն օգոստոսի որ օր երեքտաւան էր՝ յաւուր հինգշաբթեօք, և ի թուականիս հայոց ի վեց հարիւր քսան և երկու...»¹⁰⁵, Պետր է նշել, որ 1173 թ. օգոստոսի 13-ը հինգշաբթի չի եղել, հետեապես և անհնար է գրազրա ժամանակագրական ճշտում կատարելը¹⁰⁶:

Մանուել Ա Կոմնենոսը, լսելով ներսեսի մահվան և Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի օծման մասին, երրորդ անգամ է շտապել ուղարկում Թեոփանոսին. «որպէս զի սկսեալն, ասէ, ի նախնոյն և յերանելի հօրէն քո ի ձեռն քո կատարեսցի»¹⁰⁷, իսկ դեսպանագնացը. «եկեալ յարեւելս, ի խաղութեանն ճանապարհացն արգելաւ, և ոչ կարաց հասանել ի հայրապետական աթոռն՝ առ նորապսակ հայրապետն, այլ միայն զնամակն թագաւորական առաքեաց ի ձեռն հետիոտաց ոմանց ճարտարաց և հմտից ճանապարհին»¹⁰⁸, Կարծում ենք, որ վրկայված խոսվածքները բյուզանդական և լատին իշխանութունների դեմ Մլեհի իշխանութեան պատելազմական վիճակում գտնվելն էր¹⁰⁹:

¹⁰⁴ Ներսես Ենորհալու մահվան թվականի ժամանակի ճշգրտման համար մանրակրկիտ աշխատանք է կատարել Անն Զերիյանը (հմտ. Անն Զեֆեան, Համաժողովեանական Տրամախոսութիւն մը ժԲ դարուն, էջ 17-ձան. 13):

¹⁰⁵ թ. Ղ., 1871, էջ 165:

¹⁰⁶ Այս հակադրմանը նկատել է Լ. Զերիյանը:

¹⁰⁷ թ. Ղ., 1871, էջ 166:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, Այս հատվածում հետաքրքիր է «հետիոտաց ոմանց ճարտարաց և հմտից ճանապարհին» արտահայտությունը, որը խոսում է այդ ժամանակի միջազգային դիվանագիտական պրակտիկայում կիրառվող երևույթի մասին:

¹⁰⁹ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 568—569.

Նորընծա Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը, ընթերցելով Մանուել Ա Կոմնենոսի թուղթը¹¹⁰. «առաքեաց պատասխանի ընդ իմաստուն քահանայ ոմն հոռոմ աղգաւ Կոստանդին անուն՝ որ ի նոյն քաղաքէ Հոռոմկլայէ էր և առաջի իւրեանց սրնեալ»¹¹¹, Կոստանդին քահանային Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու նպատակն էր. «որպես զի ձեռնադրեսցի արքեպիսկոպոս շրջարնակ զաւառացն ի մայրաքաղաքն Յերապոլիս...»¹¹²: Արքեպիսկոպոսական այս թեմը պատկանում էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռին և ուներ ինն հպիսկոպոսություն¹¹³: Հերապոլիս-Մմպեհը Հոռոմկլային մոտ գտնվող քաղաքներից էր և կաթողիկոսի հովանավորյալին այդ տարածքի արքեպիսկոպոս նշանակելը, մեր կարծիքով, հավասարազոր էր թեմը կաթողիկոսին ենթարկելուն կամ նրա հետ սերտորեն համագործակցելուն:

Այս ենթադրությունն ավելի փաստացի կլիներ, եթե հիշենք, որ վաղուց ի վեր լատինների և հույների միջև պայքար էր գնում Անտիոքի պատրիարքական աթոռի համար: Խաչակրաց առաջին երկու արշավանքներից հետո հույները կորցնելով Անտիոքի պատրիարքական աթոռը անընդհատ փորձում էին վերադարձնել այն. 1165 թ. Մանուել Կոմնենոսին հաջողվեց Անտիոքում նորից հույն պատրիարք նստեցնել¹¹⁴, սակայն վերջինիս գործունեությունը Անտիոքում կարճ տևեց: Գեպքերի զարգացման նման պայմաններում աչք է դար-

¹¹⁰ թ. ինքնադիր, յ՛ էլ Քարգմանությունը չեն պահպանվել:

¹¹¹ թ. Ղ., 1871, էջ 165:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 166:

¹¹³ Հերապոլիսի արքեպիսկոպոսական թեմի մասին 1143 թ. գրված և 1178 թ. հայերեն թարգմանված Նեղոս Գորսապատեոսի երկի հայերեն թարգմանում կարգում ենք. «զՅնապոլիս, որ կոչի Մըմպէն, որ ունի հպիսկոպոս Թ.» (Նեղոսի Դոգմապատեի կարգադրութիւն պատրիարքական աթոռոցն, հրատ., Յ. Նիկի, Վաղարշապատ, 1902, էջ 69): Պետր է միայն ավելացնել, որ այս երկի հայերեն թարգմանիչները վերոհիշյալ Կոստանդինը և ներսես կամբրոնացին են:

¹¹⁴ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 412.

նում այն փաստը, թե ինչու՞ հայոց կաթողիկոսը իր թեկնածուին Հերապոլոսի արքեպիսկոպոս ձեռնադրելու համար խընդրում էր ոչ թե Անտիոքի լատին պատրիարքին, այլ հետո Կոստանդնուպոլսում նստող Անտիոքի հույն պատրիարքին, «...և աղաչեմք, զի առջև դա (Կոստանդինը—Ա. Ք.) զձեռնադրութիւն արքեպիսկոպոսութեան յայրաքաղաքին Յերապոլոսի և կողմանցս նփրանայ, ի պատրիարզէն Անտիոքայքանզի և արժանի իսկ է սրբութեամբ և իմաստութեամբ և հասակաւ կատարեալ գոյով»¹¹⁵, Ինչպես տեղեկանում ենք Գրիգոր Գ կաթողիկոսի թղթի ասիթով Ներսես Լամբրոնացու գրած ծանոթագրութիւնից, հիշատակված դեսպանագնացի հետ Կոստանդնուպոլիս են մեկնել. «Իշխանք ի տիրական ամստոյն»¹¹⁶, Կաթողիկոսական դեսպանախումբը Մանուելին հանդիպում է «յորժամ ել¹¹⁷ յարեելս ի պատերազմ ընդդէմ այլազգի սուլտանին Իկոնիոյ»¹¹⁸, Մանուել Կոմնենոսը Ղլիճ Արսլանի դեմ պատերազմելը սկսել էր 1175 թ.¹¹⁹, Այս պատերազմի մասին Գրիգոր Գ Տղան իր թղթում գրում է. «որպէս և տեսանեմք, զի արկիք հիմն ի պէտս փրկութեան եկեղեցեաց՝ ելեալ ի հանդէս ընդդէմ անօրինաց, և ազօթեմք զտեսանելի գլաղթութեան կատարումն»¹²⁰, Կաթողիկոսը կայսրից խնդրում է. «թեթևացուցանել խնդրեմք ի նախակարգեալ գլխոցն...»¹²¹: Խոսքը վերաբերում է բյուզանդական Թ պահանջներին, որոնք դիմադրութեան այիք էին բարձրացրել հայոց եկեղեցական թեմերի մի մասում:

Կայսրը Կոստանդինին ուղարկում է. «ի քաղաքն թագաւորական՝ մինչև ի դարձն իր ի պատերազմէն իմասելական ազգին»¹²²:

Կոստանդին քահանայի Կոստանդնուպոլսում գտնվելու շրջանում, 1176 թ. սեպտեմբերից ոչ ուշ՝ այն օրերին, երբ կայսրն արևելքում էր, Գրիգոր Գ Տղան Մանուել Ա կայսրին առաքում է ևս մեկ թուղթ: Ինչպես ժամանակին ապացուցել ենք, «Արարատ»-ում Արշակ Տեր-Միքելյանի հրատարակած «Թուղթը գրված է կամ 1175 թ. վերջին, կամ էլ, որն ավելի հավանական է թվում մեզ, 1176 թ.» մինչև սեպտեմբերի 17-ը»¹²³, Կարելի է միայն ենթադրել, թե Մանուել Կոմնենոսը չի գրհացել Կոստանդին քահանայի միջոցով ուղարկված թղթի այն մտքով, որ Գրիգոր Գ Տղան Ներսես Գ Ենոբեացու ասածներին համամիտ է: Կայսրը նամակ է գրել և Գրիգոր Գ Տղային պարտադրել՝ շարադրել զավանարանական խնդիրների վերաբերյալ իր տեսակետները¹²⁴:

Բյուզանդիայի և Իկոնիայի միջև ծագած պատերազմը որքերգական հետևանքներ ունեցավ կայսրութեան համար. «և յաղթեցաւ բարեպաշտ թագաւորն յայլազգի սուլտանէն

123 Տե՛ս Ա. Բաղդան, Գրիգոր Գ Փոքր Վկայսերին վերագրված մի թղթի մասին, «Երաբեր», 1978, № 3, էջ 96: Արշակ Տեր-Միքելյանի հրատարակած փաստաթուղթը հայագիտութեան մեջ առաջին անգամ Գրիգոր Գ Տղային վերագրել է Մազաքիա Օրմանյանը (Ազգագրատ., Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1473—1474): Նրանցից անկախ ետին տեսակետն է պաշտպանել Լևոն Ձերբլանց (տե՛ս նշվ. աշխ., ծան. 2): Նրանց կատարածին մենք ծանոթացել ենք միայն վերահիշյալ հոդվածը հրատարակելուց հետո: Մազաքիա Օրմանյանը սխալմամբ այս թուղթը նույնացնում է «Թուղթ Գրիգորիոսի կաթողիկոսի հայոց ձախակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ հայոց՝ պատասխանի թագաւորին նորոնց Մանուելի, յորում և ուղղափառ դատութիւն ըստ խնդրոյ արքային՝ ձայնակցութեամբ և ձեռնադրով ամենայն Հայաստանեայց եպիսկոպոսաց» (Ք. Ը., 1871, էջ 181—192) նամակի հետ: Այս գրույթը քննադատութեան չի դիմանում: «Արարատ»-ում հրատարակված թուղթը սակայն պաշտոնական նամակ է, պատասխանը՝ Մանուելին ուղարկված թուղթը պատասխանն է «Թուղթ բարեպաշտ թագաւորին հոռոմոց էմանուելի՛ զոր գրեաց պատասխանի Գրիգորի կաթողիկոսի Հայոց» (Ք. Ը., 1871, էջ 169—175): Ավելի մանրամասն տես մեր հրատարակած հոդվածում:

124 Ա. Բաղդան, Գրիգոր Գ Փոքր Վկայսերին վերագրված մի թղթի մասին, էջ 97:

115 Ք. Ը., 1871, էջ 167—168:

116 Նույն տեղում, էջ 168:

117 Ք. Ը., 1871, թ. հրատարակութեան մեջ տողատակում կարդում ենք. «հինգ օր. եր» (էջ 168):

118 Ք. Ը., 1871, էջ 168:

119 F. Chalandon, Les Comrènes, t. II, p. 503.

120 Ք. Ը., 1871, էջ 167:

121 Նույն տեղում, էջ 167:

122 Նույն տեղում, էջ 168:

կլիճաւանայ մէրձ յիկոնիոն, ի տեղուցն՝ որ կոչի Մելի-տենի, յամսեանն սեպտեմբերի, և թուարբրութեանն Հայոց ի վեց հարիւր քսան և հինգ»¹²⁵: Ինչպես տեղեկանում ենք նկարես կամբրոնացու կազմած ժողովածուից, Կոստանդին քահանան մեկ տարի մնացել է մայրաքաղաքում. «Եւ եղև յամել թաղատրին ի պատերազմ դամ մի, և նորա մնալ ի քաղաքին»¹²⁶: Ուրեմն Կոստանդինը 1175—1176 թթ. Կոստանդնուպոլսում մնացել է, ապա՝ «չորժամ ժամանեաց բարեպաշտ թաղատրն ի թագաւորականն քաղաք, եւ ձեռնադրել սրբազան պատրիարզին գրահանայն Կոստանդին՝ արքեպիսկոպոս, ըստ խնդրոյ կաթողիկոսին, և կոչեալ առաջի՝ գրեաց պատասխանի ինքն և մեծ եկեղեցին հանդերձ պատրիարքօրն և գումարեալ ժողովովն զայսոսիկ»¹²⁷:

Միրիոկեֆալիի մտ բյուզանդական զորքի ջախջախումից և ինզբած հաշտութիւնն ստանալուց հետո, Մանուել Ա Կոմնենոսը վերադառնում է մայրաքաղաք, Կոստանդին քահանային արքեպիսկոպոս օժուծ: Հայոց եկեղեցու հետ եկեղեցական բանակցութիւնները քննարկելու նպատակով հրավիրված եկեղեցական ժողովը վավերացնում է պատրիարքական նամակը, որի հետ Մանուել Ա Կոմնենոսը Հռոմկլա է ուղարկում նաև իր անունից գրված պաշտոնական թուղթը՝ թվագրված. «գրեցաւ յամսեանն ի յունվարի և յընդիբտիոնին ի տասն»¹²⁸: Ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Կոստանդինը Հռոմկլա է հասել ամենատուր 1177 թ. հունվարին: Այս թղթերից երևում է, ինչպես նկատել է Մ. Օրմանյանը, որ բյուզանդացիները արդեն միայն մեկ պահանջ են ներկայացնում Հայոց եկեղեցուն, այն է՝ ընդունել Քրիստոսի Լրկու բնութիւ-

125 Ք. Ա., 1871, էջ 166. Մեր բնագրում Մելիտենի է կոչվում բյուզանդագիտութեան մեջ քաջ հայտնի Միրիոկեֆալիի ճակատամարտը, որը տեղի է ունեցել 1126 թ. սեպտեմբերի 17-ին: Այն Մելիտենի է անվանում նաև Սմբատը (Սմբատ, էջ 193):

126 Ք. Ա., 1871, էջ 168.

127 Նույն տեղում, էջ 169.

128 Նույն տեղում, էջ 175.

նը: Կոստանդնուպոլսի և Անտիոքի պատրիարքների հետ պատրիարքական նամակը ստորագրել է 18 մետրոպոլիտ:

1178 թ. կատարելով «զփրկագործ աւուրս շարշարանաց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի միասին»¹²⁹, հրավիրյալներն սկսում են Հռոմկլայի հայտնի ժողովը, որի մեջ հաստատված թղթերը դեսպանագնացների ուղեկցութեամբ «հասեալ ... ի Կեսարիա՝ արգելան վասն խռովութեան ճանապարհի և դարձան յետս»¹³⁰: Հռոմկլայի ժողովին մասնակցել են նաև «չիպիսկոպոսապետն ասորոց, վարդապետք և իմաստուն արք»¹³¹: Ապա հասնում է Մանուել կայսեր մահվան լուրը, որով և ընդհատվում է հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցութիւնների այս բուռն շրջանը:

Նկատի ունենալով Բյուզանդիայի քաղաքական շահերը, դիվանագիտական հարաբերութիւնների այս ժամանակաշրջանը պայմանականորեն հնարավոր է բաժանել մի քանի փուլի:

ա) 1165—1166 թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական հարաբերութիւնների սկզբնավորման փուլ: Բյուզանդիայի միտումն է ամրապնդել իր դիրքերը Կիլիկիայում, շահագրգռել հայկական բնակչութեանը: Այդ պատճառով իսկ քննվում են ղազանածիսական հարցեր, սակայն բյուզանդացիները որևէ պահանջ չեն պարտադրում: Բանակցութիւնները վարում են բյուզանդական աշխարհիկ պաշտոնյաները:

բ) 1166—1169 թթ. Բյուզանդիան իր ուշադրութիւնը սեղեռել է արևմուտքին, հայոց եկեղեցու հետ հարաբերութիւնները ժամանակավորապես դադարեցվում են:

գ) 1169—1175 թթ. Մանուել Ա Կոմնենոսը վերսկսում է բանակցութիւնները հայերի հետ: Քաղաքական տեսանկյունից Մանուելին կրկին հրապուրում է արևելքը: 1169 թ. Երուսաղեմի թագավորի հետ արկածախնդրական արշավանք է ձեռնարկվում դեպի Եգիպտոս, սրվում են հարաբերութիւն-

129 Նույն տեղում, էջ 180:

130 Նույն տեղում, էջ 200:

131 Նույն տեղում, էջ 180:

ները Ֆրիդրիխ Բարրարոսայի դաշնակից Իկոնիայի սուլթանության հետ: Բյուզանդիան բայելը է ձեռնարկում մոտենալու Ղուտի պապական եկեղեցուն: Մանուել կայսրը որոշում է հարձակվան անցնել հայոց եկեղեցու դեմ և պարտադրում է 9 ծիսադավանարանական պահանջ: Բյուզանդական դեսպանացիները ղեկավարում է թագավորական ծառա (Նիկոյ) Թեոփիանոսը: Բանակցություններին մասնակցում է նաև Փրիլպուպուսի հայկական վանքերից մեկի առաջնորդ Հովհաննես Ութմանը:

դ) 1175—1176 թթ. Մանուել արշավում է արևելք՝ պատերազմելու Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Առաջին անգամ այս բանակցությունների պատմության մեջ ղեկավանազնացություն է ձեռնարկում Հայոց կաթողիկոսը: Բանազնացն է Հոսովյայում մեծացած Կոստանդին հույն քահանայ:

ե) 1176—1178 թթ. Բյուզանդիան ամբողջովին կորցնում է իր դիրքերը Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում: Մանուելը 1176 թ. սեպտեմբերին պարտվում է Միրիոկեֆալեի մոտ: Հայոց եկեղեցու հետ հարաբերություններում բյուզանդական կայսրը ստիպված է հրաժարվել 8 ծիսական պահանջներից և խնդրել, որ կաթողիկոսն ընդունի միայն մեկ՝ զավանթարանական կետ: Ակնառու է արևելքում Բյուզանդիայի բաղաբական ձախույժան դերը եկեղեցական բանակցություններում՝ դիջումներ կատարելու, իր դիրքերը վերանայելու գործում:

Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերությունների այս ամփոփ պատմության մեջ փորձեցինք ցույց տալ, որ բաղաբական ակնկալիքներ ունենին ոչ միայն՝ բյուզանդացիները, այլ նաև Հոսովյայի կաթողիկոսարանը¹³², որը հայ իշխանական ընտանիքները իր հովանու տակ լամպիմբելու բաղաբականություն էր որդեգրել:

¹³² Այս բանակցությունները ղուտ եկեղեցազավանթարանական հողի վրա են քննում է. Ջերիյանը և Ա. Քելիշյանը, տե՛ս է. Ջիլիան, Համամիթենական արամախոսութիւն ... Բաղմակէպ; 1977, թիւ 3—4, A. Keshishian, The problem of church unity in Twelfth century, «Հասկ» (հայագիտական տարեգիրք) նոր շրջան, Անթիլիաս, 1980, էջ 91—106:

Ինչպես տեսանք, 1165—1178 թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցաբաղաբական բանակցություններն իրենց շոշափած հարցերով դուրս են գալիս եկեղեցական միություն շրջանակներից: Դրանք պետք է կապվեն Հոսովյայի Հայոց կաթողիկոսության բաղաբական միտքմեների հետ*:

* Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ուսումնասիրությունը արդիական է նաև այսօր, այդ պետության կործանումից վեց դար հետո: Պատմության ժամանակակից կեղծարարները՝ թուրքական պաշտոնական պատմագրության և պետության ներկայացուցիչները վերջերս պետական մեղադրանք են ներկայացրել Բրիտանական հանրագիտարանի թուրքերեն թարգմանության հրատարակչին, որն իր հրատարակության մեջ համարձակվել է «իշտատակել ժՐ դարում «Հարավային Անատոլիայում» հայկական պետության գոյության մասին Ըստ մտմույում լույս տեսած հաղորդագրությունների պետական մեղադրողը գատարանից պահանջել է շոշու ու կեն տարվա բանտարկության դատարարտել Բրիտանական հանրագիտարանի հրատարակչին՝ թուրք քնակչության մեջ անշատողականություն պրոպագանդիզուս և անգլալիկ-հայրենասիրական գեպրմունքները վիրավորելու համար (տե՛ս Յո рудежом, № 13 (1994), 1987, с. 24, № 2, 1987, № 1, էջ 228): Ցավով պետք է արձանագրել, որ կեղծարարները հետևողականորեն ոչնչացնում են Կիլիկիայում և հայկական լեռնաշխարհում պահպանված հայկական հուշարձանները, խեղաթյուրում են դրանց էթնոշահութային պատկանելությունը (այդ մասին տե՛ս Գնլը Քալաբանով, Հարուստ ժառանգության բարբարոսական քանդումը, «Երեվան» շաբաթաթերթ, Անթիլ, 1986, հոկտեմբերի 18, էջ 1, 3, հմմտ. նաև օլտոլեռական Հայաստան» ամսագիր, Երևան, 1987, № 4, էջ 25—27: Թուրքիայից ուղարկված այս հոդվածը առաջին անգամ հրատարակվել է բուլղարերեն «ОТЧЕСТВЕН ФРОНТ» օրաթերթի 1986 թ. հոկտեմբերի 8-թ համարում):

Հ Ա Պ Ա Վ Ո Ր Մ Ե Ե Ր

ԱՊ — 2002 ՔԱ Հրահրը հասարակական գիտություններ

ՀԱ — Հանդես Ամսօրեայ

ՊԲԶ — Պատմա-բանասիրական հանդես

ՏԳԶ — 2002 ՔԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտություններ

АДСВ—Античные древности и средние века

ВВ—Византийский временник

ВО—Византийские очерки

ВОН—Вестник общественных наук АН Арм.ССР

BS—Byzantinoslavica

EI—Encyclopedie d' Islam

JA—Journal Asiatique

PG—J.—P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeca.

REArm.—Revue des études Arméniennes

REB—Revue des études Byzantines

RH—Revue historique

RHC—Recueil des historiens des Croisades

РЕЗЮМЕ

Армянские княжества, вплоть до конца XII в. самостоятельно существовавшие на территории Киликии, тесно связанными политическими и экономическими узами с Византийской империей de jure признавали ее сюзеренитет. Империя в этом регионе держала многочисленную армию и периодически назначала своих военачальников-правителей. Но вопреки активной политике Византии Рубенидскому армянскому княжеству удалось объединить почти все районы Киликии, во второй половине XII в. выйти из-под опеки империи и добиться признания независимости в качестве самостоятельного царства.

Направления византийских походов и завоеваний в первых трех десятилетиях XII в. указывают на то, что главной задачей византийской политики, помимо завоевания северного и южного побережий Малой Азии, было изгнание сельджукских племен с сухопутного пути Никея—Аталия. Замечается, что определяющими в византийской восточной политике в Малой Азии в 20—30-е годы XII в. были взаимоотношения между Иконийским султанатом и Данишмендидским эмиратом. Византийская империя смогла использовать в своих политических целях вражду правящих кругов этих государств. Киликийское армянское княжество Рубенидов не только участвовало в этой борьбе, но и в 1132—1136 гг., во время византино-данишмендидского конфликта, являлось союзником эмирата. Этим объясняется и тот факт,

что армянские и византийские источники называют эмиров Данишмендидов армянами, а государство—армяно-тюркским (по византийским источникам — Παρταρραυίτες). Особенность византийской восточной политики в 20—30-е годы XII в. состояла в том, что она не считалась с реальностью и продолжала следовать пунктам мирного договора, заключенного в 1108 г. между князем Антиохии Боэмундом и Алексеем I Комнином. С Иконийским султанатом и Данишмендидским эмиратом византийская дипломатия вела ту же политическую линию в 20—30-е годы XII в., что и с Антиохийским и Киликийским княжествами, пытаясь препятствовать свободному выходу названных государственных единиц к морю.

В борьбе за овладение крепостью Каркар, наряду с двумя армянскими вельможами (братом католикоса Григора III—Василом Тга и Михаилом Армяншином), участвовали также Данишмендидский эмират, Рубенидское и латинские княжества региона. Конфронтация Левона I и князя Антиохии Раймунда Пуатье закончилась крупной политической победой Антиохийского княжества, вследствие чего Левон I Рубенид стал пленником Раймунда. Последнее обстоятельство сказалось на внутривполитическом положении Киликийского армянского княжества. В Киликии начинается междоусобица, главными инициаторами которой, как выясняется, были сыновья Левона. Борьба достигла своей кульминации накануне первого похода Иоанна II в Киликию и Северную Сирию. Византийская империя внимательно следила за внутри- и внешнеполитической борьбой Киликийского армянского княжества. Не исключено, что византийцы активно вмешивались в эту борьбу. Империя, скрупулезно изучив политическую обстановку интересующего нас региона, незамедлительно подняла военные силы в дальний поход. Независимость Киликий-

ского и Антиохийского княжеств оказалась под угрозой в результате византийской кампании.

В восточной политике Византийской империи первой половины XII столетия выделяются первый (1136—1138) и второй (1142—1143) походы императора Иоанна II Комнина в Киликию и Северную Сирию. Однако нужно отметить, что если первый поход завершился удачно, то второй имел более скромные результаты. По сведениям византийских источников XII—XIII вв., первая северосирийская экспедиция Иоанна II была карательным походом, направленным в первую очередь против Киликийского армянского княжества, а уж затем—против латинского государства Антиохии. Изучение всех источников дало нам возможность установить, что главными целями византийских походов на Северную Сирию являлись:

- а) захват побережья Средиземного моря от Аталии до Триполи;
- б) подчинение Киликийского армянского княжества, которое в союзе с Данишмендидским эмиратом выступило против Византийской империи;
- в) принуждение Антиохийского княжества признать сюзеренитет Византии;
- г) демонстрация военной мощи Византийской империи мусульманским государствам Малой Азии и Северной Сирии.

К числу нерешенных вопросов относительно первого срийского похода Иоанна II относится его датировка. В работе начало этого события датируется летом 1136 г. Империей были завоеваны киликийские города Тарс, Мопсуестия, Адана, Анаварза и крепости Вахка, Капан, Баграс, Амайк, Цахут. Надо, однако, подчеркнуть, что первая северосирийская экспедиция Иоанна II Комнина не достигла своей цели—претворения в жизнь пунктов Девольского мирного договора. Единственным

завоеванием Византии в результате стольких усилий фактически стал захват Киликии. В последние годы правления Иоанна II в восточной политике Византии снова сложилось критическое положение: это касается в особенности двух важнейших регионов — северных причерноморских областей Малой Азии, где империя, несмотря на длительную борьбу в 20—30-х годах, не смогла вытеснить Данишмендидский эмират, и Киликии, где внешнеполитические интересы Византийской империи столкнулись с интересами Данишмендидского эмирата, Иконийского султаната и латинского княжества Антиохии. Иконийский султанат и Данишмендидский эмират не примирались с присутствием византийских властей в Киликии и начали сами посягать на ее территории. Иоанн Комнин находился со своим войском близ Антиохии, когда Иконийский султан Масуд в 1137 г. вторгся в Киликию и завладел городом Аданой. Это был предупредительный удар с тыла по находившемуся в Антиохии византийскому войску. В 1138/9 г. Данишмендидский эмир Мухаммад отнял у византийцев крепости Горной Киликии. В 1142—1143 гг. Иоанн II организовал новый поход в Киликию и Северную Сирию, но изменений в сложившейся ситуации не произошло.

Восточная политика Мануила I Комнина в Малой Азии была связана с политическими устремлениями его предшественника и являлась логичным продолжением вспыхнувшей до этого борьбы. В нашей работе рассматривается борьба Византии с Антиохийским княжеством, Иконийским султанатом и Данишмендидским эмиратом за Равнинную Киликию. Исследуются вопросы, связанные с византийской экспедицией в Киликию в 1144 г. Удар византийских армий с суши и с моря в тыл Антиохийского княжества в момент, когда правитель Алеппо-Мосула Занги предпринял мощное наступление на латинское княжество Эдессы; помешал Раймунду Пу-

атье выступить против Занги в союзе с Эдессой. После захвата Эдессы войсками Алеппо-Мосульского атабекства Раймунд Пуатье предпринял активные меры для создания союза против усилившегося Занги, который угрожал также существованию Антиохийского княжества. В этот союз Раймунд Пуатье решил вовлечь Византийскую империю. Только такими намерениями можно объяснить посещение антиохийским князем Константинополя в 1145/6 г. Однако после военных действий 1144 г. Мануил I больше не организовывал крупных экспедиций в Киликию и Северную Сирию. Завершив войну 1145—1147 гг. против Иконийского султаната, византийский император заключил мирный договор с султаном Масудом. Это соглашение, подписанное накануне второго крестового похода, было направлено против крестоносцев. Военное вмешательство европейских государств в политические дела Ближнего Востока не дало ожидаемых результатов. Положение латинских государств Востока еще более ухудшилось. Мануил I ввел существенную поправку в восточную политику. Отныне Византийская империя стремилась войти в союз с Данишмендидским эмиратом и со всеми, кто боролся против Иконийского султаната. Несмотря на это, Мануил Комнин не смог приостановить усиление Иконийского султаната в годы правления Кылыч Арслана, и дипломатическая игра Византийской империи с Иконийским султанатом завершилась поражением в битве при Мириокефалоне в сентябре 1176 г. В годы правления Мануила I Византийская империя, имевшая конкретные политические цели в Киликии и Северной Сирии, не могла больше не считаться с Алеппо-Мосульским атабекством. В 1144 г., захватив Эдессу, Занги нанес удар по государствам латинского Востока, тем самым помешав и планам Византийской империи, которая намере-

валась создать средиземноморский пояс византийского политического влияния.

Наступательная тактика Византийской империи против латинских государств Востока, которую осуществлял Иоанн II Комнин во время первого северосирийского похода, продолжалась только в первые годы правления Мануила I. В дальнейшем политическая доктрина превратилась в план, по которому Византийская империя пробовала использовать династические браки в международных отношениях с Антиохийским княжеством и Иерусалимским королевством. Экспедиция 1158 г. не изменила положение дел на Ближнем Востоке. Мануил I фактически признал сложившуюся международную обстановку.

В 40-х годах XII в., после длительного перерыва, было восстановлено Киликийское армянское княжество Рубенидов. Изучение сообщений источников привело нас к выводу, что это произошло в 1148 г. Сложившаяся политическая обстановка в Малой Азии и Северной Сирии 40-х годов XII в. была благоприятной (внимание всех мусульманских и христианских государств Малой Азии и Ближнего Востока было направлено к событиям второго крестового похода), и Торос II сумел использовать эту ситуацию. На этом этапе политической истории Северной Сирии и Малой Азии интересы сирийской яковитской церкви и Киликийского армянского государства совпадали. Для сирийцев было выгодно господство Рубенидов, ибо покровительством армянского княжества можно было легко создать общий фронт против агрессивной политики Византийской империи. Конечно, это лишь церковно-догматическая сторона вопроса, но тем не менее сыгравшее немаловажную роль в эпоху средневековья. Армянское княжество Киликии не в состоянии было игнорировать церковно-политические и социально-экономические интересы тех народов, кото-

рые населяли территорию Киликии. Нужно иметь в виду, что каждый из этих народов или народностей имел собственные интересы и в союзе с Рубенидским княжеством был намерен решать собственные проблемы. Киликийское княжество было более толерантным в отношении национальных меньшинств, чем любое крестовое княжество. Иначе говоря, народности, проживавшие в Киликии, принимали участие в сложившейся социально-экономической жизни государства.

Наши знания о компетенции византийских провинциальных чиновников в XII в. весьма ограничены. Источники не сообщают никаких сведений о том, что во время византийского господства до XII в. Киликия имела внутреннее, или феодное, самоуправление. После 1137 г., когда Иоанн II овладел Киликией и взял в плен Левона I, коренным образом изменилось соотношение сил на интересующих нас территориях. Византийская империя вынуждена была создать административно-экономическую систему управления, которая соответствовала бы не только внутренним и внешнеполитическим целям империи, но и в равной мере — политическим устремлениям, тех армянских княжеств в Киликии, с удовлетворением принявших византийскую власть. По-видимому, уже Иоанн II пытался объединить в одной системе управление несколькими малоазийскими районами (Атاليا — Киликия — Кипр — Антиохия), которые на северо-восточном побережье Средиземноморья приобрели бы важное стратегическое значение. Однако Иоанн II не мог осуществить свои намерения, а его преемник Мануил I не пытался объединить указанные территории в одну административную систему. Тем не менее стремление увеличить византийские военные силы в Киликии и создать единую военно-административную провинцию на территориях Киликии и Кипра было очевидным и в первые годы правления Мануила I, во время первого североси-

рийского похода. Намереваясь дать отпор антивизантийским действиям Антиохийского латинского княжества, Мануил I отправил в Киликию сухопутные и морские военные силы. Во главе этих армий находились византийские полководцы Просух и Димитрий Врана. Первого мы склонны считать военным и административным правителем Киликии, а второго—правителем Кипра. Основанием для такого предположения может служить тот факт, что и Просух, и Димитрий Врана после успешных военных действий против антиохийского князя Раймунда Пуатье (1144) не возвратились в Константинополь: первый из них остался в Киликии, второй—на Кипре. Причиной этих административных преобразований были агрессивные намерения Антиохийского княжества относительно Равнинной Киликии. Поэтому с прекращением завоеваний киликийских областей Антиохией, источники перестают упоминать правителей в Киликии или на Кипре.

Сообщения о киликийских правителях снова появляются в источниках с восстановлением Рубенидского княжества во главе с Торосом II, угрожавшим покончить с византийским господством в Киликии. Главной обязанностью византийских правителей-военачальников состояла в том, чтобы дать отпор притязаниям Рубенидов и обеспечить подчинение Киликии византийским властям. Сообщения о первом правителе Киликии в источниках встречаются в изложении событий 1151/2 г. Епископ Тарса Нерсес Ламбронати сообщает, что в XII в. в Византийской империи был обычай, по которому по истечении года сменяли наместников областей и на их место назначали других. Такая практика не прослеживается на предыдущем этапе истории византийской административной системы. Сведения об отдельных правителях подтверждают это положение.

Подытожив сведения источников о византийских правителях Киликии, мы составили следующую хронологическую таблицу:

1144/5 г.—Просух (?);

1151/2 г. (?)—Тома или Томас;

1152/3 г. (?)—Андроник Комнин (первое правление);

В 1153—1158-х годах Торос II упразднил византийский протекторат над территориями Киликии.

1159—1162 гг. Для этого отрезка времени на территории Киликии имена византийских правителей не упоминаются. Нам представляется, что после военной экспедиции Мануила I Торос II не только стал вассалом Византийской империи и получил титул протосебаста, но и взял на себя обязанности правителя византийской провинции Киликии.

1162/3 г.—Андроник Фервин (первое правление);

1163/4 г.—Константин Каломан (первое правление);

1164/5 г.—Алексей Аксук;

1165/6 г.—Андроник Комнин (второе правление);

1166/7 г.—Константин Каломан (второе правление);

1167/8 г.—Михаил Врана;

1168/9 г.—Андроник Фервин (второе правление).

Хотя мы и не знаем имен всех правителей Киликии в 1169—1175 годах, в годы княжения Млеха Рубенида, однако имя одного из них известно—это Константин Каломан (третье правление).

1179/80 г. (?)—Исаак Комнин.

Сведения разноязычных авторов о должности византийских правителей представляют следующую картину:

а) в большинстве армянских источников они называются дуканами. Из византийских же авторов лишь Иоанн Киприан однажды упоминает эту должность (в рассказе о первом правлении Константина Каломана).

Должность дуки фигурирует также в сирийских и арабских источниках;

б) в армянских источниках византийские правители Киликии называются также «надзирателями» (вератесуч). Это равнозначно лат. «procurator» и старофранц. «bailliz». К указанным терминам по своему значению приближается глагольная форма «ἐπιστάτης», употребленная Никитой Хониатом;

в) армянские источники византийских правителей Киликии иногда называют «наместниками» (колмнапах)—параллелью этому является лат. «praeses»;

г) в византийских источниках чаще встречается термин «στρατάρχης ἀρχιστράτηρ», который имеет параллель в сирийском тексте «Хроника» Михаила Сирийца. Этот термин переведен на французский язык словом «général», а в древнеармянском переводе того же произведения он замещается армянским эквивалентом—«զորագլուխ». В греческих источниках иногда встречается только «στρατάρχης»;

д) Никита Хониат правителей Киликии обычно называет «ἡγεμόν». Эквивалентный термин, очевидно, употребил также Михаил Сириец: во всяком случае в древнеармянском переводе значится ишхан (князь). Ж.-Б. Шабо, заполняет лакуну «Хроникой» Бар Эбрея, переводя адекватный сирийский термин на французское слово «préfet».

Нужно четко отметить границы распространения власти киликийских правителей-военачальников. Источники свидетельствуют, что территорией деятельности византийских чиновников была Киликия. Однако Вильгельм Тирский, вероятно, употребляя номенклатуру античной географии, знает две Киликии (Первая и Вторая

Киликия). Столицей Первой Киликии латинский хронограф считает Тарс, а Второй—город Анаварзу. До 1162/3 г. в состав Киликийской провинции входила и Исаврия (со столицей в Селевкии). Так, согласно сведениям Иоанна Киннама, во время первого правления в Киликии Андроника Фервина Исаврия находилась под его властью. Заслуживает внимания и тот факт, что в 1165/6 г. правителю Киликии Андронику Комнину было пожаловано право собирать подати с острова Кипр. Это значит, что Византийская империя сознавала важность стратегического положения киликийской провинции и любой ценой способствовала укреплению ее экономической мощи. Нужно отметить, что правитель Киликии на подчиненных ему территориях имел неограниченную военную власть. Он, по-видимому, был и гражданским чиновником, как и все византийские дуки этой и предыдущих эпох.

Исторические сочинения и особенно дипломатические документы сохранили чрезвычайно интересные сведения о церковно-политических взаимоотношениях армянского католикосата с Византийской империей и церковью в 60—70-е годы XII в. В интересующую нас эпоху Ромклайский католикосат занимал особое положение среди армянских государственных образований Киликии и Северной Сирии. Из-за отсутствия армянского государства как такового католикосат приобрел функции объединяющей политической организации. Византийская империя в течение XII в. и особенно в годы правления Мануила I, исходя из своих внешне- и внутриполитических задач, многократно пыталась установить тесные дипломатические связи с римской католической церковью, армянским католикосатом и патриаршеством сирийцев-яковитов. Переговоры о церковной унии, принятые Византийской империей, намеревавшейся под-

чинить ортодоксальной церкви армянский католикосат, преследовали три основные политические цели:

а) заручиться содействием армянского населения политике Византийской империи;

б) добиться подписания церковной унии: Мануил I этим путем пытался подчинить ортодоксальной церкви большое число армян, противостоящих официальной церкви Византийской империи и по этой причине объявленных еретиками;

в) приобрести поддержку армянского населения в одном из узловых регионов восточной политики Византийской империи—Киликии.

Историю дипломатических отношений Византийской империи с армянским католикосатом можно разделить на несколько этапов. В нашей периодизации мы в первую очередь имеем в виду интересы восточной политики Византии.

а) 1165—1166 гг. Указанные годы можно назвать начальным этапом движения за унию в армяно-византийских церковно-политических взаимоотношениях XII в. Стороны уясняют позиции своих партнеров касательно основных догматических вопросов христианской церкви. Планами о церковной унии Византийская империя пыталась привлечь на свою сторону армян Балканского полуострова, Киликии и Северной Сирии. Здесь трудно проследить политический нажим на киликийские армянские княжества и на Ромклайский католикосат. Однако византийцы на этом этапе церковных переговоров еще не требовали от армянского католикосата конкретных уступок в догматическом плане. Переговоры вели византийские чиновники, светские лица.

б) 1166—1169 гг. Византийская империя в эти годы занималась политическими делами на западе. Переговоры с армянской церковью временно прекратились.

в) 1169—1175 гг. Мануил I вновь начал переговоры с Ромклайским католикосатом. Восточные дела снова привлекают Мануила I. Обостряются политические отношения с восточным союзником Фридриха Барбароссы—иконийским султаном Кылыч Арсланом. Византийская империя делает шаг к сближению с римско-католической церковью, защищает интересы североитальянских городов-республик вопреки посягательствам Германской империи. В 1169 г. в союзе с нерусальским королем Мануил I предпринимает авантюристический поход в Египет, который завершается полным крахом. В эти годы Мануил I предпринял дипломатическую атаку на армянскую церковь. В 1169 г. византийский император потребовал, чтобы армянский католикосат принял девять требований византийской церкви, касающиеся обрядов и догмы. Но в армянском католикосате не спешили принимать эти требования и заключить церковную унию. Со стороны Византии церковно-политические переговоры вел магистр Теорнан. В дебатах участвовал настоятель одного из филиппопольских армянских монастырей—Иоани Утман. С армянской стороны переговоры вели католикос Нерсэс IV Шнорали, высшие армянские церковные сановники и делегаты сирийско-якобитской церкви.

г) 1175—1176 гг. Обостряются отношения Византийской империи с Иконийским султанатом. Мануил I предпринимает военный поход в глубь Малой Азии с целью усмирения султаната. Впервые в истории армяно-византийских церковно-политических переговоров в Константинополь отправляются представители Ромклайского католикосата. Посланником армянского католикосата стал питомец Григора IV Тга, греческий священник Константин.

д) 1176—1178 гг. В сентябре 1176 г. войска Мануила I были разгромлены армией Кылыч Арслана при Мири-

окефалоне. Византийская империя потеряла все свои позиции в Малой Азии и Северной Сирии. В результате изменения политической обстановки в Малой Азии император Мануил I вынужден был перестроить политику Византии. В переговорах с армянским католикосатом константинопольская церковь отказалась от требуемых ранее восьми пунктов обрядового порядка. Она требовала теперь пересмотреть позиции армянской церкви только в одном догматическом вопросе. Армянский католикосат формально пошел на эту уступку, но документы Ромклайского собора не дошли до Константинополя. Пересмотр позиций константинопольской церкви был связан с поражением византийской армии в битве при Мириокефалоне. Из вышесказанного вытекает, что армяно-византийские церковно-политические переговоры со всеми затронутыми вопросами выходят за рамки чисто церковной унии. Их следует связывать также с политическими планами католикосата Ромкла.

Таким образом, проделанный нами детальный анализ византийско-киликийских политических и церковных взаимоотношений 30—70-х годов XII в. позволяет определять следующие основные этапы и моменты развития политических контактов между Византийской империей и Киликией.

До 1136 г. Византия, стремившаяся утвердиться в северных и южных прибрежных районах Малой Азии, сделала первые дипломатические шаги для восстановления своей власти в Киликии. В этот период Рубенидское княжество еще не было подготовлено политически и не имело ресурсов для того, чтобы противостоять имперской политике Византии. Политический союз с соседом—Данишмендидским эмиратом—не привел к успеху Левона I Рубенида в борьбе против Византийской империи.

1137—1147 гг. После первого похода Иоанна II Комнина в Северную Сирию (1136—1138) в Киликии прекратило свое существование армянское княжество Рубенидов. С целью укрепления своих позиций в регионе Византийская империя в 1143 и 1144 гг. организовала военные походы в Киликию и сопредельные страны.

1148—1157 гг. Активными усилиями Тороса II в Киликии была восстановлена власть Рубенидов. Начиная с этого момента Киликийское армянское княжество во главе с Торосом II взяло курс на сплочение вокруг своего государства всех народов, проживавших на территориях Киликии. Торос II поставил перед собой задачу освободить Киликию и нанести сокрушительный удар по позициям армянских княжеств провизантийской ориентации. Это привело к освобождению территории Киликии от византийцев и турок. Перед угрозой нового византийского военного вмешательства Торос II подписал союзный договор с Иконийским султаном и признал его сюзеренитет. В 1156 г. Торос II с князем Антиохии Раймундом Пуатье совершил нападение на остров Кипр, принадлежавший Византийской империи.

1158—1164 гг. Мануил I возглавил новый военный поход в Киликию и Северную Сирию (1158—1159). Рубенидское княжество было вынуждено признать сюзеренитет Византийской империи. В Киликии снова появились византийские правители, возглавившие политическую борьбу против Рубенидского княжества. Высшие чиновники империи использовали авторитет и военные силы армянских князей Хетумидов, владельцев крепости Ламброн. Однако Рубениды сумели дать решительный отпор намерениям своих политических противников. Византия постепенно теряла свою власть в Киликии. В 1164 г. коалиционная армия латинских государств Востока и империи недалеко от крепости Харим потерпела поражение от войск атабека Алеппо Нур ад-Дина, а

командующие коалиционной армией попали в плен. Несмотря на то, что Торос II был членом этой коалиции, он не участвовал в сражении и со своими войсками возвратился в Киликию. В 1164 г. почти вся территория Киликии оказалась под контролем Рубенидского княжества.

1165—1176 гг. Византийская империя потеряла надежды на захват Киликии. Мануил I начал переговоры с армянским католикосатом. Хотя в указанный период византийские правители регулярно назначались, реальную власть они потеряли. После смерти Тороса II власть перешла в руки его брата—Млеха Рубенида. В борьбе против своих противников новый князь предпочел войти в союз с атабекком Алеппо Нур ад-Дином и в международных делах признал его сюзеренитет. Византийское политическое влияние в Киликии было искоренено. В сентябре 1176 г. при Мириокефалоне византийская армия была разгромлена войсками Иконийского султаната, и территория Киликии полностью потеряла свое значение для восточной политики Византийской империи.

ԱՆՎԱՆՅԱԿ

- Աբելգյան Մ. 19, 29, 30
 Աբրահամ 235
 Աբրահամյան Ա. Գ. 216
 Աբուլ Քասիմ 58
 Ագար 136
 Ազարյան Ն. 49
 Աթանոս Անտոպոսիտ Անափար-
 ցալի 178, 182—184, 187
 Աթանոս Ը, Նախարիկ ապրի
 պատրիարք 43, 151, 178
 Ալեքս Արսուխ 191, 207—210,
 214, 222, 227, 228, 232, 233,
 235—238, 241, 263
 Ալեքս Կոմնենոս, Հովհաննես Բ-ի
 որդին 71, 75
 Ալեքս Ա Կոմնենոս 5, 20—23,
 26, 28, 45, 52, 54, 55, 58,
 71, 72, 75, 114, 117, 126,
 132, 134, 194, 198, 198, 202,
 229, 256
 Ալեքս Բ Կոմնենոս 23, 45
 Ալի բին Վաֆա 158
 Ալիշան Ղ. 39, 48—48, 77—79,
 83, 98, 160, 165—167, 172,
 174, 221, 229, 232, 237, 239
 Ալի Քուչուկ 154
 Ալիս, Անտիոքի դրսուհի 84, 85
 Ալպոլաջյան Ա. 7, 68, 89
 Ալիսենյան Ն. 38, 40, 202
 ԱՆՃԷո տե՛ս Մուհամեդ, Դանիշ-
 յանյան ամիր
 Ահառյան Հր. 27, 29, 30, 42, 79
 Ամարի Ա 36, 133, 231
 Անահիտ Երզնկացի 216
 Անանյան Գ. 176, 237
 Անանուս նգեսագի (Կամ Ասորի)
 35, 41, 83, 89, 100, 106—109,
 112—114, 117, 119, 120, 123,
 152, 153, 155, 165, 206, 215
 Անանուս Քեսուցի (Գրիգոր
 Երեմյացի) 109, 110
 Անդելոսների հարստության 23
 Անդրանիկոս Ա Կոմնենոս 39, 26,
 45, 131, 133, 134, 138, 191,
 198—201, 210, 211, 214, 217,
 228, 229, 263, 265
 Անդրանիկոս Կոմնոստեֆանոս 142
 Անդրանիկոս Յերբանոս (Եվֆեր-
 րենոս) 191, 204, 205, 210,
 212—214, 216, 228, 230, 231,
 263, 265
 Աննա Կոմնենե 20, 21, 55, 57, 58,
 72, 78, 102, 103, 120
 Ապոդինար 234
 Արապ 58, 62, 63, 81, 83
 Արշակունիներ 67, 68
 Արլանի Քաղաք 150
 Արուխ տե՛ս Ալեքս Արսուխ
 Արսուլյաններ (Արթուրյաններ)
 93, 148
 Արի Արսլան 155
 Աֆշին 90—92
 Բարսյան Ն. 2. 19, 31
 Բագրատունիներ 17
 Բալարանով Դելլո 263

Բնաբ 59
Բաղադրիչ Բ Երուսաղեմացի (Պաղ-տին) 54
Բաղադրիչ Գ Երուսաղեմացի (Պաղ-տին) 131, 150, 231
Բաղդասարյան է. 184
Բար Նրբես 33, 34, 51, 53, 146, 199, 204, 264
Բարթեղիան Հր. 27, 29, 52, 84, 100, 128, 159, 178, 225
Բարսեղ Բար Շուման 151
Բարսեղ Օղեսացի 32
Բևադրիա 132
Բողոյան Ա. Ա. 31, 210, 249
Բոհեմանդ Բ Անտիոքացի (Պե-ժուս) 21, 71, 72, 76, 81-85, 100, 107, 256
Բոհեմանդ Գ Անտիոքացի 158
Բոռնազյան Ս. Վ. 13, 49
Բուազ Տ. Ս. Բ. 49, 157, 164, 166
Բարսուխ 59

Գարեգին Ա Կաթողիկոս (Հով-սեփյան) 44
Գազ Վասիլ 12, 53, 157, 188
Գոտին Պ. 103
Գրիգոր Պակոսրիան (Բակուրյան) 225
Գրիգոր Բ Վկայասեր 38
Գրիգոր Գ 39, 89, 91, 141, 222, 223, 227, 236-239, 249
Գրիգոր Դ Տղա 39, 219, 246-249, 267
Գրիգոր Երեց 25, 27, 29-31, 40, 41, 47, 93, 112, 114, 140, 146, 159-163, 169, 175-177, 180, 199-201, 203, 229
Գրիգոր Մարաշացի 159-162
Գրիգոր Սկեսացի 41
Գրուսու Ն. 24, 129
Գրյունել Վ. 135, 209

Գրուսե Բ. 49, 76, 84, 85, 92, 96-99, 116, 117, 119, 122, 164, 172, 174, 191, 231, 232-248
Գուլիգիլմո դելլա Բարկա 125
Դևրգ Սկեսացի 184

Դանուն (Տանուն) 146, 147, 168, 169
Դավիթ Բաղիշեցի 220
Դաուդ. (Դաուդ) 92, 146, 148, 150
Դեմոտրիոս Վրանուս 142, 143, 195, 196, 262
Դիանիսիոս Բար Սալիբի 7, 32, 42, 43
Դհուլ Նուն 168, 169, 171
Դյուլգեր Յ. 226, 243
Դյուլտրիե էդ. 47, 159
Դյուկանձ 20
Դյուլս 108, 147-149, 168, 169, 171

Ելիսև Ն. 13, 50, 85, 98, 130, 153-155, 157, 180
Երեմյան Ս. Տ. 68, 151
Եվթիմիոս Զիդարենու 225
Եվստաֆիոս Սուլուցի 56

Զարորդ Մ. 19, 32, 36, 50, 158
Զանգի (Զանկի) 39, 82, 83, 85, 93, 96, 97, 101, 107, 116-118, 130, 132, 140, 145, 150-155, 172, 180, 258, 259
Զեն ադ-Դին 155, 158
Զենգյան Տարստոթյուն 37, 38, 189, 231,
Զեքիան Լ. 210, 237, 243, 246, 249, 252

Էմիլ Մկրտիչ 26, 32
Էսպարիան Պ. 7, 43

Քաթուլ 80
Քեմուրճյան Վ. 7
Քեռոդ Բար Վահրոն 133, 245
Քեռոդոս Դասիսուս 138
Քեռոդոս Պրոդրոմոս 41, 69, 70, 104, 127
Քեռոբանու 39, 219, 242-246, 252, 267
Քլոփիստ 42
Քիմուրթաշ 163
Քորոս Ա Ռուբենյան 26, 63, 64, 78-81, 83, 173, 192
Քորոս Բ Ռուբենյան 95, 131, 132, 156, 162-165, 173-187, 190-205, 207, 209, 210, 212, 214, 216, 221, 226-232, 260, 262, 263, 269, 270
Քումա 132, 197, 198, 214, 263
Քուրեհրիգ Յ. 174, 191

Իրն ալ-Ասիր 37, 41, 101, 107, 108, 111, 113, 115-117, 152, 158, 206
Իրն ալ-Ջաուզի 111
Իրն ալ-Փալանիսի 53
Իզնապոս պատրիարք 35
Ինսկենտոս Բ պապ 141, 223
Իշաղ (Իշոխ) 35
Իսահակ Կոմենեոս 60, 61, 65, 68, 86, 87, 113, 133
Իսահակ Կոմենեոս, Կիլիկիայի կառավարիչ 213, 214, 263

Լանգուա Վ. 47, 48
Լասկարիսենի Տարստոթյուն 23
Լըբո 191
Լիպարիա 68
Լիպարիայաններ 68
Լևոն Ա, Ռուբենյան իշխան 60-62, 64-66, 78-92, 94-96, 98, 100, 101, 107, 110, 112,

114, 116, 118, 119, 123, 124, 163, 163, 167, 173, 179, 192, 196, 203, 228, 255, 261, 268:
Լևոն Ա, Կիլիկիայի թագավոր 48, 178

Լևոն Ասլան տե՛ս Գլխ Արուան.

Կաթոն Ա. Պ. 24, 45, 46, 108, 118, 129, 136, 170, 224, 228
Կարժան տե՛ս Հովհաննես Բ Կոմենեոս
Կահեն Վ. 18, 19, 35, 50, 51, 54, 68-69, 82, 93, 98, 126, 130, 131, 148, 152, 153, 155-158, 160, 164, 180, 189, 196, 247
Կասիանուս 59, 64, 82, 133
Կիրակոս Գանակեցի 25, 26, 207, 227, 229, 238
Կղեմես Գալանուս 219
Կոմազենացի 12, 52, 68, 77
Կոմենեոսներ բաց եմ թողնում
Կոստանդին Բարձրաբերդցի 34
Կոստանդին Ա Ռուբենյան 77, 78, 87
Կոստանդին գրեվոր 118
Կոստանդին, (Լևոն Ա (իշխանի) որդի 85
Կոստանդին, Քորոս Ա-ի որդի 80
Կոստանդին, Միքայիլ Հայի հայ-րը 89
Կոստանդին Գարբաս 57, 60, 61
Կոստանդին Կալամանու (Կոլ-ման) 191, 205-207, 210-214, 217, 263
Կոստանդին Հերակուսիցի 247-250, 252, 267
Կոստանցա 78, 84, 131, 158
Կրոմբախեր Վ. 19, 41, 102, 243:
Կուրց էդ. 102, 103, 106

Հակոբյան Գր. 39
Հակոբյան Վ. Ա. 32, 179
Հակոբյանյաններ 221
Հարությունյան-Ֆրանչյան Վ. Ա.
12, 52, 53, 77, 208, 225
Հեթում Ա 34
Հեթում Բ 179
Հեթում պատմիչ 167
Հեթում Կոստանյանի 179
Հեթում, ներսես կամբոսացու
նշարարը 38
Հեթումյաններ 7, 38, 53, 108,
202, 210, 221, 231, 269
Հոնիգման Էռ. 21, 71, 73, 74,
178
Հովհաննես Աբուր 135, 208,
209, 228
Հովհաննես Կամատերու 41
Հովհաննես Կեսար 131
Հովհաննես Կրննմոս 22-24, 41,
56-58, 70, 71, 75, 76, 88,
100, 101, 104-107, 112-116,
118, 119, 122, 124, 127-129,
131, 135-138, 142-145, 155,
156, 166, 170, 172, 176, 180,
182, 191, 193-195, 198-201,
204-206, 209-213, 215, 221,
228, 265
Հովհաննես Կոնտոսանֆանոս 142
Հովհաննես ԺԲ, հակորիկ պատ-
րիարք 178,
Հովհաննես Բ Կոմնենոս 10, 21-
23, 45, 46, 53, 55-58, 60,
62, 63, 65, 66, 69-72, 75,
76, 82, 84, 86, 97-123, 131-
137, 143, 146, 150, 164-167,
169-171, 173, 179, 182, 192-
195, 198, 256-258, 260, 261,
269
Հովհաննես Սկրիթցի 52
Հովհաննես Ուրման 244, 245, 252,
267

Հովհաննես Քեսուցի 32
Հովհաննես Օձնեցի 43
Հովհաննեսյան Ա. 17
Հունգեր 2. 19, 21, 22, 24, 129
Ղազարյան 2. 178
Ղազի (Ամր-Նազի) 59-67, 81-
86, 89, 93, 110, 148, 167
Ղարա Արսյան (Խորասյան) 148,
150, 152, 160, 163
Ղլիճ Արսյան (Ելիճասյան) 6,
129, 130, 162, 169, 220, 248,
250, 259, 267,
Ջեզվահիրյան Մ. Հ. 152, 167
Մամիկոնյան 225
Մանանդյան Հ. 42
Մանտալե Լորայրներ 78-80
Մանուկ Ա Կոմնենոս 6, 10, 21-
23, 25, 26, 38, 39, 45, 46,
73, 76, 100, 107, 122, 124-
145, 149-150, 155, 156, 158,
170, 171, 175, 194, 195, 198,
199, 202-205, 207-211, 213,
218, 219, 221, 226, 228, 230,
231, 236-240, 243-252,
258-263, 265-270
Մաշտոց 176
Մառ Ն. Յու. 225
Մասուղ 57, 58, 61-63, 66, 81,
86, 105, 123, 133, 141, 144,
148-152, 155, 160-163, 169,
171, 173, 181, 258, 259
Մատթեոս Ունտայեցի 25, 27, 29-
31, 40, 41, 47, 68, 73, 79,
89, 93, 96, 108-110, 114,
115, 135, 141, 145, 146, 153,
155, 157, 159-162, 167, 169,
176, 185, 197, 199-203, 214,
215, 221, 229, 231
Մարգարյան 2. Գ. 8, 31

Մարիամ Կորովիկա 225
Մարթա Կարլ 5, 133, 184
Մելիքշահ 13
Մելիք-Օհանջանյան Կ. Ա. 25
Մեկիտա Կ. 207, 228
Մխչադի Կ Անջեարուս 38, 39,
218, 245
Միքայիլ Ասորի (Միխայիլ) 21,
28, 31-35, 41, 59-66, 70, 77,
78, 81-83, 85-87, 89-91,
93, 100, 104-108, 113, 116,
117, 129, 134, 135, 144-153,
155, 159, 163, 166-170, 172,
175-178, 180, 182-187, 189,
199, 200, 203-206, 215, 216,
219, 229, 231, 244, 245, 264
Միքայիլ Խորանիլ 245
Միքայիլ Խալիկյան 69, 84, 99-
101, 104, 127, 128
Միքայիլ Հայ 89, 90, 92, 256
Միքայիլ Վրանաս 191, 195, 212-
214, 269
Միքայիլյան Գ. Գ. 48, 73, 74,
77, 80, 86, 98, 100, 115, 119,
164, 174, 179, 183, 184, 191
Մլեհ 85, 165, 212, 214, 219,
228-231, 246, 263, 270
Մխիթար Այրիվանեցի 32
Մկրտչյան Մ. 39
Մուհամեդ սուլթան 155
Մուհամեդ (Մահմուտ), դանիշ-
ժանյան ամիր 58, 63, 67, 82-
94, 104-106, 109-111, 123,
124, 126, 129, 143, 148-148,
166-170, 179, 258
Մուհամեդ Խորաթի 36, 184
Մուրադյան Պ. Մ. 225
Յազան 106
Յակոբ Արսյան (Աղուպ-Արսյան)
42, 129, 130, 143-150, 168,
169, 171

Յանու 146, 147, 163
Յուսեփյան Գ. 159, 160-162,
185
Յառնա 63
Յուզբաշյան Կ. Մ. 6, 127, 208
Յուրյան 43
Նաթանաշիլյան 221
Նեղոս Դոքսանյանոս 247
Ներսես կամբոսացի 38, 40-42,
130, 202, 203, 214, 224, 226,
227, 233, 235, 236, 238, 239,
241-244, 246-248, 250, 262
Ներսես Գ Շնորհալի 38-41, 160,
176, 210, 214-216, 222, 223,
227, 232-242, 244-246, 249,
267
Ներսես Պալիանեց 179
Նիկետաս Խանիատև 23, 24, 41,
56, 57, 60, 67-71, 100, 104,
103, 111, 113-115, 119,
128-130, 135, 138, 142, 144,
167, 170, 172, 211-213, 215,
221, 264
Նիկիֆոր Վրենես 20, 102, 103,
120
Նիկիֆոր Բասիլիակոս 104
Նուր աղ-Գիլ 19, 50, 130, 153,
156, 158, 159, 163, 185, 186,
206, 209, 212, 219, 228, 231,
232, 269, 270
Շարո ժ.-Բ. 22, 33-35, 61, 152,
203, 229, 281, 284
Շալանդոն Ն. 29, 24, 45, 46,
51-57, 59, 60, 63-65, 89-
92, 95, 82, 99, 103-105,
108-112, 115-119, 121-124,
126, 128, 129, 131-135, 142,
144, 150, 156, 158, 164, 167,
169, 170, 172, 174, 178, 180,

183, 191, 197, 198, 211, 213,
219, 226, 230, 236, 244, 248
Շահազարեանց Կ. 30, 40
Շիրիլ 157

Ջակն 56
Ջամլյան Մ. 46, 47, 79, 98, 164,
173, 191, 229, 238

Պալճեան Ա. 219
Պաղտին Դ (Քալդային) 36
Պաղտին (Պաղտուն), Քեսանի և
Մարաշի իշխան 29, 91, 92, 94,
96, 140, 156, 157, 159
Պահլավադանի 38
Պապիկյան Ս. 83, 85, 174
Պեղոսոստէն տե՛ս Հովհաննես Բ
Կաննինս

Պետերին 155
Պրոսպեր 142, 143, 195, 214,
262, 263
Պուտոլին տե՛ս Քայմանդ Պուտ-
տին
Պոզոս Տարօնացի 42

Ջուլին Ա 89
Ջուլին Բ 21, 84, 89—91, 111, 117,
131, 132, 140, 151—153, 156,
159—161, 165, 176, 184—186,
189

Քայմանդ Պուտտին (Պեճուեզ) 76,
94, 96, 98, 107, 111, 116, 117,
131, 136, 139—142, 144, 145,
155—159, 165, 172, 180, 186,
193, 256, 258, 259, 262, 269
Քանսիման Ս. 49, 102, 104, 164,
166, 172, 191, 197
Քազինգիլեա 75
Քրիստոս Անտիոքացի 195
Քրիստոս Շահիտեցի 232

Ռենազա Մարաշացի 140, 157—
159, 186

Ռոզման 81—83
Ռամեսոս Դիոգենես 57
Ռուբին Ա Ռուբինյան 77, 78, 88,
91
Ռուբին, Ասոն Ա իշխանի որդին
95, 165
Ռուբինյաններ բաց եմ բողոմ

Սամսել Անեցի 25, 31, 40, 79,
80, 86—88, 91, 94, 95, 177—
179, 182, 183, 187, 200, 202,
214, 226, 229—231

Սայֆ ադ-Գին Հազի 153
Սարգիս 235, 241
Սելիկիա 81
Սետոն Ք. 49
Սիմոն 140, 165
Սիրմակէ 140

Սմբատ Գուեղոսարի (Սպարապետ)
30, 31, 40, 56, 80, 83, 86—
89, 91, 94, 95, 111, 113, 114,
118, 123, 124, 130, 165—167,
176, 177, 180, 182, 187, 197,
200, 202, 204, 205, 210, 221,
228—230, 250

Սմբատ Ներքինի 222, 223, 236—
239
Սմբատ, Պապեռոնի տեր 202, 221
Սմբատ, Պապանի տեր 202
Ստեփաննի 28, 95, 165, 203, 210,
228—232

Ստեփանոս Նախապկա 145
Ստեփանոս Օրբիլյան 27
Սուրբառյան Ա. 49

Վահրամ Բարտինի 40, 78, 80, 95,
178—180, 182, 185, 230
Վասիլիոս Յինցիլուկեա 135
Վասիլի, Բարձրաբերդի տեր 202,
221

Վասիլի Տզա, Կարկառի տեր 69,
90, 92, 97, 157, 256
Վարդան Ալպեկցի 241
Վարդան Արեւիկցի 25, 26, 34, 35,
177, 182, 199
Վարդանյան Ս. 35
Վիլհելմ Ռուբացի 36, 81—84,
101, 106, 107, 132, 202, 206,
211, 215, 216, 264

Տերին 220
Տեր-Ղազարյան Հ. 176
Տեր-Դավթյան Ք. Ս. 41
Տեր-Ղեւոնդյան Ա. Ն. 6, 37
Տեր-Մինասեանցի Ե. 183, 228
Տեր-Մրբիլյան Ա. 81, 141, 179,
223, 235, 236, 249
Տեր-Պետրոսյան Ը. Հ. 35, 40
Տիրարան 221

Փիլարոս Վարաձեռնի 7, 12,
52, 53, 68, 77, 188

Փառտին Ս.—Ե. Հ. 49, 65, 75,
77, 78—81, 83—85, 89, 97, 98
Փեշիշյան Ա. 210, 252
Փլոշկերյան Ա. Մ. 41
Փրիստոս 15, 110, 222, 233—235,
240, 242, 250, 251

Օրբիտոս դիւա Տորն 125
Օդեբիկ Վիտալիս 75
Օշին 203, 209, 216, 221, 226,
227, 222, 235
Օշինյաններ տե՛ս Հեթումյաններ
Օստրոգորսկի Գ. 52, 54, 55, 72
102, 104
Օտտոն Ֆրենկեկացի 56
Օրմանյան Մ. 14, 79, 141, 174,
249, 250

Յրիկուկ 211, 212

Յրինկ Ե. 247
Յրիգրիիս Բարբարոս 219, 252
267
Յուր Անճուացի 84, 89, 116, 150

Адоратский В. 5
Барсегов Ю. Г. 49, 205
Бибигов М. В. 67

Гордлевский В. А. 13, 60
Гусейнов Р. 33

Дмитревский А. 102
Дмитрисв Г. А. 49, 158
Долоцкий В. И. 24

Қарпов В. Н. 22
Коконцев П. К. 19
Курбатов Г. Ј. 45

Любарский Я. Н. 20, 21,
72—74, 103

Медведев И. П. 116, 209
Мстиславна Добродей 71, 75

Острогорский Г. А. 34

Паладимитру С. 71, 75
Петров П. Хр. 192

Райт В. 19

Степаненко В. П. 12, 53

Тураева К. А. 19

Успенский Ф. И. 126, 127,
164

Фрейденобург М. М. 21, 22,
72—74

Шандровская В. С. 44, 79

Энгельс Ф. 5, 134

Adontz N. 52
Ahrweiler H. 47, 55, 74, 194,
196, 198, 199, 208
al-Firdaus տե՛ս Փիլարատս Վա-
րամեանի

Baldvin Marshall W. 49
Bar Hebraeus տե՛ս Բար Երրենու
Baumstark A. 19, 42
Bayan G. 48
Beck H.—G. 19, 42, 218, 225,
228, 241—243

Bedawi տե՛ս Իսայիանց Պուստիկ
Bedoukian P. Z. 44, 49
Bréhler L. 15, 192, 196, 203

Brosset M. 191
Budge Ernest A. Wallis 33

Casanova 57
Charanis P. 225

Danishmendides 41, 50, 57
Dédéyan G. 7, 31, 69
Der Nersessian S. 14

Ehrhard A. 243
Every G. 14
Folz R. 15
Fusco F. 101

Gelzer H. 102
Goitein S. D. 116
Grecu V. 24

Grégoire le Prêtre տե՛ս Քրիզոստ
Երկ

Gregory Abu' l'Faraj տե՛ս Բար
Երրենու

Guilland R. 209

Heywood C. J. 70

Hohlweg A. 46
Hussey J. M. 14

Ibn-Alatyr տե՛ս Իբն ալ-Ատիր
Ioannes Aloysius van Dielen 23

Jarnley C. J. 12, 52
Jurewicz O. 134, 198, 210
Justinian 19, 41

Lamma P. 99
Laurent J. M. 12, 52
Leib R. 20
Lille R. J. 220
Lüders A. 19, 33

Meinke Augustus 22
Mélikoff I. 13, 41, 50, 64, 68
Migne J.—P. 254
Moravcsik G. 51
Mordtmann 57

Norden W. 14

Oboiensky D. 46

Regel W. 56
Roger le Tourneau 53

Saint-Martin M. 191
Setton Kenneth M. 49, 174
Schlumberger G. 133

Vryonis Jr. Speros 51, 55, 127
Willermus Tyrensis տե՛ս Վիլ-
հելմ Վուլբաքի
Wirih P. 22, 46

Σάβας K. N. 213

զոհեթոս ց. 178

ՏԵՂԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Աբլխաթան (Ապլխաթան) 148, 150,
151, 168, 169

Աղանա (Անոանա) 61, 65, 78,
80, 87, 112—114, 117—119,
122, 165, 257, 258

Ալեքսանդրիթ 116
Աճար 161

Ամայթ 119, 257

Ամիդ 13, 50, 90, 93, 130, 151,
152, 163, 189

Ամուզա 174, 186, 197

Ալլասեռ Քար 176

Ալեթապ 140

Անաղարզա (Անարղարա) 78, 80,
82, 83, 112—115, 118, 178,
182, 184, 187, 196, 205, 216,
230, 231, 257, 265

Անատոլիա 253

Անդրկովկաս 17

Անկյուպիա 63

Անտիոք (Անտաք) 12, 13, 21, 22,
50, 52, 67, 71, 73—76, 81,
82, 84, 85, 97, 98—99, 94, 96—
98, 107, 108, 110, 112, 113,
116, 117, 120, 122, 131, 136,
137, 141, 152, 155, 156, 159,
162, 165, 173, 178—180, 182,
189, 193—195, 209, 211, 228,
230, 247, 248, 251, 256, 257,
261, 269

Անտիոքի իշխանություն 10, 11,
71—76, 80, 83, 91, 92, 95, 96,
99, 101, 121, 123, 124, 130,
131—133, 137—145, 155, 156,
158, 169—172, 185, 186, 189,
196, 202, 203, 256, 257—260,
262

Ապամեա 158

Առյուծաբերդ 174, 187, 196

Ասիա 73, 94

Ասուրիս 221

Ասորիք 19, 22, 36, 42, 43, 50,
73, 74, 77, 78, 103, 106, 116,
117, 126, 178

Ատալիա 56, 57, 59, 74, 101,
108, 112, 122, 124, 148, 191,
194, 255, 257, 261

Արարական խալիֆաթ 6

Արկա 147

Արձղան 158

Արմենիական 59, 65, 74, 105,
125

Արտաճ 157

Արտուրյան ամիրություն 13, 60,
130, 151—154, 157, 160, 186,
189

Արևմտյան Եփրոսա 14, 15, 36,
158, 188

Ասել 161

Աֆրիկ 157

Բաալբեկ 154

Բաբալուս 92

Բաբուլա 152

Բապրաս 119, 257

Բալկանյան թերակղզի 54, 108,
126, 244, 266

Բալուս տե՛ս Բեյլ Բուլա

Բաղդատ 93, 158, 159, 167

Բարին 116

Բարձրաբերդ 202, 220

Բար Սառմա 151, 178, 189

Բեյլթ Բուլա 152

Բերույա, քաղաք Բակկոնիայում
58

Բիրուլ տե՛ս Բարուլա

Բյուզանդական կայսրություն բաց
էլ թողնում

Բյուզանդիոն 155

Բյուխանիա 108

Քորդիլիան (աշտարակի դար-
պաս Մելիքեան) 147
Քուզարիա (քուզար) 192, 241

Գալիլ 210

Գամբիա տե՛ս Գապագովիա
Գանդրա 57, 58, 60, 70, 82, 105,
106, 115

Գերմանական (արեւտահոմեա-
կան) կայսրութիւն 15, 134,
218, 267

Գերմանիկ տե՛ս Մարաշ

Գամակոս 53, 152, 189
Գանիշմանյան ամիրութիւն 10,
11, 13, 36, 41, 42, 50, 54,
56-60, 62-71, 74, 81, 82,
84-86, 89, 93, 96, 97, 102,
104-106, 108, 115, 118, 121-
126, 129, 130, 138, 146, 146,
149, 151, 166-171, 183, 194,
255-259, 268

Գանուբ 56
Գաշտալին Կիլիկիա 73, 78, 80,
82, 86, 88, 96, 111, 112, 122,
136-149, 141-144, 172, 180,
205

Գեարույան համալսարան 21,
61, 71, 72-76, 78, 79, 81,
116, 117, 137, 192, 257

Գեղնոյ տուն 161

Գիար Բաբր տե՛ս Ամիդ

Գիպատոս 5, 6, 132, 133, 251,
267

Գիսիա (Ուո՛ւս) 22, 28-30, 39,
40, 50, 52, 74, 76, 84, 85, 89,
98, 112, 120, 130, 140, 141,
145, 151, 153, 164, 156, 157,
163, 172, 181, 189, 197, 258,
259

Գիսիայի իշխանութիւն 10, 11,
80, 91, 92, 97-99, 130-132,
138, 140, 145, 151, 152, 162,
163, 165, 184-186

Գլբուկա 36, 45, 46, 48, 72, 73,
158, 181

Գրուարեմ 36, 48, 76, 84, 85,
88, 89, 91, 131, 133, 149, 150,
151, 154, 164, 184, 205, 213,
231, 232, 237, 251, 260, 267

Գրեան 91
Գփեսոս 54
Գփրատ 90, 130, 136, 152, 157,
162, 185, 248

Գփրատյան ճարգ 90, 137, 160,
219
Զաղի 161
Զմյառնիա 54,
Էրմիտաժ 79
Էիլ Անտեաց տե՛ս Քուզար
Էիլ Համոտն (Էիլ) 115, 197,
198, 205, 231
Էլպար 160-169
Էուրթիա 253
Էրակսիտն 126
Էրերիա 208
Էրնիա 6, 10, 11, 13, 30, 37,
50, 54, 56-60, 62, 63, 66,
70, 74, 81, 86, 105, 118, 121-
123, 125, 126, 129, 130, 133,
138, 139, 141, 144, 148-
152, 156-162, 168, 169, 171,
175, 181, 185-187, 189, 193,
194, 202, 239, 248-250, 252,
255, 256, 258, 263, 267, 269,
270
Էնար 131, 158, 159, 185, 188
Էսափրիա 198, 200, 205, 216,
228, 232, 265

Էսափրիա 5, 6, 51, 126, 219
Էրբիլ 154
Էամբրոն 7, 38, 108, 193, 202,
221, 226, 227, 231, 235, 269
Էամոս 112
Էտողիկա 57, 91
Էոնալին Կիլիկիա 78, 113, 117,
118, 143, 166-170, 180, 185-
187, 258
Էրդիա 103
Էրկանդոն 169

Էալդիա 53, 59, 122, 190
Էստան 157
Էսարբրգ (Էսարթրբրգ) 92, 148,
150-152, 160, 163, 186, 189
Էսրատոն 77, 93, 167
Էսմանոս 161

Էսմեղամ (Սիմեղամ) 147, 188
Էոպե 92
Էալարիա 128
Էապագովիա 7, 11, 59, 67-69,
77, 78, 82, 121, 146, 168, 187,
251
Էապան (Կապնուրեբր, Կապնա-
րեբր) 119, 123, 166-168,
257
Էաստամոն 57, 68, 60, 70, 82,
104-106, 170
Էարկաո (Գարգար) 89, 90, 92,
152, 256
Էարմիր վանք 94
Էարմիր լեւոն 123, 167
Էենտոսկովիա 79
Էեսարիա տե՛ս Կապագովիա
Էիբրայտոն 125, 191
Էիդնոս 73
Էիլիկիա կամ Էիլիկյան Հայաս-
տան բոց եւ լաղնոս
Էիպրոս 115, 122, 124, 138, 143,

191, 194-196, 203, 210, 211,
217, 220, 261, 262, 265, 269
Էիլ 128
Էլափիա 151
Էոմանա 63
Էոսիտաոս 167
Էստանդեուպրիա 6, 36, 39, 62,
63, 66, 80, 101, 102, 106, 107,
116, 119, 123, 129, 138, 144,
145, 155, 156, 170, 172, 173,
177, 178, 180, 182, 187, 192,
193, 218, 222, 231, 236-243,
246-251, 259, 262, 267, 268
Էստանդեուպրիա պարթիարբու-
թիւն 11, 14, 15, 18, 222
Հալեպ 22, 36, 74, 81-83, 86,
93, 97, 111, 117, 132, 145,
151, 153, 155-159, 163,
172, 180, 185, 186, 212, 219,
231, 232, 239, 269, 270
Հալեպ-Մոսուլի աթաբեկութիւն
10, 11, 36, 50, 70, 93, 96, 97,
101, 121, 130, 133, 153, 184,
258, 259
Հալի 161
Հալիս 59
Համաճ 154
Համոս 204, 205, 229
Հայաստան 7, 13, 17, 25, 26,
36, 43, 47-49, 52, 58, 77,
78, 147, 220, 233, 236, 253
Հայոց կաթողիկոսարան 14, 16,
40, 210, 219, 220, 222-224,
240, 242, 252
Հանի 150
Հարիմ 158, 206, 217, 269
Հեսեա Զիազ տե՛ս Էսարբրգ
Հիւրապրիս 247, 248
Հերմոն 73
Հյուսիսային Էսարթր 5-7, 11-
13, 17-21, 30, 32, 33, 39,

43, 60, 68, 59, 70, 72, 73,
75—77, 80, 84, 91, 94, 96,
97, 99, 101, 104, 107, 108,
111, 116, 117, 119, 121, 124—
126, 130, 131, 135, 137, 139,
140, 142, 145, 156, 164, 180,
181, 183, 220, 221, 224, 256—
260, 265, 266, 268, 269

Հյուսիս-Ծիփրատյան Մարզ 97
Հյուսիսային Հայաստան 8, 241
Հոսի 154, 158

Հոսիական կայսրություն 6
Հոսիի պապություն 14, 15, 141,
219, 219, 232, 241, 252, 267
Հոսիկա 11, 17, 186, 219, 222,
236—238, 241, 243, 248, 247,
250—253

Հոսիկայի Հույն կաթողիկոսա-
րան 9, 16—17, 38, 216, 223,
224, 253, 265—268

Հոնգարիա, Հոնգարներ 58, 108,
109, 131, 207, 244

Մակեդոնիա 58
Մամեատիա 86, 113, 207, 227,
233

Մանազկերտ 6, 43, 73
Մաշտոցի անվան Մատենադարան
91

Մատրա 63, 146, 147, 188
Մարաշ 80, 91—94, 97, 109, 111,
137, 140, 157—159, 161, 162,
169, 185, 230, 232

Մար Բար Առումա տե՛ս Բար
Առումա

Մարզին 93, 186
Մեանզրի գաղա 57
Մեանզրի 141, 144, 150
Մեխոսեն 52, 61, 62, 106, 130,
147, 180, 151, 168, 250

Մեծ Հայք 7, 188
Մերձավոր Արևելք 7, 9, 10, 12—

14, 17, 18, 49, 53, 76, 77,
85, 99, 183, 134, 146, 157,
158, 181, 220, 259, 260

Մեխոսեն 52, 61, 62
Միջագետք 73, 74, 236
Միջերկրայի 220
Միջերկրական ծով 10, 36, 49,
55, 56, 59, 73, 74, 171, 194,
196, 217, 220, 257, 261
Միջրեկտիվ 6, 130, 220, 250,
252, 269, 267, 268, 270

Մնացե՛ս տե՛ս Հեղապոլիս
Մոսկովա (Մամեատիա, Մր-
սիս) 61, 65, 73, 86, 87, 112,
113, 119, 165, 197—201, 257
Մոսուլ 87, 85, 93, 97, 145, 152,
153, 155, 172, 180

ալ-Ցաղիհիսան 154
Ցեսուանց վանք 160

Նեղոս 133
Նեղրին Ասորիք 74
Նիկիա 23, 54, 108, 252,

Որոնտ 91

Պաղեստին 126, 136, 211
Պանտոկրատորի վանք 102, 103
Պապիսոն 7, 108, 202, 221

Պափլագոնիա 39, 65, 74, 82, 105,
125
ՊԼՏՏԻՆԻ 162, 230

Պեղու 152
Պեռրիթիոն 225
Պիր 153

Պիրամիդ (Ջահան) 73
Պոնտոս 124
Պոսիան 202, 221

Ջազիրի 157

Ջահանի շրջան 149—151, 162,
168, 169, 185
Ջենովա 125

Ռաբան (Ռապան) 90, 152, 184

Սամոսատ 90, 157
Սարդիկե 54
Սարոս 78
Սարվանդիքար 85, 89, 113, 119,
165

Սեբաստիա 42, 146, 147, 149,
163
Սելյուկյան յե՛ծ ուղղմանություն
7, 13, 50

Սելևկիա 100, 108, 112, 116, 125,
143, 191, 216, 265

Սեբաստիայի (Սամկուտ, Աստուկատ,
այսօր՝ Սուվերկի) 89, 90
Սիմանկյա 174, 187, 196

Սիսոպ 55
Սիսական տե՛ս Սյունյաց նահանգ
Սիսական տե՛ս Կիլիկիա

Սիցիլիա 51, 128, 131, 134, 197
Սիրիա տե՛ս Ասորիք
Սյունյաց նահանգ 37

Սեղուպոլիս 57, 66
Սուամբուլ տե՛ս Կասանդեուպոլիս
Սրու՛ճ 153

Սուսիա 74
Սուր (Տիր) 36
Սև լեռներ 43, 230

Սև ծով 10, 53, 56, 57, 59, 74,
82, 123, 170, 171

Վահկա 112, 115, 117—119, 123,
166—168, 171, 187, 196, 257
Վենետիկ (Վենետիկցի) 55, 159
Վրաստան 8

Տակիկ Քար 176
Տաճկաստան 92, 110

Տավրոսյան լեռներ (Տորոս) 78,
124, 216, 227
Տարսն 38, 40, 73, 87, 112,
113, 142, 196—200, 202, 204,
208, 212, 216, 221, 227, 257,
262, 265

Տիգրիս 136
Տլուք 92, 232
Տրապիզոն 53, 59, 60, 122
Տրապիզոնի դքսություն 57, 60
Տրիպոլիս 73, 74, 101, 110, 257

Ցախուտ 119, 257
Ցիցոնա 90

Ռու՛ճա տե՛ս Եգիպտոս

Փարզաման 90, 92
Փիլիպպուպոլիս (այսօր՝ Պլով-
զիվ) 23, 225, 244, 252
Փլորենտիա 219

Փոքր Ասիա 7—10, 13, 13, 17,
18, 20, 21, 32, 39, 60—55,
57, 62, 65, 67, 70, 71, 77,
83, 99, 102, 108, 111, 121,
122, 124—126, 131, 134, 135,
138, 141, 171, 180, 181, 183,
252, 255, 257, 258, 260, 267,
268
Փուլգիա 187, 216, 226, 227

Քեսոն 28—30, 30, 92—94, 97,
109—111, 137, 140, 152, 157,
159, 162, 186,

Օպսիդիոն 125

Ճիլադիֆիա 54

Damas 53
Dorylaion 46

Hiçn Kailâ 92
 Laltak'é 92
 Portus Pallorum (Pré des Pall-
 les) 82
 Romafne 48
 Turkey Pre-Ottoman 50, 54, 68

Зулуи 66
 Iftria 67
 'Icauria 164
 Асугунас 72
 Мёсә 67
 Поданган 73

Զաղկեդոնական 43, 284
 арβουρου 15, 42, 180
 Տրանկ (Ֆրանկ) 22, 81, 82, 87—
 90, 92, 112, 117, 146, 153,
 184, 187
 Ֆրանսիացի 45—47, 68, 191
 Архаун 226

армяне-халкедониты 52, 53
 Arménienne 7, 46—48
 Franc (Franque) 49
 Grecque 48
 Turque 51
 Türkvolker 51

ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՎԻՅՈՒՆՆԵՐ

ալաման 108, 109
 ասորի 17, 33, 35, 40, 43, 80,
 108, 109, 112, 147, 172, 186,
 187, 189, 260
 ասորի հակօրինկ պատրիարքութիւն
 14, 16
 Բարեկացի 94
 Բլուրբեր 56, 57, 59, 60, 66, 68,
 77, 81, 82, 86, 88, 90—92,
 106, 121, 124, 138, 147, 152,
 159, 162, 166, 173, 181, 187,
 197, 223, 256, 289
 Բլուրբ-սելջուկներ 51, 52, 54, 55,
 60, 68, 77, 108, 126, 197
 Թուրք 253
 Իսմայիլի ազգ 88, 243
 Լիդիացի 103
 կաթոլիկ 42, 190
 հակօրինկ 7, 16, 82, 33, 42, 44,
 174, 178, 183, 184, 189, 190,

199, 218, 245, 267
 հռոմեացի (հռոմք) 42, 56, 67,
 78, 94, 109, 114, 123, 136,
 137, 142, 167, 176, 197, 208,
 226, 227, 242
 հրեա 153
 հույն (հունարէն) 17, 28, 37, 39,
 43, 53, 59, 66, 77, 79, 80,
 86, 94, 108, 110, 112, 116,
 119, 123, 146, 166, 173, 187,
 199, 201, 204, 205, 229, 231
 հունգարներ 58
 անատրականներ 42
 Եորմաններ 51, 54, 55, 58, 71,
 72, 131, 134, 197
 Փամփլուցի 103
 պարսիկներ 43, 67, 70, 137
 պարսկահայեր 67, 68, 256
 պելիկաներ 51, 54, 55, 193
 սելջուկ 56, 62
 սերբեր 187
 սկյութներ տե՛ս հունգարներ
 սլունի 189

ԲՅՈՒՋԱՆԳԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԿԻՒԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԹ ԳԱՐԻ 30—70—ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԹՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Սկզբնաղբյուրների տեսություն	18
Կրականության տեսություն	44

Գ Ր Ո Ւ Յ ա ո ա ղ ի ճ

Ռյուզանդիան և Կիլիկիան ժԹ դարի 30—70-ական թվականներին	51
1 Հովհաննես Բ Կոմնենոսի (1118—1143) արևելյան բազաբականությունը և Կիլիկիան	55
2 Կիլիկիայի Ռուրիկյան իսլամական իշխանությունը ժԹ դարի 30-ական թվականներին	77
3 Կիլիկիայի դրավունց Ռյուզանդիայի կողմից. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին (1136—1138) և երկրորդ (1142—1143) ռազմարշավները դեպի Կիլիկիա	99
4 Մանուի և Կոմնենոսի արևելյան բազաբականությունը և Կիլիկիան	128

Գ Ր Ո Ւ Յ ե ռ կ ո ռ ր

Պոլիսիան իշխանության վերահաստատումը և բյուզանդական կառավարիչները	164
1 Պորոս Բ-ը և Ռուրիկյան ճարտարության վերականգնումը Կիլիկիայում	184
2 Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները և Ռուրիկյան իշխանությունը ժԹ դարի 40—70-ական թվականներին	190

Գ Ր Ո Ւ Յ ե ռ ռ ո ղ

Հայ-բյուզանդական եկեղեցաբաղադրական գիվանդիտական հարաբերությունները ժԹ դարի 60—70-ական թվականներին	218
Հազարամեծեր	254
РЕЗЮМЕ	255
Անվանացանկ	271
Տեղանվանացանկ	278
Փաղափուղների անուններ, կրոնական ուղղություններ	284

Հրատ. խմբագիր Է. Ս. Ավետյան
Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հաբաբյան
Եկարիչ՝ Ա. Վ. Առամյան
Թրագրիչներ՝ Գ. Է. Գեորգիյան,
Վ. Թ. Սիմոնյան

ИБ № 1246

Հանձնված է լարվածքի 11. 05. 1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության 6. 06. 1988 թ.: ՎՅ 03956, Չափեր 84x105/32, թուղթ № 2: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 15,12 մամ., տպագր. 18,0 մամուլ: Ներկ մամուլ 15,12: Հրատ.-հաշվարկ. 18,8 մամուլ: Տպանակ 3000: Հրատ. № 7230, Պատվեր № 293: Գինը 1 տ. 90 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

ՀԱԱՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна 24.

9(47.925
P-80

h2